

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

120. ÉVFOLYAM

2004

4

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

120. ÉVFOLYAM 2004. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII., Orczy tér 1. tel.: 06-1-477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Mágiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.). **Külföldön terjeszti** a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. tel./fax: 200-1153.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekcióra visszaküldésével egy időben.

GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET

A Hartvik legenda keletkezési körülményeiről

II. Orbán pápának 1096-ban az újonnan trónra lépett Kálmán királyhoz küldött levele közfelfogás szerint jelentős, de nem azonnali befolyást gyakorolt a magyar király politikájára. Megítélésünk szerint a levél utóbb hatással volt a Kálmán meghagyásából Hartvik püspöktől készített Szent István életrajzra is, de nem Orbán, hanem már a következő pápa idején. Orbán súlyos sérelemként előadja, hogy a magyarok már az előző király (ti. László) idején a levélben igen keményen bírált, „tolvajnak és rablónak” nevezett Wibert (= III. Kelemen) ravennai ellenpápa, továbbá név szerint említett „büntársa és támogatója”, IV. Henrik császár követőitőlhez csatlakoztak. Orbán ezért felszólítja Kálmánt, hogy Wiberttel és IV. Henrikkel szakítva, térjenek meg a törvényes pápához. A levél emlékezteti Kálmánt az első keresztény magyar király, a „boldog emlékű” István törvényes pápák iránti hűségére, felszólítja az ő példájának követésére, s megígéri: ha Kálmán szakít az ellenpápával és István nyomdokába lépve, odaadó híve lesz a törvényes pápának, akkor ő is megkapja az egyháztól, ami „tiszséget és méltóságot” István annak idején kiérdemelt.¹

Kétségtelen, hogy számunkra ismert elvi álláspontot Kálmán nem fejtett ki Orbán életében. Van azonban tudomásunk Kálmánnak, illetve az esztergomi érseknek 1099 júniusában olyan eljárásáról, amely világosan mutatja a magyar királynak és környezetének nem gregoriánus (vagy antigregoriánus) alapállását és egyházpolitikáját szinte pontosan a 11–12. század fordulóján.

Prágai Cosmas (†1125) krónikája szerint ti. 1099. június 11-én Esztergomban Szepherin érsek áldozópappá szentelte II. Bracislaus cseh herceg káplánját, Hermann diakonust, bunzlauai prépostot és magát Cosmast, a már házasságban élő történetíró.

Hermann, mint választott prágai püspököt a császár a cseh herceg kérésére már megelőzően pásztorbottal és gyűrűvel adományozta meg. A szentelést a krónika szerint a herceg és Kálmán baráti összejövele előzte meg Morvaországban a hluki mezőn május 29-én. A herceg itt kérte fel a választott prágai püspök

¹ A levél kiadása: *Diplomata Hungariae antiquissima*. (röv.: *Diplomata*) Vol. I. (1000–1131). Edendo operi praefuit Georgius GYÖRFFY. Bp. 1992. 317–318. – II. Orbán pápa volt 1088. márc. 12–1099. júl. 29. A császár által gyámoltott Wibert ravennai érsek III. Kelemen néven ellenpápa volt 1080. jún. 25. (megkoronázták 1084. márc. 24.) – 1100. szeptember. (SZENTPÉTERY Imre: *Oklevéltani naptár*. 1912. 33.) A ravennai érsekséget mindvégig megtartotta. (TELLENBACH, G.: *Libertas*. Stuttgart, 1936. 207.)

pappá szentelésére Szeraphin érseket (suum electum ... committit ... archiepiscopo ... ordinandum).²

Cosmas előadásában Hermannt a herceg rendelkezésére összejött gyűlésen – a saját személyes akarata ellenére – a papság és a nép dicsérő egyetértésével teszik püspöki utóddá. Ezzel kétségtelenül megfeleltek a kánoni választás VII. Gergely pápasága előtti követelményének. Ekkor következett a császári investitúra, majd az esztergomi érsek által a papszentelés, 1100-ban pedig Mainzban a püspökszentelés. Minthogy Prága a mainzi egyháztartomány alá volt rendelve, a szentelést az ottani érseknek kellett volna végeznie. Ám ő, mivel szimonia hírébe keveredett, éppen távol volt székhelyétől. Ezért végül Hermannt a császár parancsára Róbert faenzai bíboros püspök, az ellenpápa apocrisiariusza szentelte püspökké, aki akkor történetesen Mainzban tartózkodott.

A szóban forgó események tudomásul vétele kétségtelenül befolyásolja a Hartvik legenda korhoz kötésének kísérletét is.

Hermannak az esztergomi érsek által való pappá szentelése és ezzel egy időben a házasember Cosmas felszentelése annak fontos bizonyítékai, hogy Kálmán és a hozzá hű püspöki kar II. Orbánnal nyíltan ellentétes állásponton volt 1099 júniusában is. Hozzá kegyének elnyerése érdekében a Hartvik által írt István-legendát elkészíttetni és ezzel egy időben Esztergomban pappá szentelni a császár által investált prágai püspökjelöltet: egymást kizáró, összeférhetetlen dolgok. Orbán levelének vitathatatlanul nagy hatása volt a Hartvik-legendának nem a szemléletére, hanem szövegezésére. Kálmán ebben fogalmaztatta meg nagyjában végleges diplomáciai és egyházipolitikai nézeteit és a keresztény magyar királyság múltjára a visszatekintést. Nagy gondot fordított az egyházakra vonatkozó jogigényeinek „történeti” megalapozására és Rómával való állítólagos összhangjuk igazolására. Az igényelt jogok bemutatásában fontos szerepe volt – Orbán leveléből kiindulva – István korából való eredetük hírének. Ez utóbbinak különös nyomatókat adhatott István szent voltának Rómával való, szándékolt elfogadtatása. István kisebb legendája szerint szentté avatása László királynak és a magyarországi egyháznak az aktusa volt. Ezt II. Orbán 1096. évi és II. Paschalis 1102. évi oklevelének szóhasználatára szerint a pápák nem ismerték el, vagy nem tudtak róla. István szent voltáról egyik sem tesz említést. Az 1096. évi oklevél „vallásos (buzgóságú) István fejedelem-ként (religiosi principis Stephani)” és „elődöd István-ként (predecessor tuus Stephanus)” ír róla, az 1102. évi pápai privilégium pedig a pannonhalmi alapítólevelet a „boldog emlékü, kegyes István király oklevelének (preceptum beate memorie Stefani pii regis)” nevezte.³ A pápa engedélye vagy

² *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*. Herausgegeben von B. BRETHOLZ. Berlin, 1923. 167–171.; GERICS József – LADÁNYI Erzsébet: „*Sem ingyen, sem ellenszolgáltatásért*” (Az investitúra és kánoni választás fogalmának történetéhez.) = *Turul* 1999. 85. UőK: *Honi néptudat Középeurópa 11. századi történeti eseményeiben*. = *Századok* 2001. 377 s. köv. Hermann történetének további eseményeire lásd ugyanitt.

³ *Diplomata I.* 317–318 és 333. – A kisebb legenda híre István pápai közreműködés nélküli kanonizációjáról. In: *Scriptores Rerum Hungaricum* (a továbbiakban: *SRH*) II. 400.

aktusa csak a világegyházban szentként való tiszteletnek volt előfeltétele, az egyházmegyében való kultusz a püspököknek, az egyháztartományban az érseknek az eljárásától függött.

Egy oklevélnek a hallgatása önmagában bizonyítékként sokkal kisebb jelentőségű volt. Azonban az egymást követő két pápa oklevelének István szentségéről való ismételt meg nem nyilatkozása nyomós érv amellest, hogy a király legendájában Hartvik Kálmán utasítását teljesítve, módosította a legenda minor valóságű tudósítását, s adta elő a magyarországi kanonizációk állítólagos pápai kezdeményezését.⁴ Ehhez természetesen és a legenda mondanivalójának egészében való előterjesztéséhez az 1099. év légkörének és hivatalos szemléletének meg kell változnia. A szükséges átszövegezéshez nyújtott Orbán 1096. évi levele – már utóda idején – lényeges segítséget.

Hartvik legendája felfogásunk szerint nem tartalmazza István nagyobb életrajzának semmiféle elveszett részletét. A legenda maior állítólag megcsonkult szövegét a „Nagyobb Legenda”-ként ránk maradt elbeszélésen túl az előadás kerekése, feltett teljessége érdekében Hartvikból kiegészíteni megalapozatlan próbálkozás.⁵ Ugyanígy önkényes próbálkozás a nagyobb legenda keletkezésének korához terminus ante vagy post quem-et feltenni a legenda maiorban ténylegesen meg nem lévő, olyan szövegek alapján, amelyeket a 20. századi történész Hartvikból akar „visszaültetni”, „reimplantálni”. A nagyobb legenda hiteles részletének azonban csak azt ismerhetjük el, amit kéziratában olvashatunk.

Karácsonyi Jánosra visszamenő, nagyon régi tévedés az, amelyet Csóka Lajos ismétél és Kristó Gyula szintén helyeslően idéz. Eszerint Hartviktól ered az a felfogás, hogy „Magyarország csak akkor lesz királyság, ha a koronát fejedelme fejére teszik, mert első a corona, s azután jön a regnum.”⁶

Szent István Intelmeinek ismeretében elfogadhatatlan a 'regnum' és a 'corona' kapcsolatának Hartviktól való származtatása. Már ti. az Intelmek több helyen szinonimaként alkalmazzák a 'regalis corona'-t és 'regalis dignitas'-t (pl. V. fejezet), s figyelmeztetnek: „gyarapítsad naponta regnumodat, hogy az emberek felségesnek tartsák coronadat”.⁷ A regnum és corona kapcsolata az Intelmek óta megszakítatlanul része a hazai politikai gondolkodásnak, ismeri István nagyobb életrajza is, amely korban megelőzi Kálmánt és Hartvikot.

Ha ezt a nagyobb életrajzot szintén Kálmán uralma alatt szerkesztették volna, amint némelyik szerző gondolja, akkor a Hartvik legendának a 12. század elejéről való eredeztetése esetén Istvánnak mindhárom ránk maradt életrajzát négy-öt év

⁴ SRH II. 433.

⁵ Ez KRISTÓ Gyula kísérlete: *A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához.* (Röv.: *Szövegkapcsolat*). Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000. 175–194. Először megjelent: Acta Univ. Szegediensis de A. József Nominatae. Acta Hist. (90.) 1990. 43–61.

⁶ KARÁCSONYI János tanulmányából (*A Hartvik-vita sarkpontjai.* = Századok 1894. 8.) idézi KRISTÓ: *Szövegkapcsolat*, 192.

⁷ A legutóbbi idézett mondat: SRH II. 625. Egyéb fejezetek pl.: uo. 622, 624 és 626.

alatt írták volna, ami páratlan gyorsaságú életrajz-készítést jelentene. Ez olyan irreális feltételezés, amelyhez bizonyító adat nincs!

Kálmán és Hartvik nagy körültekintéssel hajtottak végre az 1099-ben még világosan antigregoriánus, Henrik-párti állásponhoz képest a nagy irányváltást. Ennek lehetett előfeltétele az antihenriciánus fordulat Róma felé, az addigi eljárásokhoz képest gregoriánus színezetű, legalább formálisan tiszteletteljes közeledés II. Paschalishoz.

Ennek megnyilvánulása lehetett a guastallai abrenuntiatio, azaz Kálmán jogfeladásának általunk továbbra is elfogadott híre, s a Hartvik-legenda elkészítése. A király és környezete ez utóbbinak az összeállításánál, amint sikerült megállapítani, antigregoriánus hamisítványokat és vitairatokat, valamint a Pseudo-Isidorus-i gyűjteményt is felhasználta! A Pseudo-Isidorus királyi udvarban való ismeretét és alkalmazását a Kálmán-törvény szinodális bíraskodást szabályozó cikkelyei önmagukban is igazolják. Ezek ui. a Pseudo-Isidorusban található, azonos tartalmú nyugati gót kánonokban alapulnak.⁸

A fentiek alapján a Hartvik-legendát Kálmán törekvéseire, s nem István korára nézve tartjuk hiteles forrásnak. A 11. század elején ti. a pápák királynak 'utroque iure', mindkét jogon való egyházszerkezésre szóló felhatalmazást nem adtak. Ez utóbbi legfeljebb Kálmán legmerészebb célja volt.

Kálmán és Hartvik ebben az István-életrajzban – Tóth Zoltán immár több, mint 60 éve tett megállapítása szerint – tiszteletteljesen fogalmazott, de annál alattomosabb támadást intézett a gregoriánus reformok ellen, elsősorban a főpapi székek királyi investitúrája, uralkodói befolyásra való betöltésének tilalma ellen.

A magyar királynak, jelesül Kálmánnak a Sz. István számára „mindkét jogon” adott, állítólagos pápai egyházszerkezési jogosítvány címén szándékoztak biztosítani azt a főpapkinevezési hatalmat (investitúra-jogot), amelyet a Szentszék Európa-szerte mindenhol elvitatott az uralkodóktól, mint világi személyektől. A rendkívül merész gondolatot, ti. István pápától kapott privilégiumainak állítólagos megszerzését az Orbán-levél egyik nevezetes helyének mintegy a visszájára fordításából merítették: Kálmánt a Szentszék iránti engedelmességben István méltó utódként mutatva be, István szerintük nyert pápai kiváltságait kívánták megszerezni. Ezt a próbálkozást természetesen az 1099. év légkörében nem lehet megkockáztatni. Orbán utóda alatt azonban „frontot változtatva” és gregoriánus felfogást rögtönözve, számító politikai pragmatizmusában Kálmán erre is hajlandó volt. A konstrukciónak Rómára nézve legveszélyesebb elemét, az 'utroque iure' felhatalmazást III. Ince vette észre és törölte a 12–13. század fordulóján.

⁸ GERICS JÓZSEF–LADÁNYI ERZSÉBET: *A Kálmán-kori szinodális bíraskodás valószínű mintája*. In: *Iustum, aequum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére*. Bp. 1998. 112 s köv.

A valószínűleg legrégebb, elveszett István-életrajzunk kérdéséhez

Korai krónikaszerkesztéseinket és 11–12. századi István-életrajzainkat rendre újból meg újból foglalkoztatja, mi lett a sorsa a 997. évi levert Koppány-lázadás résztvevőinek.

A 14. századi krónikaszerkesztmény 41. fejezete szerint „gyalázatos szolgálatokra vetették (ad turpia servitia sunt detrusi)” azokat a Koppányhoz csatlakozott nobilesokat, akik a „hitet és a keresztséget megvetve” fellázadtak István ellen.⁹

A 64. krónikafejezet szerint győzelme után István híven beváltotta fogadalmát, „mert a Koppány dux provinciájában élő, egész népről úgy rendelkezett, hogy gyermekeinek, termésének és nyájainak tizedét örökké adja Szent Márton monostorának”.¹⁰ Sorsukról tehát a krónikában két nem egészen azonos híradás olvasható. Hasonló jelenség figyelhető meg a legendákban is.

A legenda maior szerint István a dominiuma ellen felkelőket leverte és servitiuma alá kényszerítette, majd „...azon a helyen, amelyet Szent Hegynek neveznek, (Szent Márton) neve alatt monostort építve, birtokokkal, jövedelmekkel és mindennel gazdagította, ami elegendő, a levert lázadókon való segítséssel pedig tizedszedésben hasonlóná tette a püspökségekhez.”¹¹

A Kálmán-kori kisebb legenda megőrökíti, hogy István a levert nemeseket, ti. „őket és utódaikat mind a mai napig az egyház servusaivá tette. Később előkelőinek kieszközlésére azt a rendelkezést hozta, hogy csak tizedet adjanak abból, amijük van, hogy sanyargattatván, ki ne pusztuljanak a földről.”¹²

Hartvik szerint a szenthegyi monostort István mindennel gazdagon és bőséggel ellátta, és rajta való segítségül a levert lázadók tizedeivel hasonlóná tette a püspökségekhez, „minden vagyonukból olyan szigorúan kötelezve tized teljesítésére őket, hogy ha valakinek történetesen tíz gyermeke lenne, tizedik sarját adja Szent Márton monostorának.”¹³

A bemutatott szövegek nem azonosan, mégis nagyjában hasonlóan megírják, hogy a levert lázadók és utódaik sorsa 'servitium' lett, a nagyobb legenda szerint a király úri tulajdonában, akiknek helyzetén az apátságnak teljesítendő dézsma enyhített, a többi forrás szerint az apátság servusai, propriusai lettek. Bolla Ilona kutatásai tették ismertté, hogy a középkori kánonjog szerint – a hospesek kivételével – az egyház földjén csak olyan emberek élhettek, akiknek személye az illető egyház, pontosabban védőszentjének tulajdonában állt. Innen elbocsátha-

⁹ SRH I. 297.

¹⁰ SRH I. 312–314.

¹¹ SRH II. 384.

¹² SRH II. 395.

¹³ SRH II. 409–410.

tók, felszabadíthatók, közszabaddá tehetők, vagy elidegeníthetők nem voltak semmi módon.¹⁴

Az egyháztól, vagyis a védőszenttől való tulajdoni (propriusi) függésen belül a proprius-népek helyzete igen változatos volt. Ezt a változatosságot, különbséget azoknak a szolgálatoknak a sokfélesége fejezte ki, amelyekre ezek a népelemek kötelezve voltak. A helyzetet a bemutatott források közül a 41. krónikafejezet szóhasználata mutatja a legvilágosabban. Eszerint a levert lázadókat „ad turpia servitia”, vagyis gyalázatos, megalázó szolgálatok végzésére osztották be. Nálunk is élhetett a megtisztelő (honesta servitia) és éppen nem megtisztelő szolgálatok megkülönböztetése. Pannonhalma szolganépei közt a legyőzött felkelők megszegyenítő, különösen lenézett munkákra kényszerültek. A helyzetet az elzászi maurmünsteri monostor Hofrechtjének 12. század közepéről való előírásai teszik szemléletessé. Ott megkülönböztették egymástól a ’mansi serviles’-t és a ’mansi proprii’-t, mint a szolganép két csoportjának lakóhelyeit, szállásait. A ’mansi serviles’ lakóinak kötelessége volt, amint Bolla Ilona írja, heti 3 napon át munkát végezni: aratás, a gabona csúrhöz hordása, szénakaszálás, szüretelés, a széna és a szőlő elszállítása a csűríg illetve pincéig, a trágya összehordása a szabad ég alatt. A náluk alacsonyabb helyzetű ’mansi proprii’ népének dolga volt ezzel szemben a gabona kicsépelése, tisztítása, a széna és a szőlő csűrbe, illetve pincébe hordása, az istállóból a trágya kivitele, az előző csoport által a konyháig és malomig szállított fa behordása a megfelelő helyiségekbe,¹⁵ sőt az emésztőgödrök kiürítése.¹⁶ A Pannonhalmának adományozott somogyi lázadók és ivadékaik jogi helyzetének változtatásáról egyik kútfő sem ad hírt. Ezt változatlanul ábrázolják. Azonban a szolgálta-soron belül kötelezettségeik jelentős enyhítéséről, ti. dézsmafizetésre való korlátozásáról beszámol a 41. krónikafejezet kivételével mind a négy forrás. A legkorábbi, még nem enyhített hír szerint megalázó, szegyeteljes szolgálatok teljesítése lett osztályrészük a szolganépen belül is. Ez az adat így a legkorábbi 11. századi hazai gesta-szerkesztés maradványa lehet.

Figyelmet érdemel azonban a kisebb István-legenda eljárása is. Emlékezteti olvasóit a szerző, hogy Szent István

„életét és cselekedeteit úgy, amint az akkori időben éltek hű és igazmondó híradásából merítettük (sicut fideli et veraci relatione tunc temporis viventium accepimus), méltónak és megtisztelőnek tartottuk az utókorra átszarmaztatni... Ti pedig értvén azt, ami az író szájából elhangzik (quod scriptoris ab ore sonat), nézzétek el gyengességét, mert azt adja elő újra (recitat), amit megbízható tudomású emberektől megtudott (quod a fidelibus auditu didicit)”.¹⁷

¹⁴ BOLLA Ilona: *A jogilag egységes jobbágysztyály kialakulása Magyarországon*. In: Uő: *A jogilag egységes jobbágvyokról Magyarországon*. (Sajtó alá rendezte dr. LADÁNYI Erzsébet.) Bp. 1998. 150–169, 187–201.

¹⁵ BOLLA: *i. m.* 158–159.

¹⁶ DOPSCH, A.: *Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit*. Jena, 1939. 46. (4. j.)

¹⁷ SRH II. 393.

Az utoljára latinul is idézett mondatot általában hallomáson alapuló értesülésre szokták vonatkoztatni és úgy fordítják: „előadja azt, amit a hívektől hallomás útján megtudott”. Ennek megfelelően a „fidelis et verax relatio tunc temporis viventium”-ot is szóbeli közlésnek minősítik. Azonban ez korántsem az egyetlen, kizárólagosan helyes fordítás. A dolog a „quod a fidelibus auditu didicit” értelmezésétől függ.

Az 'auditu' ablativus az 'audire' ige supinumának is ablativusa, ilyenként pedig abl. limitationis (respectivus), vagyis tekintethatározó. Ez esetben nem a 'didicit'-tel, hanem a 'fidelis'-szel van szoros kapcsolatban. Ezt a fordulatot igyekezünk hát értelmezni: „fidelis auditu”. Az audire a „hallani, hallomás útján megtudni” értelmén kívül az „intelligere, capere” jelentéssel is rendelkezik, vagyis „megérteni, felfogni”-t is jelent.¹⁸ Művéről a legendaíró úgy nyilatkozik: „ami az író szájából elhangzik (quod scriptoris ab are sonat.)”. Kéri az olvasót: „olvasások ezt a rövidebb írást, ..., és ha valami kevésbé csiszolt beszédet (sermonem) találhatok, legyetek kíméletesek...”¹⁹

A szerző a középkori magyarországi történetírásban is meghonosodott terminológiát alkalmazta ezekkel a kifejezésekkel. Anonymusnál olvashatjuk: „A történetírók (historiographi), akik megírták (scripserunt) a rómaiak tetteit, úgy mondják (sic dicunt)...” továbbá „amint némely történetíró mondja (dicunt historiographi).”²⁰

Ugyanúgy jár el az Altaichi Évkönyvet hosszan idéző krónikás az 1044. évi ménfői csata leírása közben:

„a németek pedig azt mondják (tradunt autem Teutonici), hogy ... a forgószél irtozatos port vágott a magyarok szemébe, akiket, ahogyan állítják (ut dicitur), a pápa úr anathémával sújtva büntetett volt...”²¹

A kutatás régen megállapította, s a *Scriptores*ben Domanovszky kiadása pontosan fel is tünteti, hogy a krónikás itt terjedelmes részleteket vett át az *Annales*-ből, vagyis írott forrásából, s erre „tradunt Teutonici” és „dicitur” szavakkal hivatkozik. Erre a szóhasználatra az Évkönyv maga is adott példát krónikásunknak: az 1041. évnél Péter király bukásáról szólva, ezt a bejegyzést teszi: „Aki akarja, hallja meg (audiat), ezért történt ez.”²²

Az 'auditu' supinum ablativusának hasonló használatára a legendaíró bibliai szövegben szintén találhatott példát. Péter második levelének második fejezet nyolcadik versében (2 Pt 2,8) Lót-ról ezt olvashatta: „adspectu enim et auditu iustus erat (görögül : blemmati gar kai akoué ho dikaios)”, vagyis szó szerinti fordításban: Lot „rátekintésre és hallásra igaz ember volt”. Hasonló supinum ablativusos szerkezetet alkalmaz István nagyobb legendaája egy álomlátásban feltűnő

¹⁸ DU CANGE, Carolus: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*. I. Niort, 1883. 470.

¹⁹ SRH II. 394.

²⁰ SRH I. 36.

²¹ SRH I. 331–332.

²² *Annales Altahenses Maiores*. Recognovit Edmundus l.b. ab OFELE. Hannoverae, 1891. 24.

angyalra: „ránézésre gyönyörködtető ifjú (iuvenis delectabilis aspectu)”²³ Alappal képviselhető álláspont tehát a kisebb István-legenda szerzőjének nyilatkozatát ránk nem maradt, régebbi István-életrajzra való hivatkozásnak tekinteni.²⁴ Jellege szerint ez „vita actusque Stephani regis (István király élete és cselekedetei)” lehetett; a legkorábbi magyarországi gesta-szerkesztéssel aligha azonosítható.

JÓZSEF GERICS – ERZSÉBET LADÁNYI

Des circonstances de genèse de la légende de Hartvik

La première partie de l'étude présente les points de vues selon lesquels l'évêque Hartvik, chargé par le roi hongrois Coloman (1095–1116), avait composé la biographie du roi Saint-Étienne (1000–1038), fondateur de l'État hongrois. Selon la biographie le pape avait rendu au roi une autorisation de 'deux droits' 'utroque iure' c'est-à-dire de droits divin et civique, à l'organisation des églises en Hongrie, et lui avait envoyé la couronne royale. Cette autorisation prétendue aurait été transmise à tous les successeurs de Étienne, dans le royaume hongrois, également à Coloman. De cette manière la légende de Hartvik a voulu justifier le droit d'investiture d'évêque des rois hongrois, acquis au début du 11e siècle par le privilège papal. Hartvik ne nomme pas le pape qui aurait revêti Étienne du droit d'investiture épiscopale. Ce droit, depuis le pape Grégoire VII, a été dans toute l'Europe refusé aux rois et à l'empereur, justement au nom de la protection de la liberté de l'Église.

La deuxième partie de l'étude, analysant 'la légende mineure' de Saint Étienne – écrite pendant le règne du roi Coloman, mais précédant la biographie de Hartvik – prend position pour l'existence d'une légende – entretemps disparue – de Saint Étienne du 11e siècle.

²³ SRH II. 379.

²⁴ Az itt következtetett István-életrajz megítélésünk szerint nincs összefüggésben és nem azonos a Tóth Zoltán által felvetett, Ransanusszal kapcsolatos, ránk nem maradt István-legenda létével vagy nem-létével. Ezért a róla indult vitához sem áll szándékunkban hozzászólni.

HOLLER LÁSZLÓ

A Képes Krónika első három iniciáléjáról*

1. Bevezetés

A *Képes Krónika* talán a magyar könyvkultúra legértékesebb kódexe. Mintegy másfélszáz miniatúrája megannyi ablak, amely bepillantást enged a kódex korának mindennapjaiba és történelemszemléletébe egyaránt.

A képek nagy többsége a szöveget illusztrálja és a textushoz való kapcsolódásuk, értelmezésük problémamentes. Az első három iniciálé viszont nincs egyértelmű összefüggésben a krónika szövegével, pontos jelentésük nem magától értetődő. Az alábbiakban ezt a három iniciálét teszem vizsgálat tárgyává.

A krónika szövegét kezdő *A* iniciálé kapcsán, amely Alexandriai Szent Katalint és egy hozzá fohászzkodó királyi párt ábrázol, a kompozíció valódi jelentése, s ebből fakadóan a kódex datálása tekintetében lényeges következtetések vonhatók le. A második, egy szent portréját tartalmazó *P*, valamint a harmadik, a kódexíróat ábrázoló *S* iniciálé esetében azok a megválaszolandó kérdések, hogy kit kívánt ábrázolni a miniatör valójában, a szöveg mely részletei képezik a gondolati kapcsolódási pontot, s mi e képek mondanivalója, üzenete a kódex olvasója számára.

A *Képes Krónika* bővebb értelemben vett előszavát az immár hagyományos fejezetbeosztás szerinti első négy fejezet képezi. A kódexben az előszóhoz ez a három iniciálé tartozik; mindhárom az első fóliót díszíti.

Egy korábbi tanulmányomban az előszó szövegének tartalmi, stiláris és forrás-használati elemzése alapján a *Képes Krónika* összeállítójának személyére nézve egy új hipotézist fogalmaztam meg. Ezek szerint a *Képes Krónika* szövegét Tótsolymosi János állította össze, aki I. Lajos magyar király idejében történeteket tárgyaló histográfiai mű szerzőjeként ismert.¹ Bizonyos értelemben a jelen dolgozat duális és komplementere az előbbinek: az előszó vizsgálatát kiterjesztve magára a kódexre, a prologust díszítő iniciálék jelentésével kapcsolatban felvetődő problé-

* Hálás köszönetemet fejezem ki Madas Editnek, Marosi Ernőnek és Kulcsár Péternek az első kéziratváltozat elolvasásáért és értékes kritikai megjegyzéseikért. Köszönöm Karsay Orsolyának, az OSzK Kézirattára vezetőjének, hogy a *Képes Krónika* kódexének megtekintését lehetővé tette. Köszönöm a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára dolgozóinak a kutatásaimhoz nyújtott segítőkés munkáját.

¹ HOLLER László: *Ki állította össze a Képes Krónikát? Egy új hipotézis.* = Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban: ItK) (107.) 2003. 210–242.

mákkal, s a válaszokból levonható következtetésekkel foglalkozik. Bár a konkrét kérdések különbözőek a három iniciálé esetében, de a következtetések összességükben a *Képes Krónika* képi programjának nagyfokú tervezettségét, koncepciózuságát bizonyítják. S ennyiben az eredmények túlmutatnak az egyes iniciáléokra vonatkozó megállapításokon.

A *Képes Krónika* előszavának latin szövegrészei a Szentpétery-féle kritikai kiadásból,² a magyar idézetek Bollók János fordításából valók.³

2. Az *A* iniciálé

2.1 *A szövegkezdő A iniciálé.* „Anno domini M CCC quinquagesimo octavo...”; azaz: „Az Úr ezerháromszázötvennyolcadik évében...”, így kezdődik a korai magyar történelmet legteljesebb formájában fenntartó 14. századi krónika szövege.

Az *A* iniciálé alsó részén egy férfi és egy nő térdel, kezüket összetéve imádkoznak, mindkettőjük fején korona. Az imádkozó királyi pár kétségtelenül az első oldal felső képén, a trónuson ábrázolt I. Lajos magyar király, valamint felesége, Erzsébet. Az *A* betű felső részén egy koronás női mellkép, fejét glória öleli körbe. A jobbában tartott palmaág és a bal kezében tartott kerék kétségtelenül teszi, hogy Alexandriai Szent Katalint ábrázolta a művész, az egymással egyenrangú helyzetben térdepelő és fohászzkodó király és királyné felett.

Vajon mi a magyarázata, hogy erre a kiemelt helyre éppen ez a miniatura került? A válasz több mozaik összeillesztésével adható meg. Ha összevetjük a történeti irodalom, az irodalomtörténet és a művészettörténet megállapításait I. Lajos házasságával, Alexandriai Szent Katalin legendájával és a szent tiszteletével kapcsolatban, akkor fokozatosan kibontakozik előttünk a miniatura jelentése és jelentősége.

2.2 *Kutatástörténet.* Az iniciálé jelentőségének a kérdése elég sokszor vetődött fel az elmúlt száz év szakirodalmában, főleg a *Képes Krónika* kódexének datálásával kapcsolatban. Mivel a datálás kérdésköre a felhasznált érvek sokrétúsége miatt meglehetősen szerteágazó, s ennek kutatástörténete külön tanulmányt érdemel, ezért itt csak az iniciálé értelmezésére vonatkozó lényeges kutatói megállapításokat foglalom össze.

² *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Szerk. SZENTPÉTERY Imre. I–II. Bp. 1937. 1938. Az előszó a jobb oldali hasábokat foglalja el az első kötet 239–249. oldalain. Erre a műre a továbbiakban 'SRH' rövidítéssel fogok hivatkozni.

³ BOLLÓK János fordítása: *Képes Krónika.* In: *A magyar középkor irodalma.* Szerk. V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1984. /Magyar remekírók/ 164–318. Az előszó Bollók-féle fordítása megtalálható még: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530).* Szerk. TARNAI Andor, MADAS Edit. Bp. 1992. 125–127.

Az iniciálében Alexandriai Szent Katalin alakját – tudomásom szerint – először Pór Antal azonosította.⁴

Jakubovich Emil megállapítása szerint Alexandriai Szent Katalin ábrázolásának az a magyarázata, hogy I. Lajos leányának, Katalinnak volt a védőszentje. Szerinte a kódex a francia királyi udvarral Katalin eljegyzése ügyében folytatott tárgyalások idején, ajándék céljára készült, 1374 és 1376 között.⁵ (Az a gondolatot egyébként, hogy a kódex eljegyzési ajándék céljára készült, még 1867-ben Toldy Ferenc vetette fel, a *Képes Krónika* díszkiadásának előszavában.⁶ Igaz, ő I. Lajos Mária nevű leányának Lajos orleansi herceggel való eljegyzésére gondolt.) 1938-ban Berkovits Ilona elvetette a Jakubovich-féle datálást, a lengyel címer hiányára hivatkozva.⁷

Az 1964. évi hasonmás kiadás kísérőkötetében megjelent tanulmányában Csapodiné Gárdonyi Klára felvetette, hogy talán nincs is köze Szent Katalin ábrázolásának az eljegyzési tárgyalásokhoz.⁸ Véleményét így fogalmazta meg:

„... A kódex legvitatottabb miniatúrája. ...Föltehető lenne még az is, hogy mivel Károly Róbertnek és Lajosnak is volt Katalin nevű leánya, azonkívül a királyné, Kotromanicus Erzsébet, V. István Katalin nevű leányának dédunokája volt – talán I. Lajos és felesége különösképpen tisztelték ezt a szentet, s ezért nevezték elsőszülött leányukat is Katalinnak. S ezért építtetett a király Katalin-kápolnát is Székesfehérvárott, melybe temetkezett is.”

Dercsényi Dezső és Vajay Szabolcs 1977-ben publikált elképzeléseinek⁹ lényegét Dercsényi 1986-ban összefoglalóan ismertette.¹⁰ Szent Katalin ábrázolásával kapcsolatban azonban Dercsényi elég tanácstalan, az ábrázolás feltehető indokát Csapodiné Gárdonyi Klára korábbi nézeteivel azonos módon magyarázta:

„Nyitva maradt azonban a címlap, az Alexandriai Szent Katalinhoz imádkozó királyi pár képének magyarázata. Egyáltalán nem valószínű, hogy Nagy Lajos és felesége gyermekaldásért könyörgött volna, hiszen a szentnek ilyen irányú közbenjárásáról nem

⁴ PÓR Antal – SCHÖNHERR Gyula: *Az Anjou-ház és örökösei*. Bp. 1895. /A magyar nemzet története 3./ 642. A *Képes Krónika* első oldalának a kötet 166–167. oldalai között közölt színes másolatához adott magyarázatában észrevételezi, hogy az iniciálé Szent Katalint ábrázolja.

⁵ JAKUBOVICH Emil: *Nagy Lajos király oxfordi kódexe, a Bécsi Képes Krónika kora és illuminátora*. = Magyar Könyvszemle (a továbbiakban: MKsz) 1930. 382–393. Az utalás a 386–389. oldalakon.

⁶ *Marci Chronica De Gestis Hungarorum*. Ed. TOLDY, F. Pest, 1867.

⁷ BERKOVITS Ilona: *A Képes Krónika és Szent Istvánt ábrázoló miniatúrái*. = MKsz (62.) 1938. 1–20. Az idézet a 3–5. oldalakon.

⁸ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A Képes Krónika miniatúrái*. In: *Képes Krónika*. Faksimile kiadás. II. Tanulmánykötet. Bp. 1964. 47–64.

⁹ DERCSENYI, D. – VAJAY, Sz.: *La genesi della Cronica Illustrata Ungherese*. = Acta Historiae Artium (23.) 1977. 1–20.

¹⁰ DERCSENYI Dezső: *A Képes Krónika és kora*. In: *Képes Krónika*. Bp. 1986. 383–457. Az idézet a 403. oldalon. Ugyanez a szöveg megjelent: DERCSENYI Dezső: *A Képes Krónika és kora*. In: *Képes Krónika*. Faksimile kiadás. II. Tanulmánykötet. Bp. 1987. 81–110. Az idézet szövegrész a 91. oldalon.

tudunk. Valószínűbb, hogy Katalin a magyar Anjouk kedvelt szentje lehetett, hiszen pl. Nagy Lajosnak a székesfehérvári sírkápolnáját is neki szentelték.”

Az 1986-os szövegkiadáshoz, valamint az 1987-es faksimile kiadáshoz csatolt tanulmányok között ismét olvashatjuk Csapodiné Gárdonyi Klára írását, amely az 1964. évi faksimile kiadás kísérőkötetében már megjelent. A tanulmány azonban néhány sornyi, fontos kiegészítést tartalmaz. A Szent Katalin ábrázolást az eljegyzési ajándék céljára történt készítés bizonyítékának tartó elképzelés ismertetése után beszűrt két mondat közül a második fontos megállapítást tartalmaz:

„Véleményünk szerint a képen a királyi pár gyermekáldásért fohászkodik Alexandriai Szent Katalinhoz, amire legendájában is utalnak bizonyos vonások.”

Megjegyzem, hogy erre a mondatra csak a dolgozatom lényegi részének elkészülte után, a kutatástörténeti összefoglaló összeállításakor bukkantam rá.

Marosi Ernő 1995-ben a Szent Katalin ábrázolással kapcsolatban a következő gondolatokat vetette fel:

„... a király és a királyné Szent Katalin előtt térdelő alakjával: talán a kódex tulajdonképpeni dedikációs képe. ... íranta érzett különös tisztelet a székesfehérvári bazilikához épített Anjou-sírkápolna titulussában is kifejezést kapott. ... Nem lehetetlen tehát, hogy a kódex a fehérvári prépostság, esetleg éppen a Szent Katalin-kápolna használatára készült. Ennek jól megfelelhetne Székesfehérvár égő templomának ábrázolása...”¹¹

2.3 Térdelő királyi pár a Képes Krónika miniatúráin. A szövegkezdő iniciálé a *Képes Krónika* kódexének két miniatúrájával mutat szoros formai hasonlóságot. Az egyik a 21. fólió hátoldalán lévő miniatúra, amelyik az óbudai templom építését illusztrálja, s amelyen Szent István király és felesége térdelnek és a templom kicsinyített mását tartják. A másik miniatúra a 70. fólió hátoldalán, a bal oldali hasáb alján található, amely a lippai kolostor alapítását ábrázolja, s amelyen Károly Róbert és felesége térdelnek a kolostorépület makettjét emelve magasba. Mindkét esetben tartalmilag is indokolt a királyné ábrázolása. Az első esetben tevékeny részvétele a templom felszerelésében erőteljes hangsúlyt kap a krónika szövegében, ez tehát indokoltá teszi ábrázolását.

A második esetben, a Toulousi Szent Lajos tiszteletére alapított lippai kolostorról megemlékezve a krónika elbeszéli a szentnek Károly Róberthez fűződő rokoni viszonyát:

„Az Úr ezerháromszázhuszonötödik évében a király úr egyházat kezdett építtetni Lippán a minorita testvérek számára az újjonnan szentté avatott toulouse-i püspök és hitvalló, Szent Lajos tiszteletére, aki az apjának vér szerinti testvére volt, tudniillik a szicíliai király elsőszülötte, Mária királynénak, István magyar király, negyedik Béla fia leányának a fia, fogadalma és öltözete szerint pedig a minorita testvérek rendjének tagja volt.”¹²

¹¹ MAROSI ERNŐ: *A Képes Krónika értelmezéséhez*. In: MAROSI ERNŐ: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Bp. 1995. /Művészettörténeti Füzetek 23./ 31–66. Az idézet a 38. oldalon.

¹² *Képes Krónika* 201. fejezete

Bár a szöveg nem említi, Károly Róbert feleségének is közeli rokona volt Szent Lajos: Lokietek Erzsébetnek másod-unokatestvére volt.¹³ Tehát a királyné ábrázolása már a rokoni kapcsolat miatt is indokolt, de más, talán még fontosabb ok is kimutatható.

A krónika következő fejezete Lajos születéséről számol be.

„Az Úr ezerháromszázhuszonhatodik évében, március hetedikén ugyanennek a királynak fia született, akit ama szent hitvallónak, vérokonának a nevéből örömeiben Lajosnak nevezett el.”¹⁴

Hogy az újszülött és a szent nevének azonossága nem véletlen és a névadás valójában szoros összefüggésben van a Szent Lajos tiszteletére alapított lippai egyházzal, az Bonfini tudósításából válik világossá.¹⁵

„[Lajos] Nemcsak halála után tett számos csodát, hanem életében is, és amikor az istenségek közé iktatták [szentté avatták], égi erejét egészen kimutatta. Hogy tehát [Károly] a családi szellemek pártfogását mindörökké biztosítsa magának, Lippán királyi költséggel egyházat alapított Lajosnak. ... Károly évi fogadalmi ajándékot rendszeresített Lajosnak [azaz az egyháznak], az pedig az ő kéréseit sohasem hagyta teljesítetlenül. Mert amikor jövendő utóderért fordult hozzá, az ezer fölötti háromszázhuszonhatodik évben, március harmadik nonaeján megszületett Lajos.”¹⁶

Annak fényében, hogy a lippai egyházalapítás valójában egy lehetséges trónutód születése érdekében tett fogadalmi alapítás volt, még inkább érthetővé teszi, hogy a király, Károly Róbert és felesége, Erzsébet királyné együtt szerepelnek a miniatúrán.

Hasonlóképpen bizonyos, hogy a Károly Róbert halála után megkoronázott I. Lajosnak és feleségének, Erzsébet királynénak együttes ábrázolása a *Képes Krónika* szövegkezdő iniciáléjában tartalmilag is indokolt és fontos jelentést hordoz.

2.4 I. Lajos házassága Kotromanič Erzsébettel. Károly Róbert első két fiúgyermeké kiskorában meghalt. Ezért halála után Lajos követte a trónon, akinek első felesége 1349-ben utód nélkül elhunyt. Lajos 1353. június 20-án kötött másodszor házasságot, új felesége, Kotromanič Erzsébet ekkor 14 éves volt. Bár Lajos és Erzsébet harmad-unokatestvérek voltak, mégis, „bizonyos okokból” csak az esküvő után kérték a pápai felmentést, – amelynek elmaradása „súlyos botrányok okozója” lett volna –, s amelyet V. Orbán augusztus 31-én meg is adott.¹⁷ 15 nappal

¹³ Károly Róbert apja Martell Károly volt, az ő testvére volt Szent Lajos, tehát Szent Lajos Károly Róbert nagybátyja volt. Lokietek Erzsébet esetében: IV. Béla gyermekei Jolán (Ilona) és István, ők tehát testvérek voltak; a gyermekeik: Hedvig kaliszi hercegnő, illetve Mária nápolyi királynő unokatestvérek; az ő gyermekeik: Lokietek Erzsébet, illetve Szent Lajos másodunokatestvérek.

¹⁴ *Képes Krónika* 202. fejezete

¹⁵ BONFINI, Antonius de: *Rerum Ungaricarum Decades*. Ed. FÖGEL, I. – IVÁNYI, B. – JUHÁSZ, L. Tom. II. Lipsiae, 1936. 205. (Decas II, Liber IX: 236–243.)

¹⁶ BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Fordította: KULCSÁR Péter Bp. 1995. 440.

¹⁷ FRAKNÓI Vilmos: *Nagy Lajos házassági politikája*. = Budapesti Szemle (153.) 1913. 23–48.; *Regesta Supplicationum*. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak. II. Összegyűjtötte és földolgozta: BOSSÁNYI Árpád. Bp. 1918. 273. No. XXIV.

később Lajos már írásban vállalt kötelezettséget, miszerint születendő gyermeke házasságáról csak Károly német király engedélyével fog határozni.¹⁸ Mindezek ellenére, Lajos és Erzsébet gyermekáldásra vonatkozó reményei hosszú éveken át nem váltak valóra.

A hivatalos trónutódjelölt, 1354-ben bekövetkezett haláláig, Lajos öccse, István volt, majd István egyetlen fia, János, aki 1360 őszén, kilenc évesen hunyt el. Ekkor István leánya, Erzsébet maradt az egyetlen élő sarja Károly Róbert fiainak; ezáltal vált súlyos problémává a magyar trón jövője.

A firenzei krónikáiról, Villani Máté történeti művében, 1360. november eleji események leírását követően ezt olvassuk:

„A magyar királynak s nejének Zárába jövetele. Ez időtájt a magyar király nem bírt fiúgyermekre szert tenni nejétől, a királynétól, a kihez nagy szeretettel viseltetett, bár egyik alattvaló bárójának leánya volt s ő maga s az ország is rossznak tartotta, hogy az idő eltelik a nélkül, hogy ő utódot, királysága örökösét remélhetne. Maga az asszony is nagyon le volt sújtva s a király iránt való szerelmében önmagát illetőleg kész volt mindenre, csakhogy ura örökösét nyerjen. De érezte, hogy oly állapotban van, hogy nem képes fiút szülni s ez okból nyíltan beszélték, hogy a király s a királyné Zárába jöttek s ott időztek néhány hónapig és szent [Simon] tiszteletére egy nagy s előkelő monostort építettek s a mint beszélték, a királynénak a szentegyház felmentvénye alapján apácaöltönyben s állapotban ide kellett volna vonulnia ; a király pedig más nőt vehetett volna. Ha ez igaz is lett volna, győzött benne a neje iránt való szeretet s e szándéknak csupán híre maradt fenn.”¹⁹

Az ismert, hogy I. Lajos hosszan időzött Zárában 1357 végén és 1358 elején. De feltehető, hogy Villani a kronológiai rendet megtartva, egy 1360. októberi – november eleji zárai utazásról számol be. Ezt valószínűsíti, hogy Lajos 1360. szeptember 21-én még Óbudán tartózkodik, de november 17. és január 6. között Zágrárból és környékéről keltezi leveleit és okleveleit; s az ezekben a napokban kiállított oklevelei között több zárai vonatkozású is van.²⁰ 1361. január 10-én pedig már Fehérváron találjuk. Kotromanič Erzsébet fogadalmi ajándéka, Szent Simon ötvösműves ezüst koporsója, 1377–80 között készült el.²¹

¹⁸ FRAKNÓI *i. h.* (17. jegyzetben) 29.

¹⁹ *Cronica di Matteo VILLANI, dall'anno 1318 al 1363.* Libro X. Capitolo XII. In: *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani.* Vol. II. Trieste, 1858. 335.; VILLANI, M.: *Chronica.* 10. könyv 12. fejezet. In: *A három Villani krónikája.* Fordította: RÁCZ Miklós. Bp. 1909. /Középkori Krónikások 8–9./ 290–291.

²⁰ Zágrábi keltezésű oklevelek: 1360. nov. 17. HORVÁTH Mihály: *Magyar regesták a Bécsi Cs. levéltárból.* = Magyar Történelmi Tár (9.) 1861. 26. Nr. 54.; nov. 25. OL. DI. 33742; dec. 16. OL. DI. 5014, 5015, 5016, 5017, OL. DF. 268223; dec. 19. OL. DI. 5018; dec. 21. SMIČIKLAS, T.: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. XIII.* Zagreb, 1915. 79–83.; dec. 31. SMIČIKLAS: *i. m.* 90.; 1361. jan. 2. NAGY Imre: *Sopron vármegye története. I.* Sopron, 1899. 334.; jan. 6. FEJÉR, G.: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IX./3.* Buda, 1834. 228–229. Nr. CVIII. – Zárai vonatkozású oklevelek: nov. 17. SMIČIKLAS: *i. m.* 62–64.; dec. 28. SMIČIKLAS: *i. m.* 86–90.

²¹ MEYER Gotthold Alfréd: *Szent Simon ezüst koporsója Zárában.* Bp. 1894.; GERECZE Péter: *Szent Simon próféta ezüst koporsója Zárában.* = Archaeológiai Közlemények (18.) 1895. 5–80.

Végül is a királyi pár gyermektelensége elég hosszan tartott; 17 évi házasság után 1370. júliusában született meg az első gyermek, akit Katalinnak neveztek el; I. Lajos ekkor 44 éves volt. 1371-ben megszületett Mária és 1373-ban Hedvig.

2.5 I. Lajos fehérvári kápolnája. Több forrásból is értesülünk arról, hogy I. Lajos nagyméretű, díszes kápolnát építtetett a fehérvári bazilikához.²² I. Lajos ebbe a kápolnába temetkezett, és a székesfehérvári ásatások során innen származó vörösmárvány töredékek elő is kerültek. Az I. Lajos szobrával díszített vörösmárvány síremlékéről szó esik Thuróczy János krónikájában is, a szerencsétlen sorsú Kis Károly 1385. december 31-i megkoronázása kapcsán.²³ A kápolna, és benne a vörösmárvány síremlék építésének időpontjára nincs konkrét adatunk. A síremlék bizonyosan még a király életében készült el. A legkorábbi, évszámmal jelzett és korunkra maradt, címeres-sisakos-sisakdiszes vörösmárvány sírlapok 1366-ból illetve 1373-ból maradtak fenn; az előbbi a budapesti Margitszigeten, az utóbbi éppen a székesfehérvári bazilika ásatásainál került elő.²⁴ Egyébként ezekből az évekből szinte hibátlan vörösmárvány síremlékek találhatók a pannonhalmi apátságban: az 1365-ben elhunyt Szigfrid apáté, s utódjának, az 1372-ben elhunyt Czudar Lászlónak a síremléke.²⁵

I. Lajos ezt a kápolnát Alexandriai Szent Katalin tiszteletére emeltette. Erről a névadásról 1864-ben Henszlmann Imre tett említést, a székesfehérvári ásatások eredményeit ismertető albumában.²⁶ A történeti kútfőket tárgyaló fejezetben ezt olvassuk:

„Muglen Henrik chronikájában írja: »Ez (Lajos király) 1382-ben eltemettetett Székes-Fehérvárott Szt. Katalin szűznek és martymak kápolnájában, melyet maga építtetett.«”

Latinul is közli a szöveget, csak a forrást nem jelöli meg közelebbről.²⁷ Mind a mai napig fejtörést okozott a művészettörténészeknek, hogy honnan is származhat ez az értesülés, ugyanis Mügelni Henrik egyetlen magyar vonatkozású munkájában sem lelhető fel. Prózában írt magyar krónikája csak 1333-ig tart, és nem

²² A kápolnával kapcsolatos írásos forrásokról, valamint régészeti és művészettörténeti kérdésekről lásd az I. Lajos halálának 600. évfordulójára rendezett kiállítás katalógusának (MAROSI Ernő – TÓTH Melinda – VARGA Livia: *Művészet I. Lajos király korában*. Katalógus. Bp. 1982.) alábbi tanulmányait: KRALOVÁNSZKY Alán: *A székesfehérvári Anjou-sírkápolna*. 165–174.; SZAKÁL Ernő: *A székesfehérvári Anjou-síremlékek és I. Lajos király sírkápolnája*. 175–182.; LŐVEI Pál: *A székesfehérvári Anjou-sírkápolna művészettörténeti helye*. 183–192. Részletes irodalomjegyzék: 193.

²³ THURO CZ, Johannes de: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ediderunt: GALÁNTAI, Elisabeth – KRISTÓ, Julius. Bp. 1985. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum 7./ 193. fejezet, 200.

²⁴ LŐVEI Pál: *A székesfehérvári Anjou-sírkápolna művészettörténeti helye*. In: MAROSI Ernő – TÓTH Melinda – VARGA Livia: *Művészet I. Lajos király korában*. Katalógus. Bp. 1982. 183. oldalon és az 1. jegyzetben, a 189. oldalon.

²⁵ L[ŐVEI] P[ÁL]: *Középkori síremlékek*. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Pannonhalma*, 1996. 310–314.

²⁶ HENSZLMANN Imre: *A székesfehérvári ásatások eredménye*. Pest, 1864.

²⁷ HENSZLMANN: *i. m.* (26. jegyzetben) 9.

latin nyelvű, hanem középfelnémet.²⁸ Prózai betéteket tartalmazó verses magyar krónikája ugyan latin nyelvű, de a fennmaradt szöveg csak 1071-ig tárgyalja az eseményeket, és sem a szövegben, sem az ajánlásban a fenti megjegyzés nem található.²⁹ Egyébként is Henszlmann idejében még nem volt ismeretes, hogy ennek a névtelen költeménynek is Mügelni Henrik a szerzője. További gondot jelent, hogy nincsenek Mügelni Henrikre vonatkozó adataink 1369 utáni időből, tehát erősen kétséges, hogy I. Lajos halálakor életben volt-e.

1971-ben ismeretessé vált egy 1458. évi oklevél, amelyben az alábbi sorok olvashatók: „... rector capelle Ludovici regis ad honorem Sancte Katherine virginis et martyris ad latus eiusdem ecclesie Albensis fundate...”³⁰ Ez az oklevél tehát kétségtelenül igazolta, hogy a kápolna valóban Szent Katalin patrocíniuma alatt állt, de Henszlmann forrása továbbra is ismeretlen maradt.³¹

Sikerült megállapítanom, hogy Henszlmann forrása a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek egyik olyan kódexe, amelyben Mügelni Henrik prózában írt magyar krónikája is megtalálható. A kódex 1410 körül készült.³² A német krónika után feljegyzések vannak a kódexben I. Lajos halálával kapcsolatban, s itt olvasható a következő: „Hic sub anno Domini MCCC octuagesimo secundo sepultus est in alba regali in capella sancte Katherine virginis et martyris ipso procurante constructa...” A kódexbeli feljegyzés Kovachich Márton György közlése által jutott Henszlmann tudomására. Tehát az I. Lajos halálakor írt feljegyzés, valamint a 76 évvel későbbi oklevél két, egymástól független bizonyíték a király által építtetett kápolna Szent Katalin titulására.

2.6 Alexandriai Szent Katalin legendájának szövegváltozatai. Alexandriai Szent Katalin magyarországi tisztelete a templom- és kápolna titulusok alapján már a 13. századból kimutatható: legkorábban, 1231-ből Esztergom, majd a Zemplén megyei Krucsó, a Hont megyei Gyerki, a Nagyvárad melletti Körösszeg és a Tolna megyei Marosd említhető. A 14. századból a szent legalább további tíz patrocíniumára vannak okleveles adataink.³³

Legendája természetesen szerepel a Jacobus de Voragine által a 13. század második felében összeállított gyűjteményben is, közismert nevén a *Legenda Aurea*-

²⁸ SRH II. 105–223.

²⁹ SRH II. 233–272.

³⁰ ÉRSZEGI Géza: *Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magánlevéltárában, 1193–1542.* In: *Fejér megyei Történeti Évkönyv 5.* Székesfehérvár, 1971. 230.

³¹ Lásd erre vonatkozóan: KRALOVÁNSZKY Alán: *A székesfehérvári Anjou-sírkápolna.* In: MAROSI Ernő – TÓTH Melinda – VARGA Livia: *Művészet I. Lajos király korában.* Katalógus. Bp. 1982. 1. jegyzet a 172. oldalon.

³² Jelzete: Cod. 19. 26. Aug. 4°.

³³ MEZŐ András: *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század).* Bp. 1996. 110–112.; SZENTPÉTERY Imre – BORSA Iván: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* II. 4. füz. Bp. 1987. 173. Nr. 4091.

ban. Ez a legendárium Európa-szerte rendkívül elterjedt volt, fennmaradt latin kéziratainak a száma több mint ezer és 97 különböző latin nyelvű őnyomtatvány kiadása ismeretes.³⁴ Ezen felül igen sok kézirat és őnyomtatvány tartalmazza a szövegét különféle nyugat-, közép- és dél-európai nyelveken, bár magyar nyelvű fordítása nem maradt ránk. Legendájából négy jelenet ábrázolása maradt fenn az ún. *Magyar Anjou Legendárium*ban.³⁵

A *Legenda Aurea* által fenntartott Alexandriai Szent Katalin-legendában a szent mártíromságáról és csodatételeiről olvashatunk. A legenda elbeszéli, hogy amikor Katalint a vesztőhelyre vitték, így imádkozott Krisztushoz:

„Jézusom, jó király, esedezem hozzád, hogy ha valaki ... bármi szükségben engem hív, kegyesen hallgass meg, és teljesítsd kérését!”³⁶

Ezen túlmenően azonban a *Legenda Aurea* szövege nem tartalmaz olyan részletet, amely megindokolná, hogy a *Képes Krónika* legelső iniciáléjában a királyi párt miért éppen Szent Katalinhoz fohászzkodva ábrázolta a miniátor.

Ez a megállapítás érvényes az Alexandriai Szent Katalin legendáját tartalmazó, a 16. század közepéig készült kéziratok és korai nyomtatványok döntő többségére. Az ilyen változatok száma meghaladja a százat, természetesen a *Legenda Aurea*n kívül. Ezek a szent szenvedéstörténetét ('passio') és csodatételeit meséli el, többé vagy kevésbé részletező előadásban. Ugyancsak ebbe a csoportba tartozik az a 11. századig visszavezethető változat, amelyet több kézirat is tartalmaz, s amelyet a kérdéskör első monográfusa, Hermann Knust könyvében közölt.³⁷ Egy évvel később Hermann Varnhagen *Vulgatának* nevezte el ezt a szöveget,³⁸ azóta is így hivatkoznak rá, s ezt tekintik a *Legenda Aurea* Katalin-legendája fő forrásának.

Toldy Ferenc 1855-ben elegáns kis könyvben tette közzé Alexandriai Szent Katalin magyar nyelvű verses legendáját és két magyar nyelvű prózai életíratát, gondos bevezető tanulmánnyal együtt.³⁹ A verses legendát az *Érsekújvári Kódex-*

³⁴ Az adatot említi: *Die »Elsässische Legenda Aurea«*. Band I. Das Normalcorpus. Hrsg. WILLIAMS, Ulla – WILLIAMS-KRAPP, Werner. Tübingen, 1980. Előszó: XIII. L. még: MADAS Edit: *A Legenda aurea a középkori Magyarországon*. = MKsz (108.) 1992. 93–99.

³⁵ *Magyar Anjou Legendárium*. Hasonmás kiadás. Összeállította: LÉVÁRDY Ferenc. Bp. 1973. LIX. ciklus.

³⁶ [*Alexandriai*] *Szent Katalin*. MADAS Edit fordítása. In: VORAGINE, Jacobus de: *Legenda Aurea*. Válogatta, az előszót, a jegyzeteket és a mutatókat készítette: MADAS Edit. Bp. 1990. /Harmonia Mundi Könyvek/ 300.

³⁷ KNUST, Hermann: *Geschichte der Legenden der H. Katharina von Alexandrien und der H. Maria Aegyptica*. Halle, 1890.

³⁸ VARNHAGEN, Hermann: *Zur Geschichte der Legende der Katharina von Alexandrien*. Erlangen, 1891. 3.

³⁹ *Alexandriai Szent Katalin verses legendája ugyanazon szentnek két kisebb prózai életével együtt*. Régi codexekből, nyelvjegyzetekkel kiadta TOLDY Ferenc. Pest, MDCCCLV.

ből⁴⁰ vette, az első prózai legendát a *Debreceni Kódex*ből,⁴¹ a másikat az *Érdy-kódex*ből.⁴² Ezek a legendaváltozatok nemcsak a szenvedéstörténetet mesélik el, hanem előtte elmondják Katalin megszületésének, majd kereszténnyé válásának csodákkal teli történetét is.

Követve a *Debreceni Kódex* előadását, a legenda elején megtudjuk, hogy Alexandria városában élt egy gazdag, dicsőséges és hatalmas király, akit Costusnak hívtak. Hosszú idő óta hiába várta reménykedve, hogy gyermeke szülessen. Pedig nagyon vágyott erre, s e célból sokszor áldozott a bálvány-isteneknek. A hiábavaló sok áldozatot megelégtelve, a király a bölcs Alforabius doktorhoz fordult. A király azt kérdezte a doktortól, vajon ki hibáztatható azért, hogy eddig nem született utóda a királyi párnak, a királyné-e, vagy ő maga. A bölcs természettudós megvizsgálta mindkettőjüket, és ennek eredményeképp azt mondta: Felséges király! Mindketten egészségesek vagytok, a hiba nem bennetek van. Azt tanácsolta, hogy ismét tegyen áldozatot a király, de nem úgy, mint eddig. A bölcs javaslatát követve a király ötvösmesterekkel aranyból elkészíttette „az egy istennek képét, ki isteneknek istenének mondatik”. Ezt követően csoda történt, a képmás átváltozott a keresztre feszített Krisztussá. Miután ezt a király a templomba vitette, a pogány bálványszobrok összetörték, s ezután már a feszületnek áldoztak. Kevés idő elmúltával a királyné teherbe is esett és egy nagyon szép leánynak adott életet. A királylány Alforabius javaslatára a Katalin nevet kapta.⁴³ Ez röviden Alexandriai Szent Katalin fogantatásának és megszületésének csodás története, amelyre – a Katona Lajos alább idézendő tanulmányában alkalmazott szóhasználatot követve –, mint a 'nativitas' fejezetre fogok hivatkozni. Ezután Katalin kereszténnyé válását mondja el a legenda, s Katalin látomását, melyben megjelenik Mária a gyermek Jézussal, aki Katalint jegyesévé teszi; ez a 'conversio' fejezete.

Costus királynak és feleségének gyermekáldás utáni sóvárgása és az ennek érdekében elkövetett sok áldozat hiábavalósága, amelyet a 'nativitas' fejezet nagyon érzékletesen beszél el, bizonyára mind a tényeket, mind az érzelmeket tekintve nagyon hasonló lehetett ahhoz, amelyet a magyar királyi pár átélt az 1350-es évek végétől kezdve. Ha feltételezzük, hogy ez a bővebb Katalin-legenda már ismert volt számukra, akkor Costus király története, amelyben a sok erőfeszítést végül is a szép Katalin megszületése koronázza meg, példát, iránymutatást, erőt és reményt adhatott a királynak és a királynénak, s könnyen elképzelhető, hogy imádságaik során Szent Katalin legendája töltötte be gondolataikat és öhozzá fohászkoztak.

⁴⁰ *Érsekújvári Kódex* (1529–1531) kiadása: *Nyelvmléktár*. Közzéteszi: VOLF György. Bp. 1888. /Régi magyar codexek és nyomtatványok 9–10./

⁴¹ *Debreceni Kódex* (1519) kiadásai: *Nyelvmléktár*. Közzéteszi: VOLF György. Bp. 1882. /Régi magyar codexek és nyomtatványok 11./; *Debreceni Kódex*. Faksimile és betűhű olvasat. A bevezetést írta: MADAS Edit. Bp. 1997. /Régi magyar kódexek 21./

⁴² *Érdy-kódex* (1526–1527) kiadása: *Nyelvmléktár*. Közzéteszi: VOLF György. Bp. 1876. /Régi magyar codexek és nyomtatványok 4–5./

⁴³ TOLDY: *i. m.* (39. jegyzetben) 203–211.

Ez kézenfekvő magyarázatát adhatná annak, miért alapított kápolnát I. Lajos Székesfehérváron Szent Katalin tiszteletére és miért lebeg Alexandriai Szent Katalin alakja a térdeplő királyi pár felett a *Képes Krónika* iniciáléjában.

2.7 *A csodás fogantatás fejezetét tartalmazó szövegváltozatok.* Mind a három magyar nyelvű legendaváltozatban, amelyet Toldy Ferenc 1855-ben közzé tett, szerepel a 'nativitas' és a 'conversio' fejezete, amelyek megelőzik Katalin szenvedéstörténetét. Mivel a szövegeket fenntartó kódexek a 16. század első harmadából valók, felvetődik a kérdés: vajon igazolható-e, hogy már a 14. század második felében vagy korábban is ismeretes volt olyan legendaváltozat, amely tartalmazta ezeket a részeket.

Toldy Ferenc a magyar nyelvű legendák szövegkiadásának előszavában a rendelkezésére álló teljes szakirodalom alapján értékes és terjedelmes tanulmányban vázolta a Katalin-legenda történetét. A magyar szövegek forrásait vizsgálva megállapította, hogy a *Debreceni Kódex* név szerint is hivatkozik Temesvári Pelbártra, akinek *Sermones Pomerii de Sanctis* címen idézett beszédgyűjteményének XCIX. darabja valóban érinti a csodás fogantatás történetét⁴⁴ és említi a bölcs Alphorabius nevét is, pedig e részlet a Toldy által ismert és tanulmányozott összes többi legendaváltozathoz hiányzott. Így tehát Toldy a megszületésről szóló fejezetet csak Pelbárt munkájának legkorábbi kiadásáig tudta visszavezetni, amelyet – feltehetően sajtóhiba okán –, 1489. évinek jelöl a tényleges 1499. helyett.⁴⁵

A helyzet látszólag keveset változott a következő negyedszázad folyamán. Szilády Áron korábbi dolgozatai és szövegközlése után 1880-ban Temesvári Pelbárt munkásságával foglalkozó könyvében azt közli olvasóival: „Más nemzetek irodalmából eddig ismert Katalin-legendák közül egy sincs, mely ezen első részt magába foglalná.”⁴⁶ Valójában azonban Szilády egy budapesti kéziratból, valamint egy 1504. évi bázeli nyomtatványból is közöl a 'nativitas' fejezetet tartalmazó részeket, de mind az *Érsekújvári Kódex* magyar nyelvű verses legendáját, mind a vele párhuzamosan közölt latin nyelvű *Vulgata* változat szövegét Temesvári Pelbártnak tulajdonítja, sőt, még a szerzőnevet nem tartalmazó bázeli nyomtatványt, a *Nova Legendát* is, – amely éppen Pelbárt halálának évében jelent meg –, egyes utalások alapján az ő művének tartja.

A magyar verses legenda szerzőségét illetően Szilády álláspontjával Horváth Cyrill helyezkedett szembe.⁴⁷ Horváth alapos elemzése szerint az *Érsekújvári Kódex* bizonyos megfogalmazásai és Temesvári Pelbárt nézetei olyannyira ellentétesek, hogy kizárják az ő szerzőségét.

⁴⁴ TOLDY: *i. m.* (39. jegyzetben). Előszó: X–XI.

⁴⁵ TOLDY: *i. m.* (39. jegyzetben). Előszó: XXX.

⁴⁶ SZILÁDY ÁRON: *Temesvári Pelbárt élete és munkái*. Bp. 1880. 42.

⁴⁷ HORVÁTH CYRILL: *Pelbárt és a verses Katalin-legenda*. = ItK (2.) 1893. 35–50.

1903-ban Katona Lajos jelentős értekezést publikált,⁴⁸ amely kiaknázva az addig kiadott legendaszövegeket, valamint Knust és Varnhagen fentebb említett értékes munkáit, – talán egyedül Varnhagen 1901. évi dolgozatát⁴⁹ mellőzve, melyet az egész nemzetközi Szent Katalin kutatás elfeledett –, elsősorban pedig saját kutatásai alapján, rendkívül lényeges megállapításokat tett külön-külön mind a 'nativitas' és 'conversio', mind a 'passio' és a csodatétel fejezetek fejlődéstörténetét illetően. Ezzel egyfelől a magyar legendaszövegek előzményeinek feltárása irányában, másfelől a Katalin-legendák fejlődési folyamatának rekonstruálása területén rendkívül fontos lépéseket tett. Egyebek mellett egyértelműen kimutatta, hogy sem maga a *Nova Legenda*, sem annak 'nativitas' interpolációja nem Pelbárt műve. Katona Lajos magyar nyelven megjelent tanulmányáról a külföldi szakirodalom sajnálatos módon nem vett tudomást, pedig jelentőségében eléri Knust és Varnhagen munkáit. Lényegében minden, amit a magyar nyelvű Katalin-legendák forrásairól ma tudunk, az Katona Lajos száz év előtti tanulmányában benne van.

Minket elsősorban a csodás fogantatás fejezetének fejlődése érdekel: azt szeretnénk tudni, hogy jelenlétét időben milyen messzire tudjuk visszavezetni.

Katona összesen nyolc kódexet, valamint – Temesvári Pelbárt művét is beleszámítva –, három nyomtatványt említ a magyar szövegeken kívül, amelyben a 'nativitas' szerepel; mindegyik tartalmazza a 'conversio' fejezetet is. Hasznosnak tartom a Katona által közölt vagy megemlített összes ilyen kódex és nyomtatvány jól áttekinthető formában történő felsorolását, egyfelől az alább előadandók könnyű követése, másfelől a későbbi kutatások elősegítése céljából. A sorszám után a Katona által használt jelölés következik, majd kéziratok esetén az őrzési hely és könyvtári jelzet. Ezután zárójelben a királynak tanácsot adó csillagjós vagy bölcs doktor neve, amelyről azt gondolom, hogy hasznos információt nyújthat az illető szövegváltozatnak a leszármazási folyamatban elfoglalt helyéről.

Kéziratok:

1. Br	Brüsszel Királyi Könyvtár	7917.	(Alphorius)
2. M	München Bajor Állami Könyvtár	cod. Lat. 18358.	(Alphoncius)
3. C	Krakkó Jagelló Egyetem Könyvtára	2039. BB XXVII. 12.	(Alfoncius)
4. B	Budapest Egyetemi Könyvtár	79. Lat.	(Alfoncius)
5. c	Krakkó Jagelló Egyetem Könyvtára	2366. AA XIII. 21.	(Alphoncius)
6. b	Budapest Egyetemi Könyvtár	56. Lat.	(Alphoncius)
7. M ¹	München Bajor Állami Könyvtár	cod. Lat. 18630.	(Alphoncius)
8. G	Wolfenbüttel Herzog August Könyvtár	17. 10. Aug.	(Alphorius)

⁴⁸ KATONA Lajos: *Alexandriai Szent Katalin legendája*. = Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. 5. szám. 1903.

⁴⁹ VARNHAGEN, Hermann: *Zur Geschichte der Legende der Katharina von Alexandrien*. Festschrift der Universität Erlangen zur Feier des achtzigsten Geburtstages Sr. königlichen Hoheit des Prinzregenten Luitpold von Bayern. Erlangen – Leipzig, 1901.

Nyomtatványok:

9. **PT** Sermones Pomerii fratris *Pelbarti de Themeswar* diui ordinis sancti Francisci de Sanctis incipiunt feliciter. Hagenau, 1499. Sermo XCIX. (Alphorabius)
10. **I** [*Frater Petrus:*] Nova quaedam singularis atque rara legenda ex aliis sex legendis collecta et perfecta. {Szokásos megnevezése: *Nova Legenda*} Basilea, 1504. {A korábbi, 1500. évi strassbourgi kiadáshoz képest az V. fejezet Katalin születésére vonatkozó rövid betoldást tartalmaz, ennek a betoldásnak a jelölése **I**.} (Macrobius)
11. **PD** Deuotissimi Patris *Petri Dorlandi* ordinis Carthusiensis De Natiuitate Conuersione de vita inuictissimae martiris beatissimae virginis Katherinae oratioe soluta nõ inelegans Libellus. Louanii, 1513. (Alphonsus)

A 9. tétel Katonánál használt Pelb. jelölését **PT**-re módosítottam; Dorlandust Katona nem jelöli, itt a **PD** jelölést alkalmaztam. A fentiek közül csak egyetlen kéziratot (**b**) valamint két nyomtatványt (**PT**, **I**) ismertetett könyvében Szilády, és a harmadik nyomtatványt említi Knust (**PD**), a többi hét kéziratot Katona ismertette először. A 'nativitas' szempontjából **B** és **C**, valamint **b** és **c** páronként lényegében azonos szöveget tartalmaz, **Br** és **M** közel állnak egymáshoz. A szövegek közül egyedül **G** német, a többi mind latin. Az összes szövegváltozat prózai legendát tartalmaz. A kéziratok közül egyedül **Br** 14. századi, a többi hét 15. századi. A 'nativitas' fejezetet hat kézirat esetében Katona teljes terjedelmében közli, mellőzi **M**-t és **G**-t. A nyomtatványok közül csak **I**-t közli, a másik kettőt nem, viszont **PT** szövege Szilády könyvében megtalálható.⁵⁰ A szövegek elemzése alapján Katona felvázolja a 'nativitas' tekintetében az egyes szövegváltozatok valószínűsíthető evolúciós gráfját,⁵¹ amely szerint az *Érsekújvári Kódex* verses legendája ezen részének fő forrása **Br (M)** és **PT**.

Ezen a ponton tulajdonképpen meg is állhatnánk, mivel az általunk megválaszolni kívánt kérdésre Katona értekezése alapján már meg is adhatjuk a pozitív választ. Ugyanis a **Br** jelű, a Brüsszel Királyi Könyvtár gyűjteményében 7917. jelzetű kódex a 14. századból való. Katona megemlíti, hogy a kódex 195r levelén záródó Szent Erzsébet legenda végén az olvasható, hogy a szöveg írása 1297. május 7-én lett befejezve. Ebből Katona az alábbi plauzibilis következtetést vonja le:

„Tehát csak a másolat XIV. századbeli, az eredetije valamivel régebb s bátran a XIII. század második felébe tehető. ...Az előadás sokban egyezik Pelbártéval, igen közel áll ... az Érsekújv. codex verses legendájához is.”⁵²

S hogy a 'nativitas' fejezet a 13. században már létezett, erre vonatkozóan további érvet jelent a szövegváltozatok evolúciós sémája is, hiszen még a 14. századbeli **Br** kódexnek feltehetően az előző évszázadból származó szövegét megelőzően, a fejezet négy korábbi generációját kellett Katonának feltételeznie a különféle szövegváltozatok leszármazásának kielégítő megmagyarázásához.⁵³

⁵⁰ SZILÁDY: *i. m.* (46. jegyzetben) 86.

⁵¹ KATONA: *i. m.* (48. jegyzetben) 23.

⁵² KATONA: *i. m.* (48. jegyzetben) 11.

⁵³ KATONA: *i. m.* (48. jegyzetben) 23.

2.8 *A csodás fogantatás fejezetét tartalmazó további kódexek.* Amint az előzőekben láttuk, tíznél alig több kézirat és korai nyomtatvány ismert, amely elbeszéli Katalin csodás születésének történetét is, szemben a 'passio' száznál több, s a *Legenda Aurea* ezernél is több kötetre terjedő szöveghagyományával. Abból a célból, hogy a fejezet Katona által ismertetett fejlődésének még hézagos pontjai megvilágítást nyerhessenek, megpróbáltam a 'nativitas' részletet tartalmazó és Katona munkájában nem szereplő további forrásokat azonosítani. Három ilyen kódexet találtam, melyeket a kutatás jól hasznosíthat:

12. L	London British Library	Add. Ms. 18162.	(Alphorius)
13. Br ²	Brüsszel Királyi Könyvtár	II, 143.	(Alphoncius)
14. P	Prága Dómkáptalan Könyvtára	C 60.	(Alphorius)

Az L jelű kódex a *Legenda Aurea* középholland nyelvű fordítását tartalmazza, számos további életirattal kiegészítve. Alexandriai Szent Katalin legendájának a 'nativitas' és 'conversio' fejezeteket is tartalmazó szövege középholland nyelven a 250r – 251v fóliókon található. A kódex írásának éve 1465.⁵⁴ Ez a legendaváltozat nyomtatásban Collinson munkájában hozzáférhető.⁵⁵

A Br² jelű kódex 45 lapos, amely két középalnémet verses legendát tartalmaz. A kódex első tíz lapján egy 549 sorból álló Szent Dorottya-legendája van, a 11r – 45v oldalakon pedig egy 1908 soros verses Alexandriai Szent Katalin-legendája áll. A kódex írásának éve 1476., ez a Szent Katalin-legendája végén, a kódex 45v oldalán olvasható explicitből derül ki. A verses Szent Dorottya-legendát Priebisch közölte a kódex ismertetése kapcsán,⁵⁶ Szent Katalin legendáját pedig Collinson, aki terjedelmes értekezést szentelt ennek a legendaszövegnek.⁵⁷ A 'nativitas' és 'conversio' fejezeteket a vers első ötszáz sora tartalmazza.⁵⁸

A P jelű kódex, amely a prágai Dómkáptalan Könyvtárának gyűjteményébe tartozik, a káptalani könyvtár összes régi kódexével együtt 1957 óta a Prágai Vár Archivumában (Archiv Pražského hradu) található. A kódex 274r – 277r oldalain egy latin nyelvű, a 'nativitas' és 'conversio' fejezeteket tartalmazó Alexandriai Szent

⁵⁴ Az évszám Rachel Stockdale, a British Library kéziratkatalogizálási osztályvezetőjének tájékoztatásán alapszik. Hivatkozásként említette: FLOU, K. de – GAILLIARD, E.: *Beschrijving van Middelnederlandsche en andere handschriften die in Engeland bewaard worden*. Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1896–1897.

⁵⁵ COLLINSON, William Edward: *Die Katharinenlegende der HS. II, 143 der Kgl. Bibliothek zu Brüssel*. Heidelberg, 1915. /Germanische Bibliothek. Zweite Abteilung. 10. Band/ 81–101.

⁵⁶ PRIEBSCH, R.: *Aus Deutschen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Brüssel*. Part III. = *Zeitschrift für Deutsche Philologie* (36. Band) 1904. 371–387. A Br² kódex ismertetése: 374–387, a Szent Dorottya-legendája szövege: 376–384.

⁵⁷ COLLINSON: *i. m.* (55. jegyzetben). A Szent Katalin-legendája szövege: 81–168.

⁵⁸ COLLINSON: *i. m.* (55. jegyzetben). Az első ötszáz verssor szövege: 81–101.

Katalin-legenda van. A kódex a 15. században készült. A szöveg nyomtatásban nem jelent meg.⁵⁹

Noha a fenti kéziratok a 15. századból valók, mégis további érveket nyújtanak arra, hogy a fogantatás története már a 14. században is létezett. Collinson rendkívül alaposan elemezte a **Br**² jelű kódex írását és nyelvét, külön vizsgálva a 'nativitas' és 'conversio', valamint a 'passio' szövegét. Számunkra lényeges megállapítása, hogy a 'nativitas' részlet nyelvi jellegzetességei alapján az eredeti a 14. század második felére tehető.⁶⁰ Ha pedig figyelembe vesszük, hogy Priebisch az **L** jelű középholland szöveget a **Br**² jelű kódex verses legendája egyik forrásának tartja,⁶¹ akkor ebből az is következik, hogy az **L** jelű kódex eredeti szövege sem lehet későbbi a 14. század második felénél.

Az újabb szövegváltozatok további következtetésekre is alkalmat adnak. A Costus királynak tanácsot adó asztrológus vagy bölcs doktor neve különböző alakban jelentkezik forrásainkban. Katona Lajos két lehetőséget fogalmazott meg a Temesvári Pelbárt által használt Alphorabius névalak kialakulásával kapcsolatosan:

„Ha [Temesvári Pelbárt] forrásában *Alphorius* volt e név alakja, melyet már XIV. századbéli szövegből (**Br**) is ismerünk, azt az ő felfogásához és scholastikus műveltségéhez illőbbel és egyúttal keletiesebb hangzásúval cserélte fel. Támogathatta őt ebben ama hasonló nevű keleti bölcsnek, a X. században élt *Alfarabi*-nak mesés híre is. ... De már fönt is megengedtük e névre vonatkozólag azt a lehetőséget, hogy az csakugyan a régibb és eredeti alakja a későbbi szövegekben szereplő *Alphorius*, *Alphoncius*, *Alphonsus* és *Macrobius*, hovatovább mind romlottabb alakoknak.”⁶²

Az újabb három kézirat névalakjai Katona első feltételezését erősítik, amely szerint az Alphorabius névforma Temesvári Pelbárt kreációja, s tőle vették át a magyar legendák. Nemcsak az indokolja ezt a feltételezést, hogy az Alphorabius alak nem bukkant fel egyetlen további forrásban sem, hanem azért, mert a korábbi változatokban – úgy tűnik –, Alphorius szerepelt, s a leszarmazó szövegekben van inkább Alphoncius és Alphonsus. Ezért úgy gondolom, hogy a névalakok evolúcióját egyrészt egy paleográfiai okokkal jól magyarázható Alphorius → Alphoncius → Alphonsus fejlődési vonal képezi, másrészt a már Sziládynál,⁶³ majd Katonánál feltételezett szándékos Alphorius → Alphorabius módosítás.

2.9 Alexandriai Szent Katalin legendájának ábrázolása a gelencei templomban. Az előzőekben közvetett bizonyítékok alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a Szent Katalin-legenda 'nativitas' fejezete már a 14. század közepe

⁵⁹ A szerző rendelkezik a szöveg fotómásolatával. A kódex korára vonatkozó adat Marek Suchy, a Szent Vitus Dómkápolna Könyvtára kurátorának tájékoztatásán alapszik. Hivatkozásként említette: PATERA, Adolf – PODLAHA, Antonín: *Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapituly pražské*. Vol. I. Praha, 1910. 278–280.

⁶⁰ COLLINSON: *i. m.* (55. jegyzetben) 32.

⁶¹ PRIEBISCH: *i. h.* (56. jegyzetben) 385.

⁶² KATONA: *i. m.* (48. jegyzetben) 41.

⁶³ *Régi Magyar Költők Tára I.* Közzéteszi: SZILÁDY Áron. Bp. 1877. 307.

előtt megjelent. Ennek igazolása azonban kivétel nélkül külföldi kéziratokon alapult. Ezért a következő kérdésünk arra irányul, vajon egy bővebb legendaváltozat Magyarországon is ismert lehetett-e már a 14. század közepén. Mivel a magyarországi középkor írott forrásai között erre nem találtam bizonyítékot, ezért a pozitív válasz érdekében a művészettörténet vizsgálati körébe tartozó emléket hívtam segítségül.

Erdélyben, a középkori Magyarország délkeleti szegletében fekszik Gelence (ma Ghelinta, Románia, Kovászna megye), amelynek Árpád-kori eredetű temploma rendkívül nagy falfelületen őrzött meg festményeket az Anjou-korból. Az 1996 és 2000 között szépen felújított templom ma az UNESCO világörökség-listáján is szerepel.

A falfestményeket 1882-ben Huszka József hozta napvilágra, aki akkoriban tucatnyi erdélyi templomban tárta fel a korábban lemeszelt képeket. Figyelme elsősorban a sok helyen fennmaradt Szent László-legendák felé irányult. A gelencei templom északi falának felső sávjában viszonylag nagyon jó állapotban maradt fenn egy közel teljes Szent László-ciklus. Az északi fal alsó sávjában Krisztus passiójának jelenetei láthatók, amelyek átnyúlnak a déli falra is. Ennek folytatásaként, a déli falon, a bejáratától keletre eső falfelületen pedig Alexandriai Szent Katalin legendájának töredékeit sikerült megmenteni. A templom nyugati falán, sőt a külső felületeken is maradtak fenn képrészletek.

A rendkívüli értékű gelencei felfedezést legelőször a sepsiszentgyörgyi helyi sajtóban Nagy Géza, a Székely Nemzeti Múzeum akkori igazgatója közölte.⁶⁴ Huszka eredményeit 1885-ben publikálta az erdélyi templomok Szent László-ciklusait feldolgozó tanulmányában, amely mellékleteként a gelencei képsor közel négy méteres részletének a rajzát is közölte.⁶⁵ A gelencei falképek közül azóta is a Szent László-ciklus maradt a művészettörténészek figyelmének homlokterében.⁶⁶ Kevesebb figyelmet kapott a Krisztus passió, valamint – töredékessége miatt érthető módon –, a Szent Katalin-legenda részletei. Az igazsághoz tartozik, hogy 1882-ben Huszka József és Nagy Géza azt hitték, hogy a töredékek Antiochiai Szent Margit legendájának ábrázolásából valók, s ez a téves vélekedés szerepelt több, mint egy évszázadon át a magyarországi szakirodalomban. Csak amikor Vasile Drăguț vezetésével 1967 és 1973 között sor került a gelencei templomban a falképek restaurálására, ő állapította meg kétséget kizáróan, hogy a maradványok Alexandriai Szent Katalin legendájából valók. A restaurálás eredményeit Drăguț 1973-ban pub-

⁶⁴ [NAGY Géza] ng: *A gelencei falfestmények.* = Nemere 1882. július 14.

⁶⁵ HUSZKA József: *A Szent László legenda székelyföldi falképeken.* = Archaeológiai Értesítő. Új folyam. (V.) 1885. 211–220. A gelencei képsor a 4. ábrán, 216.

⁶⁶ A teljes Szent László ciklust ábrázoló, 1882. július 4-én készült színes másolat szerepelt a Nemzeti Galéria Kiállításán: *Historia Sancti Ladislai – A kerlési ütközet ábrázolásairól.* In: *Történelem – Kép.* Szemelvények a múlt és a művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24. Kiállítási Katalógus. Szerk. MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin. Bp. 2000. 188–196. A gelencei ciklus másolata: 156–157. II–11. tétel.

likálta,⁶⁷ majd 1979-ben megjelent monográfiájában képet is közölt az Alexandriai Szent Katalin-ciklus töredékeiből, megnevezve a szentet.⁶⁸

Alexandriai Szent Katalin középkori tisztelete egyébként kimutatható Gelence közvetlen közeléből, ugyanis a templomtól kevesebb, mint 10 km-re fekszik északnyugat felé Szentkatolna (Catilina), amely a név középkori formáját tartotta fenn,⁶⁹ s amelyet már 1332–34 között említenek a pápai tizedjegyzékek.⁷⁰

A Szent Katalin-legenda képrészletei elején látható a misztikus eljegyzés ábrázolása is.⁷¹ Az előzőekből már kiderült, hogy ez a részlet nem szerepel a *Legenda Arureában* és számos fennmaradt szövegváltozatban, így ennek jelenléte a gelencei falképek sorában azt igazolja, hogy egy bővebb legendaváltozat is ismert volt a ciklus elkészítésének idején Magyarországon. Kérdés tehát, hogy vajon mikorra datálhatjuk ezt a festményt. A válaszhoz a Szent László képsor segít hozzá, amely olyan jó állapotban van, hogy egyes részletei alapján lehetséges a kormeghatározás. A leggondosabb elemzést Marosi Ernő végezte, aki Szent László láncfonatú páncélruházata, csuklyája és sisakja részletei alapján a ciklust 1330–1340 közötti időre datálta.⁷² Kérdéses persze, hogy ez az időpont milyen mértékben érvényes a többi festményre. Némileg problematikusá tette a választ a Krisztus passió eltérő stílusa, azonban a restaurálásakor megállapítást nyert, hogy a két ciklus közös vakolatrétegen nyugszik, tehát a stílárius különbözőség dacára lényegében egykorúak. Egyébként is a passiót említő romániai szakirodalom belső jellemzők alapján azt a 14. századra helyezi.⁷³ Eleve valószínűsíthető, hogy az északi és a déli falat közel egyidőben díszítették festményekkel, és mivel az északi fal alsó sávját elfoglaló szenvedéstörténet befejezése áthúzódik a déli fal keleti szélére, ez további érvet jelent a Szent László-ciklus, Krisztus passiója és Alexandriai Szent Katalin legendája azonoskorúságának a kimondásához. Jánó Mihály és Jékely Zsombor – Szent Katalin eljegyzési képén ábrázolt stíluselemeket is figyelembe

⁶⁷ DRĂGUȚ, Vasile: *Restaurarea picturilor murale de la Ghelinta*. In: *Buletinul Monumentelor Istorice*. București, 1973. 45–54.

⁶⁸ DRĂGUȚ, Vasile: *Arta gotică în România*. București, 1979. 196. Fig. 220.

⁶⁹ MEZŐ: *i. m.* (33. jegyzetben) 112.

⁷⁰ MEZŐ: *i. m.* (33. jegyzetben) 111. oldalon a 7. szám alatt.

⁷¹ *Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I–II.* Szerk.: MAROSI Ernő. Bp. 1987. A hivatkozott kép a 2. kötet 77. oldalán a 248. kép. (Bár az 1. kötet 212. Margitként azonosítja); BALÁZS István – JÁNÓ Mihály – JÉKELY Zsombor – MIHÁLY Ferenc: *A gelencei Szent Imre templom*. Tanulmányok. Sepsiszentgyörgy, 2003. /Horror Vacui Könyvek 1./ 35. 17. kép, VII. (színes) képmelléklet.

⁷² MAROSI, E.: *Der Heilige Ladislaus als ungarischer Nationalheiliger, Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14–15. Jh.* = *Acta Historiae Artium*. (33.) 1987–88. 211–256. A datáláshoz: 236. és a 253. oldalon a 119. jegyzet.; MAROSI Ernő: *Szent László, mint nemzeti szent*. In: MAROSI Ernő: *Kép és hasonmás – Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Bp. 1995. /Művészettörténeti Füzetek 23./ 67–85. A datálásról: 71. és a 204. oldalon a 385. jegyzet.

⁷³ ȘTEFĂNESCU, I. D.: *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*. București, 1973. 87., 186.

véve –, a két hosszanti fal képeit 1300–1340 közé datálják.⁷⁴ Elfogadva ezt a kor-meghatározást, kijelenthetjük tehát, hogy a misztikus eljegyzés története ismert volt Magyarországon már a 14. század közepe előtt, s éppen ezt akartuk bizonyítani.

Katalin eljegyzésének motívuma, amelynek tehát egy korai ábrázolásával büszkélkedhet a gelencei templom, később festőgenerációk sorát ihlette meg. A keresztény művészet ikonográfiáját tárgyaló egyik munka húsznál több, e témát ábrázoló jelentősebb festményt sorol fel az 1400 és 1700 közötti három évszázadból, köztük Tintoretto, Murillo és Rubens műveit.⁷⁵ S még nem is említi az idősebb Lucas Cranach 1516–18 között festett remekét, amely a budapesti Szépművészeti Múzeum kincse.

2.10 Következtetések. Összefoglalva a fenti megállapításokat,

– a királyi pár számára a gyermektelenség komoly személyes és dinasztikus problémát jelentett;

– I. Lajos Szent Katalin tiszteletére kápolnát emeltetett Székesfehérváron,

– a Szent Katalin-legenda 'nativitas' fejezete ismert volt a 14. század közepén,

– a bővebb Szent Katalin-legenda ismert volt Magyarországon a 14. század közepén,

– a hosszú várakozás után megszületett első leány a Katalin nevet kapta.

Mindezek együttesen ahhoz a következtetéshez vezetnek, hogy azért került az Alexandriai Szent Katalinhoz imádkozó királyi pár a legelső iniciáléba, mert a gyermekáldás hiánya és a trónutódlás megoldatlansága a kódex készítésének idején I. Lajos centrális problémája volt.

E megállapítás alapján a kódex készítésének idejét behatároló fontos adathoz is jutottunk. Az iniciálé jelentése alapján arra következtetünk, hogy a *Képes Krónika* címlapjának terve, s lényegében véve az egész kódex a trónutódlás problémájának nyomasztóvá válása, azaz 1360 után, de Katalin megszületése, azaz 1370 előtt készült. Ez megerősíti azt az eleve valószínű feltevést, hogy nem a kódex készítése, hanem a krónikaszőveg összeállítása vette kezdetét 1358. május 15-én. Ennek alapján elesik az Alexandriai Szent Katalin ábrázolására alapozott korábbi feltételezés, miszerint a kódex eljegyzési ajándék céljára készült volna.

Valószínűsíthető továbbá, hogy a *Képes Krónika* kódexének készítése és a székesfehérvári Szent Katalin kápolna alapítása időben közel esett egymáshoz: mindkettőt 1360 és 1370 közé, legvalószínűbben az 1365 körüli évekre datálhatjuk. Ebben az évben I. Lajos 39 éves volt, felesége 26. Megjegyzem egyébként, hogy a koráb-

⁷⁴ JÁNÓ Mihály – JÉKELY Zsombor: *A templom épülete és falfestményei*. In: BALÁZS István – JÁNÓ Mihály – JÉKELY Zsombor – MIHÁLY Ferenc: *A gelencei Szent Imre templom*. Tanulmányok. Sepsi-szentgyörgy, 2003. /Horror Vacui Könyvek 1./ 7–48. A datálás: 41–42.

⁷⁵ RÉAU, Louis: *Iconographie de l'Art Chrétien*. Tome III. Iconographie des Saints I. Paris, 1958. 268–269.

ban analógiaként említett, I. Lajos szüleit az 1325. évi egyházalapítási fogadalom kapcsán ábrázoló miniatúra eseményének idejében Károly Róbert 37 éves, felesége, kb. 26 volt.

A kódexnek az 1360-as évtizedre történő datálása összhangban van a lengyel címer hiányával is. Még ha I. Lajos alkalmanként használta is, mint a lengyel trón várományosa, de mivel a *Képes Krónika* kizárólag a magyar nép történelmével foglalkozik, ezért teljesen érthető, hogy a lengyel királlyá történt 1370. novemberi koronázását megelőzően készült kódex díszítésében a lengyel címer nem szerepel.

3. A P iniciálé

Fordítsuk figyelmünket most az első oldal másik, az előbbinél kisebb iniciáléjára. „Per me reges regnant ait dominus Deus per sapientem Salomonem Proverbiorum VIII capitulo.” azaz: „»Általam uralkodnak a királyok« – mondja az Úristen a Bölcs Salamon szavai által a Példabeszédek könyvének nyolcadik fejezetében.” – így kezdődik a szűkebb értelemben vett prológus, amelynek első bibliai idézetét kezdő P betűjében egy portrét láthatunk.

Erről a portréről H. J. Hermann, a bécsi Nemzeti Könyvtár illuminált kéziratait és ősnymtatványait tárgyaló nagy katalógusban, 1930-ban ezt írta: Ultramarinkék alapon az áldást osztó Üdvözítő mellképe, keresztnimbuszal, szürkés-kék öltözékben és narancsvörös kabátban, bal kezében egy könyvet tartva.⁷⁶

Berkovits Ilona 1959-ben röviden ennyit írt: „P. iniciáléban Krisztus félalakja.”⁷⁷

Csapodiné Gárdonyi Klára 1964-ben így vélekedett:

„...kisebb »P« iniciáléban jobbjával áldást osztó, baljában könyvet tartó *Krisztus* félalakja, utalással az ószövetségi szövegre: Per me reges regnant – Általam uralkodnak a királyok.”⁷⁸

Azonos szöveget tartalmaz az 1986. évi szövegkiadáshoz és az 1987. évi faksimile kiadáshoz mellékelte tanulmánya is.

⁷⁶ HERMANN, H[ermann] J[ulius]: *Die italienischen Handschriften des Dugento und Trecento. III. Neapolitanische und toskanische Handschriften der zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts.* Leipzig, 1930. /Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. Neue Folge Band 5./ 291. A német szöveg a következő: „Initialbild auf ultramarinblauem Grund: Brustbild des segnenden Heilands mit Kreuznimbus in blaugrauem Gewand und orangerotem Mantel mit einem Buch in der Linken.”

⁷⁷ B[ERKOVITS] I[lona]: *A Képes Krónika illusztrált lapjainak leírása.* In: *Képes Krónika.* Bp. 1959. /Monumenta Hungarica 3./ 239–248. Az idézet a 240. oldalon; valamint: BERKOVITS ILONA: *A Képes Krónika művészettörténeti jelentősége.* In: *Képes Krónika.* Bp. 1959. /Monumenta Hungarica 3./ 29–45. Az utalás a 33. oldalon.

⁷⁸ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A képek, díszítések leírása és magyarázata.* In: *Képes krónika.* Faksimile kiadás. II. Tanulmánykötet. Bp. 1964. 51.

1982-ben Wehli Tünde a címoldal nagyobbik, a királyi párt és Alexandriai Szent Katalint ábrázoló iniciáléjával foglalkozó lábjegyzetében megkérdőjelezi ezt a véleményt:

„Az ábrázolás értelméhez talán az A iniciálé {helyesen P iniciálé *H. L.*} félalakjának megfejtése vinne közelebb. A félalakos figura valószínűleg – az eddigi meghatározásokkal szemben – nem lehet Krisztus, mert feje mögött nincs keresztnimbusz, arcvonásai Katalinével egyeznek, a szakállnak pedig nincs nyoma.”⁷⁹

1985-ben némi szkepticizmussal ezt írja:

„a P iniciálé félalakja meghatározhatatlan.”⁸⁰

1995-ben Marosi Ernő Salamon ábrázolásaként azonosította. Ezt írta:

„Máig vitás kérdés a lapalji kis P-iniciále nimbuszos, koronás figurájának értelmezése. A hozzá tartozó szöveg okozza a félreértést, de tartalmazza a megoldást is: *Per me reges regnant, ait dominus Deus per sapientem Salomonem Proverbiorum VIIIo capitulo* („Altalam uralkodnak a királyok« – szól az Úristen a bölcs Salamon által a Példabeszédek 8. fejezetében.”) A szakálltalan figura nem lehet az istenség ábrázolása, csakis Salamoné, baljában könyvvel; jobbjának gesztusa nem áldásként, hanem beszéd, tanítás jeleként értelmezhető. Salamon megszokottabb királyi ikonográfiája mellett hasonló, fiatalabb típusú ábrázolásai inkább Dáviddal párhuzamos képeire jellemzők.”⁸¹

Megvizsgálva a mellkép aranyozott nimbuszát, abban egy háromágú korona képe azonosítható, noha a határoló vonalak nincsenek feketével kihúzva, mint a felette lévő iniciálében, Alexandriai Szent Katalin képén. Hermann ezeket az alig látható vonalakat a nimbuszban ábrázolt kereszt részének gondolta, s ennek alapján értelmezte a mellképet az Üdvözítő ábrázolásaként. Tévedése könnyebben megérthető, ha arra gondolunk, hogy műve készítésekor már több, mint egy évszázada a bécsi kincstár őrizte az egykori német-római császári koronát. Ennek négy szöveges rekeszománc lemeze közül az egyik felirata éppen: „**P ME REGES REGNANT**”, s a zománclemez központi alakja a jobbjaival áldást osztó, baljában könyvet tartó Krisztus.⁸² Hermann elgondolását a magyar kutatók is átvették, s a nimbuszban a korona ábrázolását csak Marosi Ernő vette észre először.⁸³

⁷⁹ WEHLI Tünde: *Könyvfestészet a magyarországi Anjou-udvarban*. In: MAROSI Ernő – TÓTH Melinda – VARGA Livia: *Művészet I. Lajos király korában*. Katalógus. Bp. 1982. 119–132. A megjegyzés a 131. oldalon, a 37. számú végjegyzet végén olvasható.

⁸⁰ W[EHLI] T[ünde]: *Képes Krónika* In: *Kódexek a középkori Magyarországon*. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp., 1985. 104.

⁸¹ MAROSI: *i. m.* (11. jegyzetben) 48.

⁸² WOLF, Gunther G.: *Die Wiener Reichskrone*. Wien, 1995. /Schriften des Kunsthistorischen Museums 1./ 68. (Abb. 54.)

⁸³ Az 1964. évi faksimile kiadásban a korona egyáltalán nem látható, csak az 1987. évi faksimile kiadás képén lehet felismerni.

Álláspontom szerint Alexandriai Szent Katalint ábrázolja az iniciálé. A koronás nimbusz jelzi, hogy egy királyi szent képét látjuk. A portré női arcot ábrázol, a fak-szimile kiadás alapján is érzékelhető feminin karakterét az eredeti kódex vizsgálata megerősíti. A baljában fogott könyv pedig, amely a bölcsesség szimbóluma, leg-alább annyira a Szent Katalin-ábrázolások attribútuma, mint Salamonéi. Közismert, hogy legendabéli bölcsessége miatt Szent Katalin a tudósok és diákok patrónusa volt. A párizsi Sorbonne pecsétjébe is az ő képét vették, s a középkori főiskolák, könyvtárak, tanárok és tanulók, – később pedig a nyomdászok is – védőszentjüként tisztelték.⁸⁴ Maga Marosi Ernő jegyzi meg fent idézett terjedelmes tanulmányában – alig tíz oldallal a Salamon-azonosítás előtt –, hogy Katalin a bölcsesség szent megtestesítője, és alakja „így illik a prológusba”.⁸⁵

A dúsan díszített címoldalon felül a trónusán ülő uralkodót ábrázoló miniatúra, alulról heraldikai sáv, jobb oldalról geometrikus díszítés képezi a keretet a kényszerűen féloldalnyira csökkenő szövegegységhez; ennek bal oldali keretét képezi a szövegkép bal felső és bal alsó sarkaiban, egymáshoz nagyon közel elhelyezkedő iniciálé-pár. Felvetődik a kérdés, vajon mi indokolja Szent Katalin kétszeri megjelenítését a kódex kezdőoldalán. Véleményem szerint a szent második ábrázolásának kettős funkciója van: egyrészt a szöveget illusztrálja, másrészt az első iniciáléban megjelenített gondolatot teljesíti ki.

Tartalmilag a szűkebb értelemben vett előszó, – azaz a krónika 2. fejezete –, nemcsak a bölcsesség többszöri említésével indokolja Alexandriai Szent Katalin ábrázolását, hanem egyik lehangsúlyosabb állításával is: „Gloriosus Deus in sanctis suis”, azaz „Dicsőséges az Isten az ő szentjeiben” – idéz a krónika összeállítója a *Zsoltárok Könyvéből*. A művész ezt a gondolatot emelte ki és illusztrálta Szent Katalin portréjával.

Másfelől viszont a második Szent Katalin-miniatúra a legelső iniciáléval egy gondolatilag összefüggő párt képez: az elsőben az uralkodópár áldásért könyörög Katalinhoz, a másodikban Katalin áldást nyújt. Úgy vélem, ez a miniatúra elsődleges funkciója. Az elsőben attribútumai közül a pálmaág és a kerék, a másodikban a könyv jelenik meg. E második ábrázolás meghallgattatást, reményt és biztatást sugall az isteni közbenjárásért Szent Katalinhoz imádkozó királyi pár számára. Egy gondolat két pólusát reprezentáló két iniciálé a *Képes Krónika* díszítésének alapos átgondoltságát, koncepciózusságát teszi kézzelfoghatóvá.

4. Az *S* iniciálé

A magyar nép eredetét a szentírás szerint tárgyaló őstörténetet is bibliai idézettel kezdi a krónika összeállítója: „Sicut scribit magister ystoriarum Genesis decimo capitulo:” azaz: „A történetírás tanítómestere ezt írja a Teremtés könyvének tizedik fejezetében:”

⁸⁴ *A szentek élete. II.* Szerk.: PUTNOKY NÉ ROZGONYI Pirooska. Főszerk.: DIÓS István. Bp. 1988. 599.

⁸⁵ MAROSI: *i. m.* (11. jegyzetben) 38.

A fejezetkezdő S iniciálé a bővebb értelemben vett előszó egyetlen további díszítése; a képen egy szakállas férfi kódexet ír.

Két, egymással szorosan összefüggő kérdésre kell válaszolnunk: kire gondolt a szöveg összeállítója, amikor a 'magister ystoriarum'-ra, a történetírás tanítómes-terére utalt, s vajon kit kívánt ábrázolni a miniátor. Tekintsük át, milyen vélemények fogalmazódtak meg válasz gyanánt e két kérdéssel kapcsolatban.

1915-ben Dékány Kálmán sokféle lehetőséget felsorol, de egyik megoldást sem tartja meggyőzőnek:

„A krónika egyik fejezetét bekezdő S betűjét a miniátor vörös taláros, könyv előtt ülő papi alak képével díszítette. Ez a kép azonban ábrázolhatja az író, a másolót, vagy magát a miniatur festőt. Az írónak ábrázolása azért nem valószínű, mert a codex maga is másolat, sőt valószínű, hogy nem is első másolat, de a mű tartalmából inkább ferenczrendi szerzetesnek kell föltételeznünk a szerzőt. A képen ábrázolt ruha azonban sem szabása, sem színezése miatt nem felel meg a ferenczrendiek azon korbeli viseletének és inkább valami főpapot, püspököt ábrázol. [...] a kép az ismeretlen másolót akarja ábrázolni, de még ennél is valószínűbb, hogy maga a miniatur-művész örökölte meg magát ebben a kezdőbetűben [...] de vajon nem akarta a miniatura magát a codex készítettőjét ábrázolni?”⁸⁶

1925-ben Jakubovich Emil számára a megoldás egyszerű és világos:

„A Képes Krónika 2/a lapján fejezetkezdő iniciálés S betűben scriptor-széken ülő, könyvet író, hosszuszakállú, burnuszos, arannyal szegett vörös talárú férfit látunk. ... Mi nem keressük Kálti Márkus prépost arcképét ez S betűben, mert a szövegből: „Sicut scribit magister ystoriarum Genesis” ... világos, hogy a kép a bibliaíró Mózeszt ábrázolja.”⁸⁷

Berkovits Ilona 1959-ben a konkrét állásfoglalást kikerülve röviden emnyit írt: „a genezis tizedik fejezetét író történetíró képe. Esetleg Kálti Márk(?)”.⁸⁸ A Kálti Márkra vonatkozó kérdőjeles beszúrás feltehetően a szövegkiadás alcímének – „Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről” – szóló kényszerű engedmény volt. A Kálti Márk szerzőségére vonatkozó feltételezést Jakubovich Emil az előbb említett 1925. évi cikkében fogalmazta meg,⁸⁹ s hipotézist az egymást kritika nélkül másoló és idéző kutatók a következő több, mint három évtized alatt a bizonyosság szintjére emelték. Karsai Géza 1963-ban megjelent dolgozata mutatta ki e feltevés teljes megalapozatlanságát.⁹⁰

⁸⁶ DÉKÁNY Kálmán: *A Bécsi Képes Krónika*. = Erdélyi Múzeum (32.) 1915. 37–63. Az idézet a 40. oldalon.

⁸⁷ JAKUBOVICH Emil: *Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez*. = Magyar Nyelv (21.) 1925. 25–38. Az idézet a 37–38. oldalon.

⁸⁸ BERKOVITS: *i. m.* (77. jegyzetben) Az idézet a 240. oldalon.

⁸⁹ JAKUBOVICH: *i. h.* (87. jegyzetben) 25–38. Kálti Márkról a 34–38. oldalakon ír.

⁹⁰ KARSAI Géza: *Névtelenség, névregítés és szerzőnév középkori krónikáinkban*. = Századok (97.) 1963. 666–677. A Kálti Márk-teóriáról a 671–676. oldalakon ír.

Csapodiné Gárdonyi Klára 1964-ben részletekbe menően ismertette ezt az iniciálét:

„Keretbe foglalt »S« iniciáléban több helyen megkopott miniatúra: *A történetiró*. A mozaikkal díszített pulpitus előtt ülő szakállas alak kódexbe ír. Jobbjában íróeszköz; baljában tartott vakarókéssel lefogja a pergamenlapot. Tintatartói a pulpitus szélehez vannak erősítve. Az iniciálével kezdődő szöveg Mózeset, a történetírás tanítómesterét idézi. Az ábrázolás vagy erre, vagy a krónika szerzőjére, esetleg másolójára vonatkozhat. De az is lehet, hogy mindezeket együttesen jelképezi.”⁹¹

Ezt követően Berkovits Ilona és Jakubovich Emil véleményét említi meg. Lényegében a fentivel azonos szöveget tartalmaz az 1986. évi szövegkiadáshoz és az 1987. évi faksimile kiadáshoz mellékelte tanulmánya is.

1966-ban Mályusz Elemér nagyon lényeges megállapításra jutott: azonosította az előszó egyik fő forrását.⁹² Megállapítása szerint a *Képes Krónika* 3. fejezetének első mondatában említett 'magister ystoriarum', azaz 'a történetírás tanítómestere'

„Petrus Comestor XII. századi francia teológussal, a párizsi egyház kancellárjával azonos, aki a biblia szövegét folyamatos elbeszélésben olvaszta fel, *Historia scholastica* címmel egy rendkívül népszerűvé lett munkát írt. Általában csak így volt szokás rá hivatkozni: *dicit magister in historiis*.”

Egymás mellé nyomtatva közölte a *Historia scholastica* megfelelő sorait és a *Képes Krónika* 3. fejezetének elejét,⁹³ melyből megállapítható, hogy a *Képes Krónika* összeállítója hűen követte forrását.⁹⁴

1974-ben Tarnai Andor szintén rendkívül fontos felfedezést tett, azonosította a magyar nép módosított eredettörténetét magába foglaló 3. és 4. fejezet további közvetlen forrásait.⁹⁵ Tarnai magáévá tette Mályusz arra vonatkozó megállapítását, hogy a 'magister ystoriarum' utalás Petrus Comestorra értendő.

1975-ben Csapodi Csaba, Tarnai Andor tanulmányának ismertetése kapcsán⁹⁶ megkérdőjelezte Mályusz Elemérnek Comestor közvetlen használatára vonatkozó eredményét a 3. fejezet elejét illetően. Részben emiatt arra a meggyőződésre jutott, hogy a 'magister historiarum' kifejezés nem Petrus Comestorra vonatkoztatandó, hanem „a *Képes Krónika* szerzője [...] a *Genesis* szerzőjének, Mózesnek adja ezt a megtisztelő címet”. Csapodi további érve, hogy sem az általa ismert 14. századi kódexek, sem a korai ősnymotatványok nem használják a 'magister historiarum' utalást a *Historica scholastica* szerzőjével kapcsolatban.

⁹¹ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A képek, díszítések leírása és magyarázata*. In: *Képes Krónika*. Faksimile kiadás. II. Tanulmánykötet. Bp. 1964. 51.

⁹² MÁLYUSZ Elemér: *Krónika-problémák*. = Századok (100.) 1966. 713–762.

⁹³ *SRH I.* A 243. oldal 13. sorától a 244. oldal 5. soráig.

⁹⁴ MÁLYUSZ: *i. h.* (92. jegyzetben) 747–749.

⁹⁵ TARNAI Andor: *A Képes Krónika forrásaihoz*. In: *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. Bp. 1974. /*Memoria Saeculorum Hungariae* 1./ 203–210.

⁹⁶ CSAPODI Csaba: *Szemle: Középkori kútfontok kritikus kérdései*. = *ItK* (79.) 1975. 695–700. Az állítás a 699. oldalon.

A történészek és irodalomtörténészek körében a jelenleg általánosan elfogadott vélemény, – követve Mályusz Elemér és Tarnai Andor álláspontját –, hogy a 'magister ystoriarum' titulus Petrus Comestorra vonatkozik.⁹⁷ A legutóbbi művészettörténeti állásfoglalás szerint az iniciálé – minden további konkrétum nélkül –, „scriptor”-t ábrázol.⁹⁸

Végigtekintve a fent idézett véleményeken, a gondolatmenetekkel kapcsolatban néhány megjegyzést szeretnék tenni.

Jakobovics Emil és Mályusz Elemér egyaránt azt a nagyon logikus eljárást követte, hogy először azonosította a *Képes Krónika* forrásának szerzőjét, – az előbbi szerint Mózesről, az utóbbi szerint Comestorról van szó –, s ebből következettek arra, hogy a 'magister ystoriarum' utalás kire vonatkozik. A kutatók ezután a miniátor által ábrázolt személyt is automatikusan azonosnak tekintették a szöveg szerzőjével.

Dékáni Kálmán és Csapodiné Gárdonyi Klára viszont érzékelhetően hajlott arra a szintén nagyon logikusnak mondható feltételezésre, hogy az iniciálé valójában nem kizárólag a szövegben idézett szerző ábrázolása, hanem sűrített formában a szöveg összeállítójának és másolójának megjelenítése is.

Csapodi Csaba véleménye teljesen visszhangtalan maradt, recenziójára vonatkozó egyetlen egy utalással sem találkoztam a szakirodalomban. Ennek nyilvánvalóan elsődleges oka, hogy Csapodi súlyos tévedést követett el, amikor hibásnak minősítette Mályusz jelentős felfedezést, nevezetesen, hogy a *Képes Krónika* 3. fejezetének elején Comestor *Historia scholasticájából* származó közvetlen átvétel található. Az átvétel tényéről mind Mályusz 1966-os tanulmányában,⁹⁹ mind Tarnai 1974-es dolgozatában¹⁰⁰ közölt szövegösszehasonlítások bárkit meggyőzhetnek. Kétségtelen, hogy Csapodi ezt követően megemlített további érvei nem voltak elegendően súlyosak ahhoz, hogy álláspontja érdemleges elemzésben részesüljön. De amint a matematikában is lehetséges, hogy egy tétel igaz lehet akkor is, ha egy rá vonatkozó bizonyítási próbálkozás hibás, így ez a helyzet a humán tudományok területén is elképzelhető.

Noha Mályusz Elemér és Tarnai Andor megállapításai abszolút meggyőzőek az előző közvetlen forrásait illetően, de – amint az alábbiakban kiderül –, a 'magister ystoriarum' kifejezésnek Petrus Comestorral való azonosítása tekintetében nem osztom véleményüket.

Ahhoz, hogy ebben a kérdésben elfogulatlanul állást foglalhassunk, két irányban indulhatunk el. Egyfelől a korabeli szóhasználatra utaló példákat kell keresnünk, másfelől a Mályusz által azonosított forráshoz, magához Comestorhoz kell fordulnunk.

⁹⁷ *Képes Krónika*. Bp., 1986. A jegyzeteket KRISTÓ Gyula írta. 266. 11. jegyzet; *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*, Szerk. TARNAI Andor, MADAS Edit, Bp. 1992. 568. 1. jegyzet.

⁹⁸ MAROSI: *i. m.* (11. jegyzetben) 39.

⁹⁹ MÁLYUSZ: *i. h.* (92. jegyzetben) 748.

¹⁰⁰ TARNAI: *i. m.* (95. jegyzetben) 203.

Ami az első vizsgálati irányt illeti, egy fontos utalást találhatunk a 14. század első felében tevékeny velencei Paulinus történeti munkájának előszavában. Paulinus püspök 1274 körül született Velencében, a ferences rend tagja volt. Diplomataként mind a Velencei Köztársaság, mind a Szentszék igénybe vette szolgálatait; 1344-ben hunyt el. A történeti szakirodalomban általában Paulinus minoritaként említik. Világtörténeti munkája több változatban maradt fenn, legkésőbbi változatára, címének kezdőszavai alapján *Satyrica ystoria*-ként szokás hivatkozni. Ennek előszavában – amely kevesebb, mint három évtizeddel korábbi a *Képes Krónika* előszavában megjelölt dátumnál –, a szerző név szerint hivatkozik Mózesre, akit 'principuus ystoriographus'-ként említ.¹⁰¹

Egy további adalékként említem Sevillai Izidornak a középkorban rendkívül elterjedt *Etymológiáját*. A húsz könyvből álló enciklopédikus mű első könyvében (I, 42, 1) ezt olvassuk: „Historiam autem apud nos primus Moyses de initio mundi conscripsit.” Arra vonatkozóan, hogy a *Képes Krónika* összeállítója valószínűleg maga is forgatta Izidor művét, egy érdekes észrevételt említek Eckhardt Sándortól. A *Képes Krónika* újonnan írt előszavában azt olvassuk, hogy Syccambria Syccan hegyéről kapta elnevezését. Eckhardt úgy véli, hogy ennek a magyarázatnak az alap gondolata Sevillai Izidor *Etymológiájából* származik. A XIV. könyvben (XIV, 6, 32) ugyanis Izidor megemlíti, hogy Szicília másik neve Sicania, s az előszó írója Eckhardt gyanúja szerint „Nagy Lajosnak akart kedveskedni, kinek ősei a két Szicília királyai voltak”.¹⁰²

A legfontosabb érvet azonban Comestor szövegének a vizsgálata szolgáltatja. Mályusz Elemér csak onnan idézi a textust, ahonnan az átvétel kimutatható.¹⁰³ Tarnai Andor azonban egy mondattal korábról kezdi az összehasonlítást.¹⁰⁴ Comestornál ez áll: „Redit Moyses ad principium genealogiae Noe dicens:”, s ezt követi Noé családfájának leírása, amelynek elején Comestor utal a Genesis X. fejezetére. A *Képes Krónika* összeállítója kiemelte ezt az utalást a genealógia szövegéből, s a családfa ismertetése előtt ezt írta: „Sicut scribit magister ystoriarum Genesis decimo capitulo:” Ezért véleményem szerint a *Képes Krónika* előszavának írója valójában Mózesre gondolt, amikor a 'magister ystoriarum' kifejezést használta.

A fenti érvek talán elég meggyőzőek a kifejezés értelmezését illetően, és valószínűsítik ugyan, de nem bizonyítják, hogy a miniátor is Mózeset kívánta megjeleníteni a fenti szövegrészt illusztráló *S* iniciáléban.

¹⁰¹ HEULLANT-DONAT, Isabelle: *Entrer dans l'Histoire. Paolino da Venezia et les prologues de ses chroniques universelles.* = Mélanges de l'École Française de Rome – Moyen Age (105.) 1993. 381–442. Az idézet részlet a 440. oldalon.

¹⁰² ECKHARDT Sándor: *Sicambria. Egy középkori monda életrajza.* = Minerva (6.) 1927. 157–201. Az idézet a 188. oldalon.

¹⁰³ MÁLYUSZ: *i. h.* (92. jegyzetben) 748.

¹⁰⁴ TARNAI: *i. m.* (95. jegyzetben) 203. Comestor szövegét MIGNE *Patrologia Latina* 198. köt. 1087–88. alapján közli.

Azonban ha tekintetbe vesszük, hogy a *Képes Krónika* kódexét az ábrázolások részleteire rendkívüli figyelmet fordító művész illusztrálta, akkor további érvel is alátámaszthatjuk, hogy a miniátor pontosan megértette a szöveg utalását és elsősorban Mózeset kívánta ábrázolni. Ugyanis, ha a magyarok történetét tárgyaló mű összeállítóját kívánta volna megjeleníteni, akkor nem hagyta volna figyelmen kívül az előszó elején olvasható utalást, mely szerint az alább következő művet az összeállító „különböző régi krónikákból szerkesztette egybe”, s a művész nem mulasztotta volna el a forrásul szolgáló kódexek ábrázolását is. Ha pedig a kódex-másolót akarta volna megfesteni, akkor sem hiányozna a képről a másolás alapjául szolgáló kézirat, gondoljunk például a nevezetes Corvinák közül a Didymus- vagy a Hieronymus-kódexben a Szent Jeromost ábrázoló miniatűrakra.¹⁰⁵ Mindkét esetben jól látható a fordítás vagy a kommentár alapjául szolgáló Biblia az írópult felső részén.

Mózes, az első történetíró, a történetírás tanítómestere, források használata nélkül írta könyveit. Így joggal gondolhatjuk, hogy a miniátor számára egyértelmű volt a szöveg utalása, s az iniciáléban elsősorban valóban Mózeset kívánta megjeleníteni.

5. Befejezés

A prológus iniciáléira vonatkozó megállapításainkat áttekintve, az alábbi gondolatokkal zárhatjuk eszme-futtatásunkat.

A kezdő iniciáléban az Alexandriai Szent Katalinhoz fohászkodó uralkodópár ábrázolása a szöveg tartalmától teljesen független, jelentése kívül esik a textus mondandóján. Azonban az uralkodó, I. Lajos számára egyszerre bírt konkrét személyes és konkrét aktuálpolitikai tartalommal, s a kódex elkészültekor minden olvasója számára egyértelmű volt a kép jelentése. Kronológiai értelemben tehát ez a magyar történelmet tárgyaló mű legutolsó illusztrációja; az évszázados eseményfolyamat aktuális pillanatáról, az akkori jelenről küld hozzánk üzenetet. Együttal ez az iniciálé a *Képes Krónika* kódexének dedikációja, amennyiben készítőjének kívánságát, óhaját fejezi ki, és azt érzékelteti, hogy maga is együtt imádkozik a királyi párral. Az iniciálé értelmezése tehát kétségtelenné teszi, hogy a *Képes Krónika*, a hazai kódexművészet e kimagasló alkotása közvetlenül a király, illetve a királyi pár részére készült.

A kicsiny Szent Katalin iniciálé kétfelől érkező gondolati kapcsolódási ívek metszéspontjában áll. Egyfelől a dedikációs iniciálé párja, annak kiegészítése és megerősítése, tehát a textustól független jelentéssel is bír. De ugyanakkor közvetlen illusztrációja is a prológus szövegének: „Isten dicsőséges az ő szentjeiben.”

¹⁰⁵ CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1981. 3. kiad. Didymus-kódex fol. 2r: XLVII. tábla; Hieronymus-kódex fol. 1r: XCIC. tábla.

A harmadik iniciálé jelentése is többszintű. Elsődlegesen a szöveget illusztrálja, megjelenítve Mózeset, amint épp a Genesis tizedik fejezetét írja. De úgy vélem, joggal gondolhatjuk azt, hogy további mondanivalója is van. Mielőtt a miniátor elkezdene a történeti mű illusztrálását, munkájára kívülről rátekinve, a „kódex a kódexben” motívum segítségével egyetlen pillanatképbe sűríti a kódexkészítés folyamatát, emlékeztetve az olvasót a mű megalkotóira – köztük önmagára is –, eképpen állítva emléket mindannyiuknak.

S egyúttal egy absztraktabb szinten bemutatja a Történetírót és Művét, azt a rendkívüli eseményt, – mondhatnánk csodát –, mikor a Történetíró évszázadok eseményeit magábfoglaló és korszakokon átívelő tudása, annak lejegyzése folytán közeget vált. Kódexszé, könyvvé alakul, és e transzformáció által a tudás, a múlt ismerete átadódhat sok-sok olvasó, szinte az egész emberiség számára. Sőt, megteremt a lehetőségét annak, hogy ez a tudás áthagyományozódjon a távoli és beláthatatlan jövőbe is: a pillanatnyiból örökkévalóvá lesz.

Ez a *Képes Krónika* kódexének másik dedikációs képe: a Művész tisztelgése a Tudós előtt.

LÁSZLÓ HOLLER

On the first three initials of the Hungarian Illuminated Chronicle

The purpose of this paper is to establish the portrayed subjects, the true messages and the significance of the first three initials decorating the preface of probably the most important 14th century illuminated codex on the History of Hungary, the so-called *Illuminated Chronicle*. The present study is connected to the author's earlier paper formulating a new hypothesis identifying the compiler of this chronicle as Janos Tothsolymosi, author of a historical work discussing the reign of Hungarian king Louis I. (HOLLER, László: *Ki állította össze a Képes Krónikát? Egy új hipotézis.* = Irodalomtörténeti Közlemények (107.) 2003. 210–242.)

The first initial (A) shows Hungarian King Louis I. (1342–1382) and his wife kneeling and praying to St. Katherine of Alexandria. The saint is identified by her attributes, a palm-branch and a wheel. To determine the real significance of this miniature, the author quotes a passage from M. Villani's historical work, discussing the serious problems of the royal couple not having children after seven years of marriage. The author points out that the Hungarian versions of the legend of St. Katherine of Alexandria of the 16th century include a section on the divine conception of the saint: when the long-time childless king Costus turns away from the pagan idols and start to adore Christ, he is awarded a beautiful girl, named Katherine. Although most versions of the legend, like the one in the *Legenda Aurea*, do not include the story of the divine conception – referred to as 'nativity' –, the author reaches the conclusion that this chapter was already known in the first half of the 14th century by analysing the extant copies of the 'nativity' section of the legend. Moreover, he adduces three such manuscripts not known in the Hungarian literature until now. Also, the author calls attention to a wall-painting from the middle of the 14th century in the Gellence church (Ghelița, now in Romania), depicting the mystical betrothal of St. Katherine. This chapter is also part of the extended version of the legend, proving that this version should have been known in Hungary at the time of Louis I. As the first child of the royal couple was finally born in 1370 and named Katherine, the author concludes that the first initial depicts the royal couple praying to St. Katherine for a descendant. The historical data confine the preparation of the codex to between 1360 and 1370, the most probable date being the years around 1365. This

could also be the date of the foundation of the St. Katherine chapel in the royal town, Alba (Székesfehérvár), built by Louis I. The author was able to identify the oldest source in the Wolfenbüttel Herzog August Bibliothek, mentioning the titular of this chapel.

The second initial (P) on the front page was for a long time believed to depict Christ. In 1995, an identification with the Biblical King Solomon emerged. The author examined the original codex and came to the conclusion that the feminine portrait with a nimbus wearing a crown and holding a book again shows St. Katherine of Alexandria. This is an illustration of the quotation in the text of the preface „Gloriosus Deus in sanctis suis”, and also supplements the message of the first initial.

The third initial (S) portrays a scriptor. According the author's analysis, the illuminator's aim was to depict Moses, who was at that time referred to as 'principuus ystoriographus' in the historical literature. On a more abstract level the picture symbolises the compiler, the scriptor and the illuminator, as well as the whole process of creating a historical treatise.

HORNYÁK MÁRIA

Brunszvik Teréz óvodái és a sajtó

1828. június 1-jén, vagyis két- és félévvel azután, hogy Széchenyi István felajánlotta birtokai egy évi jövedelmét a Magyar Tudós Társaság céljaira, Brunszvik Teréz grófnő¹ megnyitotta Budán hazánk, sőt Közép-Európa legkorábbi „kisgyermekiskoláját” (infant school), amely idővel a kisdedovó intézet, illetve az óvoda elnevezést kapta. A hazai óvodaügy hőskorának első éveiben az új gyermekintézmény Pest-Budáról tovább terjedt Besztercebányára, Kolozsvárra, Pozsonyba, Nagyszombatba.

Teréz grófnő, aki földi misszióját, a szellemi anyaságot Istentől eredeztette („Elfogadom az összes rászoruló gyermeket, akit a Gondviselés nekem szán!” – tette meg fogadalmát 1809-ben²), nyomban felismerte, hogy hivatása megéléséhez milyen kiváló terepet kínál az infant school, óvodaalapításait tehát elsősorban ez a felismerés motiválta.

„Egy olyan intézet alapítójának lehetni, amely igazán jó keresztényeket, jó és erkölcsös embereket nevel, és így gátat szab az általános romlásnak, nagyon boldogító érzés” – írja, mondván, hogy ezek az új gyermekintézmények „a vallásosságra és er-

¹ Brunszvik Teréz grófnő (1775–1861): báró Seeberg Anna és a magas rangú államhivatalnok (utóbb: királyi biztos, titkos tanácsos, főispán) gróf Brunszvik Antal leánya. Européer műveltségét nagyrészt önképzés útján szerezte. Életét kezdettől fogva a köz javára akarta szentelni, konkrét hivatását azonban csak 34 évesen, a jeles svájci nevelőnél, Heinrich Pestalozzinál tett látogatás (1808 ősze) után ismerte fel, amikor is egy döntő istenélményét követően kimondta: „Elfogadom az összes rászoruló gyermeket, akit a Gondviselés nekem szán!” A ’szellemi anyaság’ fogalmával jelölhető hivatásának legismertebb vetülete óvodaalapítói tevékenysége volt, emellett azonban a leánynevelés és a nevelőnőképzés érdekében is sokat tevékenykedett. – Az 1990 utáni irodalomból l.: „Nőtton nő tiszta fénye.” *Tanulmányok Brunszvik Teréz emlékezetére.* (Szerk.: HORNYÁK Mária.) Bp. 1996; HORNYÁK Mária: *Az óvodaalapító Brunszvik Teréz élethivatása.* = Ma és Holnap (22.) 1994. 1. sz. 10–13.; Uő: *Brunszvik Teréz, a „gyermekbarátja” 220 éve született. 1–2.* = Óvodai Nevelés (48.) 1995. 10. sz. 382–383., (49.) 1996. 1. sz. 15–16.; Uő: „*En pedagógus vagyok...*” *Brunszvik Teréz életpályája és gondolatai. 1–2.* = Tani-Tani (14–15.) 2000. 125–129., (16–17.) 2001. 164–170.; Uő: *Brunszvik Teréz és Heinrich Pestalozzi* In: *A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért.* (Szerk.: DOMBI Alice–OLÁH János.) Gyula, 2003. 128–133.; Uő: *Brunszvik Teréz, „a Haza leánya”.* = BRUNSZVIK Teréz: „*Magyarország, Veled az Isten!*” *Naplófeljegyzései 1848–1849.* (S.a.r., bevez., jegyz. HORNYÁK Mária.) Bp. 1999.

² L. HORNYÁK Mária: *Első óvodánk története (Buda-Krisztinaváros), 1828–1867.* Martonvásár, 2003. 7.

kölcsi javításra hívatottak, és az a feladatuk, hogy a jó csiráit hintsék szét ott, ahol egyébként a bűn vetése burjánzott”.³

Ám a kiseddóvás úttörője, aki azt szerette volna, hogy „szép hazánk hamarosan Isten kertjéhez hasonlítson”, tudván tudta, hogy kortársainak jó része a vallás iránt közömbös, (sőt olykor ellenséges), őket tehát filantróp célkitűzések megfogalmazásával és az új intézmény gyakorlati hasznának ecsetelésével próbálta megnyerni. Így csatlakoztak az általa elindított óvodai mozgalomhoz az „emberbarát gazdagok”, sőt a kevésbé tehetősek is, akiket a szegény nép elmaradottsága és nyomora sarkallt cselekvésre. Összefogásuknak köszönhetően néhány év alatt 12 alapítás történt.

A hazai óvodaügy hőskorának első esztendeit Brunszvik Teréz neve fémjelzi, aki közben Bécs, Linz és München első kiseddóvóinak felállításából is részt vállalt. Szintén ő hozta létre 1830-ban az első országos hatáskörűnek tervezett óvodai társulást („Nemzeti Egyesület a kiseddek koránti nevelésére nézve”), ez azonban rosszul gazdálkodott, és két év múlva, az alapító távollétében önmagát feloszlatta. Mindez része volt irigyei és rosszakarói mesterkedéseinek, akiknek vádaskodása (pl. hogy az intézeteiben kis karbonárikat [értsd: forradalmárokat] nevel) oda hatott, hogy József nádor az óvodáit 1832. június 1-jével a Budai Jótékony Nőegylet, illetve a pesti városi magisztrátus fennhatósága alá helyezte.

A következő évek az átmenet időszaka. Teréz grófnő, jóllehet első óvodáinak elvesztése nagyon megviselte, nem adja fel könnyen. Először is a krisztinavárosi intézet mellett létesített ipariskolájával együtt áttelepül Pestre, a kiseddóvo nevelők képzését és továbbképzését pedig a Belvárosban újonnan létesített „példányintézetben” folytatja. Egyebek mellett „a Pest megyei rendek” támogatására számít. Hozzájuk írja a *Tekintetes nemes Pest, Pilis és Solt, törvényesen egyesült vármegyékhez a' kis gyermeki gyám és gondviselő intézetek tárgyában az [...] intézeteknek megtekintésére kiküldetett biztosság által benyújtott alázatos kinyilatkoztatása gróf Brunswick [sic!] Mária Theréziának* című és 1832 végén kinyomtatott 7 oldalas összeállítását, amelynek végén óvodáit, „mint a' Nemzetiségnek terjesztésére különösen célirányos eszközöket” is „a tekintetes rendek” figyelmébe ajánlja. A nyilatkozat (a jeles nagykorósi professzor Warga János 1838-ból való kijelentése szerint) „koronája a' népnevelésről szóló óhajtnak”,⁴ ennek ellenére a várt eredmény elmarad.

Másfél év múlva Brunszvik Teréz megkeseredetten elhagyja Pestet. Távozását a vállalkozásai közül csak a belvárosi óvoda éli túl, néhány támogatójának köszönhetően. Hazajötté után ismét lépéseket tesz egy újabb, s immár valóban országos jellegű óvodai egyesület létrehozására. Alapító levelét 1834. augusztus 2-án elsőként ő írja alá, az okiraton azonban annak a Festetics Leó grófnak a neve is ott szerepel, aki később főszerepet játszott abban, hogy a kiseddóvás úttörője az óvodai mozgalom peremére szorult. Mindez 1836. március 5-én, a Kiseddóvo Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület (röviden: Terjesztő Egyesület) megalakulá-

³ Uo. 14. (Brunszvik Teréz 1828. március 26-án kelt levele Vörösnéhez)

⁴ WARGA János: *A' kiseddóvo intézeteiről*. [Ism.] = Figyelmező 1838. júl. 24. 29. sz. 461–467. h.

sakor lett nyilvánvalóvá, amikor Brunszvik Teréz nem kapott helyet az egyesület igazgató választmányában.

Miután felvázoltuk a hazai óvodaügy hőskorának kezdeti fejezetét, nézzük meg, hogyan néz ki mindez az időszaki sajtó, eme sajátos forrásanyag tükrében, és milyen szerepet játszottak a hazai lapok az óvoda elterjedésében és a kiseddévás ügynek népszerűsítésében!

Kérdéseink megválaszolása az egykorú sajtó óvodai híryanagjának és egyéb írásainak tüzetes ismeretét feltételezi, ezek számbavétele azonban mind ez ideig nem történt meg, a rendelkezésünkre álló bibliográfiai segédletek pedig legfeljebb a tovább-kutatáshoz nyújtanak támpontokat. Az I. Tóth Zoltán nevével fémjelzett, és az 1825–1867 közti időszakot felölelő történeti bibliográfiánk „Oktatás, iskolák” fejezetének második, „Kiseddévók” című része az 1848 előtti évekből mindössze 16 cikkre hívja fel a figyelmet.⁵ Szintén ebből az időszakból a *Budapest történetének bibliográfiája* (szintén az „Oktatás, iskolák” című részben, az „Óvodák” címszó alatt) 34 újság- és folyóiratcikk adatait közli.⁶ Átnéztük a Brunszvik Terézzel kapcsolatos bibliográfiát is, amelynek cikkanyaga ugyan jelentős, az 1848 előtti sajtóból azonban mindössze 7 írásra utal.⁷ Összehasonlításként megemlítjük, hogy az óvodatörténész Vág Ottó csupán két lap (a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung, Hasznos Mulatságok*) két évfolyamából (1829–1830) 8, részben folytatásos újságközleményt sorakoztat fel, lapalji jegyzetben pedig további cikkekre is utal.⁸ A fentieket tapasztalva határoztuk el, hogy az óvodai témájú írások összegyűjtése (és egy majdani bibliográfia összeállítása) céljából a reformkori sajtó egészét áttanulmányozzuk.

Fő segédleteink a Kókay György szerkesztette magyar sajtótörténeti kézikönyv⁹, valamint V. Busa Margit sajtóbibliográfiája voltak¹⁰. Ez utóbbi szerint az 1820-as évek második felében Magyarországon és Erdélyben évente átlag mintegy 14–16, főként magyar és német nyelvű orgánum jelent meg. Az 1831-ben közreadott lapok számát a fenti kézikönyv 27-re teszi, mondván, hogy ezek között volt „12 magyar, 11 német, 2 szláv és 2 latin nyelvű”.¹¹ Az időszaki sajtótermékek száma és példányszáma is folyamatosan növekedett, így 1836-ból V. Busa Margit már

⁵ *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. III.* (Szerk.: I. TÓTH Zoltán.) Bp. 1950. 249–250.

⁶ *Budapest történetének bibliográfiája 1686–1950. VI.* (Főszerk.: BERZA László.) Bp. 1969. 160–165.

⁷ HORÁNSZKY Nándor, ifj.: *Brunszvik Teréz élete és működése a bibliográfia tükrében.* = Magyar Pedagógia (1.) 1961. 331–335.

⁸ *Brunszvik Teréz szerepe az első magyarországi óvodák létrehozásában.* (Dokumentumok. Összeáll.: VÁG Ottó) In: *Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága.* Bp. 1962. 54–61.

⁹ *A magyar sajtó története. I. 1705–1848.* (Szerk.: KÓKAY György.) Bp. 1979.

¹⁰ *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. 1/1–2.* (Összeáll.: V. BUSA Margit.) Bp. 1986. A felsorolásban szereplő lapok között vannak, amelyek ma már nem lelhetők fel. Ugyanakkor egyes toldalékok és mellékletek önálló sajtóorgánumnak tekintése megkérdőjelezhető. (Ezek a könyvtárakban is többnyire a főlapba kötve találhatóak.) Emiatt bizonytalankodtunk a megjelenő lapok számának meghatározásában.

¹¹ *A magyar sajtó története. I. 1705–1848.* (Szerk.: KÓKAY György.) Bp. 1979. 366.

39, köztük 25 magyar lapcímet tud felsorolni.¹² Időközben számos orgánum megszűnt, s ezek helyébe új, nemegyszer kérész életű vállalkozások léptek, úgyhogy még ennek az általunk vizsgált nyolc esztendőnek a sajtótermése is igen kiterjedt.

Márpedig, amint azt lépten-nyomon tapasztaltuk, óvodai tárgyú írások elvileg minden „folyóírásban” előfordulhatnak. Részben a téma az idő szerinti népszerűsége miatt, részben pedig azért, mert az akkoriban nálunk még hiányzó pedagógiai szaksajtó szerepét a többi lap igyekezett pótolni.¹³

Az egykorú periodikák körében tett kitérőnk után nézzük meg, milyen szerepet játszott a sajtó a hazai óvodatörténet kezdeteit illetően! A főbb kérdéseink: Volt-e része az időszaki sajtónak abban, hogy a londoni infant school híre eljutott Pest-Budára? Elősegítette-e az első intézetek megalapítását és az óvodai mozgalom országossá terebélyesedését? Hozzájárult-e az óvodával kapcsolatos főbb kérdések tisztázásához, a pedagógiai elképzelések megismertetéséhez? Melyik lapokban jelent meg a legtöbb óvodai hír, beszámoló, tanulmány? Melyek a legfontosabb óvodai cikkek, és kiknek a tollából származnak? Kérdések és kérdéskörök, amelyek megvizsgálása új tények és összefüggések felderítésének ígértét rejti.

Ha az első kérdést, (hogy t.i. volt-e szerepe a sajtónak abban, hogy az infant school híre eljutott Pest-Budára) egyszavas válasszal akarnánk elintézni, akkor az egyértelműen a 'nem' lenne. Szeretnénk azonban a problémának kicsit a mélyére nézni, annál is inkább, mivel az időszaki sajtó ez irányú passzivitása (érzékletlensége?) egyáltalán nem tekinthető magától értetődőnek. Egyrészt azért nem, mivel az egykorú szerkesztők „vigyázó szeme” előszeretettel pásztázta a brit szigetországot, amely a lapok legkülönbözőbb rovatai számára folyamatosan bőséges anyaggal szolgált. Nézzük pl. vezető fővárosi lapunk, a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* híryanagát és a szakkönyveket ismertető „Tudományos dolgok” című rovatát! Vagy a hetenként kétszer megjelenő melléklapját, a *Hasznos Multságokat*. Ez utóbbi a 'ködös Albion' kapcsán csak 1825-ben az alábbi témákról értekezett: a brit kereskedelem, a londoni főposta, a New-Gate-i tömlőc, a skóciai jövőmondók, pestis és tűz Londonban, a birminghami masinák, az angol gőzhajók, újságok, fazekekasság, szokások, öklözés stb., valamint az „Angliai fabrikákban dolgozó Nap-számosoknak kínos kenyérkeresése”. Még az angol „universitásokkal” is foglalkozik, a brit fővárosban hat éve létező új intézménytípusról (infant school) és Samuel Wilderspin ezt ismertető könyvéről azonban, amelyet épp ebben az 1825-ös évben adtak ki harmadszor,¹⁴ egyetlen szóval sem emlékezik meg. A többi lapunk szintén nem.

¹² L. *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. II/2.* (Összeáll.: V. BUSA Margit.) Bp. 1986. 597–598.

¹³ Első pedagógiai lapjaink a *Religio és Nevelés* (1841–1849), valamint a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (1842–1848) voltak. Az óvodai időszaki sajtó első zsengéje (*Közlemények az Elemi Nevelés Köréből*) 1843-ban jelent meg, de csupán egyetlen számot ért meg.

¹⁴ WILDERSPIN, Samuel: *Infant education...* 3rd ed. London, 1825.

A magyarországi sajtó azonban nemcsak az angliai hírek, hanem a nevelésügyi témák iránt is igen nyitott volt, és számos tudományos és ismeretterjesztő cikkben adott teret az oktatás és nevelés elméleti, módszertani, gyakorlati kérdéseinek, és a jeles nevelők és pedagógiai iskolák, intézetek ismertetésének. A legdivatosabb témák a nőnevelés, a tanítóképzés, továbbá az anyanyelvi oktatás kérdései voltak. Lezajlottak az első országos sajtóviták is, többek között Heinrich Pestalozziról,¹⁵ az yverduni intézethez hasonlóan világhírré jutó másik skóciai intézményről viszont, amelyet 1816-ban Robert Owen állított fel New Lanarkban, a hazai lapok mélyen hallgattak. A Pozsonyban 1764-ben alapított patinás *Pressburger Zeitung* 1817-ben két kisebb közlemény¹⁶ erejéig megemlékezik „egy bizonyos Owen”-ről, aki egy tervezetet nyújtott be a parlament szegényügyi bizottságához, s ebben nevelési elgondolások is szerepeltek,¹⁷ ugyanakkor nem említi Owen korszakos újítását, a „Jellemátalakítási Intézetének” keretein belül egy éve működő ’preparatory school’-t, (a 7 évesnél fiatalabb gyermekek részére felállított ’előkészítő iskolát’), amelynek szívében a playground (játszótér) alkotta. Márpedig, mint tudjuk, ez a később „infant school”-nak keresztelt intézet volt az óvoda őse.

A Brunszvik Teréz által is olvasott *Gemeinnützige Blätter* (az *Ofner und Pester Zeitung* melléklapja), amely előszeretettel mutatott be hazai és külföldi intézményeket, 1823-ban közzétett egy írást, amely a címe (Die Colonie New Lanark) alapján sokat ígért. Ebből az egykorú olvasó megtudhatta, hogy Owen munkástelepe az 1800 felnőtt mellett 350 gyermeket számlál, és hogy (a kórházon és hidegmelegvizet fűdön kívül) egy 20 tanítót és tanítónőt foglalkoztató, és „egészen Pestalozzi alapelvei szerint” működő iskola áll a rendelkezésükre, az infant school-ról azonban itt sem történik említés.¹⁸

Közben az intézet híre – nem kis részben Wilderspin említett könyvének köszönhetően – világszerte terjed. A német olvasóközönség ez irányú értesüléseit elsősorban a Darmstadtban szerkesztett pedagógiai lapnak, az *Allgemeine Schulzeitung*-nak köszönheti, amely 1824 márciusában ismerteti Wilderspin művének első, 1823. évi kiadását,¹⁹ később pedig az Infant School Society tájékoztató füzetét²⁰

¹⁵ L. FEHÉR Katalin: *Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben.* = Magyar Könyvszemle 1999. 1. 97–103.

¹⁶ *Presburger Zeitung* (54.) 1817. szept. 2. 68. sz. 889., és szept. 5. 69. sz. 904.

¹⁷ A tervezet címe magyarul: Jelentés a gyáripari és dolgozó szegényeket segélyező társaság bizottságához. L. VÁG Ottó: *Az óvodai nevelés kialakulása.* Bp. 1969. 135.

¹⁸ *Die Colonie New Lanark.* = *Gemeinnützige Blätter* (13.) 1823. szept. 4. 71. sz. 567–568. (A lap 1830/44. száma (jún. 3. 345–347.) egy bizonyos Carter útleírásából (Skócia 1825–1827) idézve bemutatja a szóban forgó tanintézetet – az infant school nélkül. Ez utóbbi tudniillik nem élte túl Owen távozását, aki 1824-ben Amerikába utazott. (L. VÁG: *i. m.* 133.)

¹⁹ *Volksschulen.* = *Allgemeine Schulzeitung* 1824. márc. 17. 22. sz. 168–170. h. (A Wilderspin-mű első kiadása *On the Importance of Educating the Infant Children of the Poor* címmel jelent meg.)

²⁰ *Londoner Anstalt für Kinder von den Schuljahren. 1–2.* = *Allgemeine Schulzeitung* Abt. 1. (1.) 1824. okt. 27. 86. sz. 745–749., okt. 30. 87. sz. 753–756. h.

is közzéteszi. Az augsburgi *Allgemeine Zeitung* (ez lesz később Brunsvik Teréz kedvenc lapja) 1825-ben, egy londoni hír kapcsán ír a kisgyermek iskoláiról,²¹ Karl Gerold, a neves bécsi kiadó pedig 1826 januárjában az *Allgemeine Schulzeitung*-ban jelenti, hogy immár nyomdában van a Wilderspin-mű német fordítása.²² A bécsi húsvéti vásárra időzített könyvújdonságról a *Wiener Zeitung* hosszú ismertetést közöl, s ezt kétszer megismétli,²³ a magyarországi sajtó azonban erre sem reflektál.²⁴

Az ominózus, szóban forgó kötet végül a bécsi Joseph és Thugut Heinrich (apa és fia) jóvoltából „azon melegében,” a nyomdából jutott el Brunsvik Terézhez, aki mindebben a Gondviselés kezét látta. „A 3. oldalt olvasva éreztem, ez kell nekünk itt, a 9-dik oldalnál: ezt be kell vezetnem, kerüljön bár életembe” – írta, annak bizonyosságául, hogy számára ez a könyv volt az ötletadó.²⁵ E tekintetben tehát az időszaki sajtó szerepét kizárhatjuk.

Tovább növeli a magyarországi lapok passzivitása feletti csodálkozásunkat, hogy a helyzet nem változott meg az első budai óvodaalapítást követő évben sem. Igaz, Brunsvik Teréz a kezdet kezdetén elhatározta, hogy csendben, minden feltűnés nélkül nyitja meg első óvodáját, s majd csak később fog a publikum elé állni, mondván: „Jöjjetek és lássátok!”²⁶, ilyen hosszú csendre azonban aligha gondolt. A támogatók toborzása céljából fogalmazott levéltömeg mellett azonban mindinkább szükségét érezte a sokszorosított tájékoztatóknak, ezért 1828 őszén közreadta az *Einige Worte über Kleinkinderschulen* (Néhány szó a kisgyermekiskolákról) című brosúrárt, amelynek szerzőjéről csak annyit tudunk, hogy „tekintélyes személyiség” volt. Ez a jelentéktelen, 19 oldalas kis német nyelvű füzet lett tehát a hazai óvodai irdalom első zsengéje. Ezt a következő évben további kisnyomtatványok követték. Közben az időszaki sajtó terén is változás történt.

1829. június 1-jén, vagyis a krisztinavárosi óvoda²⁷ első születésnapján József nádor felesége, Mária Dorottya három órát töltött a jubiláló intézet növendékei között. Utána „elragadtatva és várakozásait messze felülmúló érzésekkel” vett búcsút Teréztől, akiről később is „meleg dicsérettel” beszélt.²⁸ A sajtó azonban egyelőre néma maradt. A dolog érdekességét fokozza, hogy például a *Hazai 's Külföldi*

²¹ *Allgemeine Zeitung* (Augsburg) 1825. júl. 23. 204. sz. 815.

²² *Allgemeine Schulzeitung* Abt. 1. (3.) 1826. jan. 10. Beiheft 3. 1.

²³ *Intelligenzblatt* (Beiheft zur *Wiener Zeitung*) 1826. máj. 1. 652. (A hirdetés ismétlései: máj. 10-én és jún. 8-án.)

²⁴ A *Pressburger Zeitung* 1826. évi, s szintén *Intelligenzblatt* című toldalékát, amely folyamatosan közölte a könyvesboltok kínálatát, egyelőre nem sikerült fellelnünk. Viszont 1828. szept. 16-án (74. sz. 904.) a pozsonyi Joseph Landeschen Buchhandlung könyvlistáján ott szerepel Wilderspin könyvének második (1828. évi) német kiadása.

²⁵ Brunsvik Teréz 3. sz. önéletrajz-töredéke. MTA Kézirtattára M.Irod.lev. 4. r. 4. sz. 240. sz.

²⁶ L. HORNYÁK Mária: *Első óvodánk története (Buda-Krisztinaváros) 1828–1867*. Martonvásár, 2003. 11–12.

²⁷ Erről részletesen L. HORNYÁK Mária: *Első óvodánk története (Buda-Krisztinaváros) 1828–1867*. Martonvásár, 2003. /Őrláng füzetek 8./

²⁸ Uo. 30–31. (Thurn-Bánffy grófnő levele Brunsvik Terézhez, 1829 júniusa)

Tudósítások 1829 júniusában feltűnően sokszor említette a főhercegnőt, aki jelen volt a lóversenyen, megfordult a Vakok Intézetében, és végiglátogatta a Pesti Jótékony Nőegylet intézményeit is (ezek bemutatásának a lap másfél oldalt szentelt), krisztinavárosi látogatását azonban egyetlen szóval nem említette.²⁹

Augusztus közepén aztán végre megtört a jég (hírzárlat?), és a *Hasznos Mulatságok* című lap jóvoltából a közönség először olvashatott azokról az új intézetekről, amelyek „Anglia, Német-, Burkus- és Francia országok” után immár nálunk is „találtnak.” Az 1829. augusztus 15-én megjelent cikk szerint „nagyméltóságú korompai Brunszvik Mária Terézia asszonyság ő excellenziajának nagylelkűsége és buzgó igyekezete által” alapítottak ezen „szent menedékhelyek”, amelyekről most „nemes Rehlingen Antal”³⁰ így szól:

„A’ kipallérozott világ még eddig semmi olyan nevelő vagy tsinosító Intézetet elő nem mutathatott, melly az egész emberiség’ köz javára nézve olly célarányos volna, mint a’ Kisdedek’ ör-oskolájának felállítása, és Intézete, mivel ebben a’ gyermek minnekelötte a’ rendtelenségnek, vagy gondatlanságnak adná magát, már jó előre a’ rendes életnek alapját vetette. Ezen Intézetbe ollyan 1 ½ – 7. esztendő gyermekek fogadtatnak, kiknek szülők annyira el vannak szegényedve, hogy azokat fel nem nevelhetik; a gyermekek, ha a’ szülők ebédre való kenyeret adnak velök, vagy küldenek utánnok, ezen Oskolában, a kipallérozott, Tanítók’, Tanítónék’, s gondviselő asszonyok’ szoros felvigyázása alatt az egész napot, az az reggeltől fogva késő estvéig tölthetik. Ebben a’ gyermekek mindjárt a’ korokhoz alkalmas hasznos tárgyakra tanítatnak, és még a játékok is úgy vannak elintézve, hogy a gyermekek illy alkalmatlansággal nem tsak semmi kárt nem tehetnek, semmi illetlenséget, avagy pajkosságot el nem követhetnek, hanem inkább lelkökre ’s eszökre nézve pallérozódnak. A célra nézve van egy nagy tiszta, ’s körös körül ülni való padokkal, külömbféle, tanulásra való tárgyakkal, a’ kisdedeket oktató ’s mulattató szerekkel felkészült szála [értsd: terem, a szerk.]; van azonkívül egy árnyékos játszó hely, melly arra nézve van felállítva, hogy a’ gyermekek testöket a’ szabad levegőben is feléleszthessék ’s megerősíthessék.

Az olly szegény anya, ki kisdedeire se otthon nem vigyázhat, sem magokra nem hagyhatja, sem az útszákra el nem bocsáthatja (itten a’ nevelésről szó sinsen), ezen jótéteménynél fogva bátran láthat a dolga után, és a familiáját az elnyomorodástól könnyen megmentheti. – A’ tehetős ’s gazdag ellenben, ki gyermekeit többnyire durva, neveletlen, és vigyázatlan zsoldosra bízta, és szerentsetlenségére [!] rövid idő alatt a gyermekeiben vagy lelki, vagy testi hibákat tapasztalt, melly szerentsés most, hogy tsekély adakozás mellett gyermekei öriztetnek, oktattatnak, s élet’ módjára tanítatnak...”³¹

²⁹ Hazai ’s Külföldi Tudósítások (a továbbiakban: HKTud.) 1829. jún. 10. 46. sz. 362–363.

³⁰ Rehlingen Antal (1807–1834): a magyarországi óvodatörténet hőskorának fontos szereplője. Orvostanhallgatóként házi tanári állást vállalt a Brunszvik Teréz által nevelésbe felvett néhány kislány mellett. Utóbb részt vett az első pesti-budai és pozsonyi óvodák megszervezésében, majd korai haláláig a nagyszombati intézetet vezette. Több óvodai témájú cikke után jelent meg a *Die Bewahrungsschule* (Pest, 1832) c. könyve. Róla l. BILIBOK Péterné–SEBESTYÉN Istvánné: *Rehlingen Antal élete és munkássága*. In: BILIBOK Péterné–SEBESTYÉN Istvánné–ZIBOLEN Endre: *Első óvodáink életéből 1829–1833*. Bp. 1984. 97–108.

³¹ *Hasznos Mulatságok* (a továbbiakban: HMul.) 1829. II. fé. [aug. 15.] 14. sz. 106–108. (Közli: VÁG O.: i. m. (1962.) 58–59.)

Véleményünk szerint Rehlingen fenti, „Kisdedek' ör-oskolai Intézete” című munkája a legelső a hazai időszaki sajtó óvodai témájú közleményei sorában. A *Hasznos Mulatságok* 1829/II. félévi 14. sorszámú füzeten ugyan nincs dátum, a lap főlapjának, azaz a *Hazai 's Külföldi Tudósításoknak* a 14. számán viszont igen: 1829. augusztus 15. Ezért is kell megcáfolnunk Vág Ottó állítását, miszerint „a magyar óvodákról szóló első hazai sajtóközlemény” a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1829. augusztus 30-diki számában jelent meg.³² Viszont ebben a német nyelvű cikkben végre Mária Dorottya három hónappal korábbi látogatására is utalás történik.³³

Közben (augusztus 22-én) „a' Kardinális és Herczegi Primás” Rudnay Sándor személyében Brunszvik Teréz első óvodája újabb magas rangú vendéget fogadott. A magyarországi katolikus egyház feje oly módon is kinyilvánította „magas tetszését”, hogy az intézet részére évi 100 ezüst forint és 6 öl tűzifa kiutalásáról intézkedett. A hírt szeptember 3-án a *Vereinigte Ofner Pester Zeitung*,³⁴ 5-én pedig a *Hazai 's Külföldi Tudósítások*³⁵ is leadta. Három nappal később a *Pressburger Zeitung*³⁶ és a szintén Pozsonyban szerkesztett latin nyelvű sajtóorgánum, az *Ephemerides Politico-Statisticae Posoniensis*³⁷ írt a pest-budai óvodaalapításokról. A pozsonyi szerkesztők mondandójukat bevallottan a *Vereinigte Ofner Pester Zeitung* említett két cikkének felhasználásával állították össze. Ez utóbbiak közül a szeptember 3-án megjelent publikáció érdekessége, hogy abban az alábbi, Brunszvik Terézzel készített interjú is helyet kapott:

„Vizsgáztatni nem lehet ily kicsiny gyermekeket, s az intézet nem is iskola, hanem menhely; a módszer, amelynek segítségével itt a gyermekek érzelmeit és értelmét fejlesztik, őket kellemes formában foglalkoztatják, mindenekelőtt pedig testüket és lelküket minden káros behatástól megóvják, szemléletesen mutatkozik meg és igazolódik be. S ez mind ez ideig olyannyira sikerült, oly örömteli volt minden emberbarát számára, hogy sokan a legbensőbb felindulásuk okozta könnyeiket nem is tudták elrejtteni. Gyönyörűségtől elteltnek, felette boldognak érzik magukat annak az immár 500 kisgyermeknek a szülei is, akiket ezek az óvóintézetek [...] befogadtak. Fokozódott a szülők szeretete irányukban, mert szívüknek nemcsak az kedves, hogy nem alkalmatlankodnak a kis naplopók, de végtelenül jól esik nekik azok megszorozódott ügyessége és engedelmissége is. Ugyancsak fokozódott a gyermekeknek a szüleik iránti szeretete, amit az otthontól való hosszabb távollét, a szülők becézgetése és megelégedettsége növelt. Szívesen járulnak hozzá tehetségük szerint az intézet fenntartásához a legszegényebb szülők is, hiszen ők pénzügyi tekintetben is jól járnak, mivel munkájukban napi 1 krajcárnál többet nyernek azáltal, hogy nem kell gondos-

³² VÁG: *i. m.* (1962.) 54. 18. sz. lapolji jegyzet

³³ *Vereinigte Ofner Pester Zeitung* (a továbbiakban: VOPZ) 1829. aug. 30. 70. sz. 1159.

³⁴ VOPZ 1829. szept. 3. 71. sz. 1177–1178.

³⁵ HKTud. 1829. II. fé. szept. 5. 20. sz. 153.

³⁶ *Pressburger Zeitung* 1829. szept. 8. 71. sz. 861–862.

³⁷ *Ephemerides Statistico-Politicae Posoniensis* (26.) 1829. szept. 8. 71. sz. 565–566.

codniuk nyugtalan és elégedetlen kicsinyeiről, az intézetnek pedig alig napi 1 krajcárt kell fizetniük az óvásért, gondozásért, oktatásért és célszerű foglalkoztatásért.³⁸

A riport-betét után újabb színfolt tűnik fel az óvodai cikkekben: a levél. Rudnay kardinális 1829. augusztus 24-én kelt sorait Rehlingen Antal mellékelte ahhoz az írásához, amelyet a *Hasznos Mulatságokkal* egyidejűleg az *Allgemeine Handlungs-Zeitschrift* is közreadott, jeléül annak, hogy még ez a kereskedelmi lap sem zárkózott el a kisedővás ügyének illetően szolgálatától.³⁹

A krisztinavárosi óvodáról a külföldet járt professzor, Rummy Károly György jóvoltából 1830 nyarán részletes leírás készült, amelyet a pozsonyi *Aehrenlese* című lap adott közre. Óvodatörténetünk mind ez ideig nem méltatta figyelmére ezt a fontos cikket, ezért is álljon itt belőle néhány részlet:

„A kisgyermekiskola szép, hosszú, tiszta, világos tanteremben már sok kisfiút és kisleányt találtam összegyűlve, akiket lassanként még többen követtek. Egyébként ezúttal sok pad volt üres, mivel több gyermek a most dühöngő lázakkal beteg fekszik. A nagyobb részt igen szegény szülőktől származó gyermekek között sok mezítlábas és szegény ruházatút láttam, ezek azonban tiszták, a hajjuk takarosan fésült és nem rongyosak.

Az idős, barátságos tanár a nagy gyermekbarát, a tiszteletre méltó svájci Pestalozzi képét jelenítette meg számomra. Minden gyermek tisztelettel, szeretettel és szófogadóan csüngött rajta! Ő maga a barátságosságot a szükséges fegyelemmel tudja párosítani. Ebben az iskolaszobában a legalacsonyabb osztályból való gyermekek között olyan csendet és rendet találtam, amilyen a nyilvános iskolák alsó osztályaiban, sőt a felsőbb néposztályok gyermekeinek fenntartott számos nevelőintézetben sem szokásos. A fiúk egészen nyugodtan viselték magukat, a lányok a női nem természetesen élénk vérmérséklete következtében a csevegéssel és a helyük elhagyásával nem tudtak teljesen felhagyni, de ha a tanító kiáltott, a csend visszatért. A tanításnál (a kisgyermekiskolák egyesületének szabályzata értelmében) két felügyelő volt jelen.

A bevezetett tanítási módszer teljesen tetszésem szerinti. A megérkező gyermekeknek, akik reggeltől estig itt maradnak, hogy egyrészt tanuljanak és művelődjenek, másrészt hogy felügyelet mellett játsszanak és szórakozzanak, miközben a szülei a napi keresetük után járnak, egy ábécés- és olvasókönyvet adnak a kezükbe. A gyermek vagy maga betűz, ha abban már van gyakorlata, vagy egy célszerű hangoztató módszer szerint a tanító mondja elő neki a betűket és a szótagokat, és azokat a gyerek megismétli. A számolást részint a táblán zsinóron függő golyók segítségével végzik, amelyek az összeadást és a kivonást szemmel láthatóvá teszik, részben a gyakori felmondás útján könyv nélkül betanult egyszeregy révén, részben a fejszámolási gyakorlatok által. A bibliai történeteket a gyermekek vonzó módon, azoknak a falon függő képeknek a megmagyarázása révén tanulják meg, amelyek különféle bibliai történeteket ábrázolnak. Ezeket a bibliai történeteket este sok gyermek el szokta mesélni a szüleinek, mint ahogyan az iskolában tanult jelmondatokat és erkölcsi mondásokat is elmondják nekik, ily módon feltétlenül hozzájárulnak azoknak az alsóbb néposztályokból származó szülőknek a neveléséhez, akiket ifjúkorukban elhanyagoltak.

³⁸ Vereinigte Ofner Pester Zeitung 1829. szept. 3. 71. sz. 1177–1178. (Magyarul közli: VÁG Ottó: *i. m.* (1962.) 55.)

³⁹ REHLINGEN Antal: *Kleinkinderbewahr-Anstalten in Ofen.* = *Allgemeine Handlungs-Zeitschrift von und für Ungarn* 1829. szept. 23. 76. sz. 301–302. Ugyanez magyarul: *A' kisgyermekek' gondviselő intézete Budán.* = *HMul* 1829/II. [szept. 23.] 26. sz. 202–206. (Közli: VÁG: *i. m.* 1962. 59–60.)

A természettant és technológiát a gyermekek ugyanúgy játszva tanulják saját szemléletből, amennyiben a tanító bemutatja és leírja nekik egyrészt az állatok és növények falon függő képeit, a préselt növényeket, az állat-, növény- és ásványország azon produktumait, amelyekből készítmények (műtermékek) lesznek, pl. gyapjú, gyapot, len, selyem stb., és az ezekből készült iparcikket, és elmagyarázza a természeti produktumok feldolgozásánál szerzett tapasztalatokat... Egy tárgy tanítása egy bizonyos számú gyermeknél nem tart negyed- vagy félóránál tovább, azután ezek a gyermekek az udvaron lévő tágas játszótérre mennek, és felügyelet mellett hagyják, hogy ugráljanak, gimnasztikai és más játékokat játsszanak. E játszótéren csodás tisztaságot találtam, amint azt az 1803. évben a thüringiai Schnepfenthalban, a híres Salzmännle nevelőintézet játszótérén láttam. A kisgyermekiskolában egy takaros, bájos kert is van. A gyermekeket testileg nem fenítik; atyai és anyai intések és a tiszteletre méltó tanító és a felvigyázó hölgyek utasításai itt elégségesek ahhoz, hogy a gyermekek dévajságának és más eltévelyedéseinek gátat szabjanak...⁴⁰

Első vidéki óvodánk Brunsvik Teréz segédletével a Zólyom megyei Besztercebányán létesült. Az 1829. november 4-én megnyitott intézettel kapcsolatos első tudósítás a helyi püspök Belánszky József gratuláló sorainak megjelentetésével is igyekszik a potenciális támogatókra hatni.⁴¹ A következő cikk két Besztercebányán kelt és Brunsvik Terézhez címzett beszámolóból közöl részleteket.⁴² Az egyiknek a szerzőjét, a német Matthias Kernt sokáig (tévesen) az első magyarországi „óvó bácsinak” tartották, jóllehet Kern csak ott, Zólyom megyében, utána pedig az első bécsi óvoda élén volt a legelső.⁴³ Kern említett leveléből kiderül, Jézus születésnapját (a krisztinavárosi társaikhoz hasonlóan) a besztercebányai óvodások is karácsonyfa mellett ünnepelték.⁴⁴ Alább ebből idézünk:

„Jelenleg 60 gyermeket számolunk... Közülük még a kemény hidegben nem egy hiányzott. Az iskolám elé megérkeznek a szánkók, amelyeket egy uraság ad, mivel a sok hó miatt a 14 [felvigyázó] asszonyt, akik váltakozva látogatják az iskolát, és sok gyermeket is szánon hozzák és viszik.

Karácsony estéjén itt a gyermekeknek nagy ünnepség adatott. Az asszonyok egy úgynevezett karácsonyfát sok-sok égő gyertya fénye mellett a leggyönyörűbben teliaggatták és feldíszítették a legpompásabb játékokkal, valamint finom pékárúkkal és más ennivalókkal, s ezzel a gyermekeket igen kellemesen meglepték. E feletti örömük rendkívül nagy volt. Miután egy ideig a fa fényét és díszítését csodálták, elénekeltek az ismert karácsonyi éneket („Nincs szebb ünnep a földön” stb.), utána pedig a többi dalocskájukat. Mivel a végén a karácsonyfa szétosztása következett, az asszonyok nagyon aggódtak amiatt, hogy a gyermekek valamelyike túl közel megy, de az én fél-

⁴⁰ RUMY [Carl Georg]: *Besuch der Kleinkinder-Musterschule und der weiblichen Arbeitsschule zu Ofen*. = Preßburger Aehrenlese zur Belehrung und Unterhaltung (4.) 1830. No. 63. 253–255.

⁴¹ A' *Kisdetek gondviselő Intézetéről*. = HMul 1829/II. [dec. 2.] 45. sz. 353–355. (Közli: VÁG: i. m. 60–61.)

⁴² Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1830. jan. 24. 7. sz. 81–82.

⁴³ Erről I. ZIBOLEN Endre: *Igazságot Weldy Józsefnek!* = Köznevelés (39.) 1983. 33. sz. 13–14. L. még BILIBOK Péterné–SEBESTYÉN Istvánné–ZIBOLEN Endre: *Első óvodáink életéből 1829–1833*. Bp. 1984. 19–28.

⁴⁴ Erről bővebben I. HORNYÁK Mária: *Brunsvik Teréz, az első óvodák és a karácsonyfa-kultusz*. = Ethnographia (105.) 1994. 2. sz. 567–571.

hangos kiáltásomra „Leülök”, mindegyik elfoglalta a saját helyét, és így az [ajándékok] szétoztása rendben lezajlott.”⁴⁵

A besztercebányai óvodáról harmadikként a *Magyar Kurír* is megemlékezik. A Bécsben szerkesztett sajtóorgánum üdvözli a vállalkozást, mondván:

„Örvendezve látjuk, hogy Édes Hazánkban a' felemelkedett nemes lelkű Hazafiak emberszerető gondoskodása által a' szegény sorsú 's elhagyatott árva gyermekek gyámolítására, neveltetésére és taníttatására tézülő hasznos intézetek szaporodnak”⁴⁶

Közben az időszaki sajtó kiseddévókkal kapcsolatos önkéntes szolgáltatásainak (szívességeinek) köre az adakozói jegyzékek közreadásával bővül. Az idő szerint ugyanis a különféle jótékonyági akciók szervezői többnyire úgy köszönték meg és igazolták vissza a kapott összegeket és természetbelieket (olykor szolgáltatásokat), hogy nyilvánossá tették, ki mivel támogatta a kitűzött cél megvalósulását. Közben persze a „nagy nevek” húzó erejére is számítottak. Brunszvik Teréz jegyzékeinek élén Mária Dorottya és családtagjai és jeles egyházi és világi méltóságok szerepeltek. Amikor azonban első listáját a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* szerkesztője, Rösler Kristóf megkapja, levélben figyelmezteti a grófnőt, hogy „a magas udvar” tagjait említő írások közléséhez a cenzor csak a főudvarmester aláírásának elnyerése után járul hozzá.⁴⁷ A jegyzék végül zöld utat kap.⁴⁸ A „befutott adományok elismerése” 1830 augusztusáig hasonló módon folytatódik.⁴⁹ A listák nyilvánosságra hozatalában a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* is segédkeznek.⁵⁰ Végül Teréz grófnő elhatározza, hogy „az embernevelés céljára szánt fennkölt adományokról” külön kiadványban fog beszámolni.⁵¹

A óvodai mozgalom kezdeti időszakának további jellegzetes írásai a jótékonyági rendezvényekkel (koncert, bál, sorshúzással egybekötött kiállítás) kapcsolatos felhívások és beszámolók, amelyeket más, eddig nem említett lapokban is megtalálhatunk.⁵²

Az első idők legrangosabb óvodai témájú publikációja a táblabíró Kiss Ferenc nevéhez fűződik. Ez először 1830 január 30-án, a már említett *Allgemeine Hand-*

⁴⁵ L. a 44. sz. lapolji jegyzetet!

⁴⁶ Magyar Kurír 1830/I. fé. febr. 5. 11. sz. 87–88.

⁴⁷ Rösler János Kristóf levele Brunszvik Terézhez, 1829. szept. 24. OSzK Kézirattára, levelestár

⁴⁸ Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1829. szept. 27. 78. sz. 1287–1288., okt. 1. 79. sz. 1306.

⁴⁹ L.: Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1830. márc. 11. 20. sz. 281–282., márc. 18. 22. sz. 322., márc. 21. 23. sz. 338., valamint aug. 1. 61. sz. 1001–1002., aug. 5. 62. sz. 1019–1020., aug. 12. 64. sz. 1053–1060.

⁵⁰ Hazai 's Külföldi Tudósítások 1829/II. fé. szept. 30. 27. sz. 209–210., okt. 7. 29. sz. 226–227., 1830/I. fé. márc. 17. 22. sz. 167–170., 1830/II. fé. aug. 4. 10. sz. 74., aug. 7. 11. sz. 81–82.

⁵¹ L. Vereinigte Ofner und Pester Zeitung aug. 12. 64. sz. 1053–1060. Az említett kiadvány (*A' Négy első Kisgyermeki Ór- 's Gondviselés Intézetekről*) magyarul és németül is 1832-ben jelent meg

⁵² *Einladung zu dem ... Masken-Balles.* = Der Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode 1830. nov. 3. 88. sz. 697–698.; „Jótéteményekre meghívások” = Hirdetések. A Hazai 's Külföldi Tudósítások függeléke 1831. 43. sz. [1–2.].

lungs-Zeitschrift jóvoltából látott napvilágot,⁵³ utána azonban három részletben a *Hasznos Multság* is közölte.⁵⁴ „Magyar hazánkban a ’ kisdedek ’ gondviselésére felállított Intézeteknek eredete, gyarapodása, mostani állapotja, haszna és tulajdonságai” – hangzik a szóban forgó írás címe, amely annak tartalmáról is összefoglalót ad. Ebből megtudhatjuk, hogy az óvodaalapító beszercebányaiak „szép példáját” Vácott Brunszvik Teréz ösztönzésére Nádasdy Ferenc püspök is „követni igyekszik,” terve azonban meghiúsult. Kiss Ferenc még egy keletkezőben lévő intézetet említ: a kolozsvárit, amelynek megnyitására a Kolozsvári Nemes Asszonyi Egyesület jóvoltából 1830 májusában valóban sor került.⁵⁵ Az egyesület elnöknője, báró Jósikáné Csáki Rozália levélben tartotta a kapcsolatot Brunszvik Terézsel, aki ellátta őt tanácsokkal és szakirodalommal.

Pest-Budán – Teréz grófnő szerint – a kisdedovás iránti „közrészvét” 1830 júniusában „csak nem a ’ legmagasabb polczra hágott”⁵⁶. Az óvodák megsegítését célzó legnagyobb jótékonyági akció (egy sorshúzással egybekötött iparmű-kiállításra) ugyanis igen szép eredménnyel zárult. Ekkor Brunszvik Teréz óvodai egyesülete a támogatóknak négyoldalas iratban mondott köszönetet, amelyet a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* rendkívüli mellékleteként is terjesztettek.⁵⁷ A köszönet tolmácsolására egy rövid hír erejéig még a *Wiener Zeitung* is vállalkozott.⁵⁸

1830 szeptemberétől Brunszvik Teréz Bécsben, majd Pozsonyban folytatta óvodaszervező tevékenységét. A pozsonyi óvodai egyesület összeverbuválása és munkájának megtámogatása terén a helyi sajtó igen fontos szerepet játszott, ezért a *Pressburger Zeitung* és melléklapja, a már említett *Aehrenlese* példás „összjátékáról” bővebben szeretnének szólni.

Akciójuk kezdete: 1830 augusztusa. A pozsonyiak ekkor olvashatták Rummy professzornak a Buda-krisztinavárosi óvodáról szóló és a korábbiakban idézett élménybeszámolóját, amely vonzó képet fest az új gyermekintézményről és Rieder Máté tanítóról, aki az első pozsonyi óvoda vezetői állásának volt a várományosa. A cikk megjelenése után egy héttel a *Pressburger Zeitung* arról tudósítja olvasóit, hogy a budaiak példáját hamarosan Pozsony is követni fogja.⁵⁹ Újabb egy hét elteltével az *Aehrenlese* „veszi át a szót”, vagyis közli a városban tartózkodó Rehlingen Antal

⁵³ Kiss Ferenc: *Entstehung, Fortschritte, gegenwärtiger Stand, Nützlichkeit und Erfordernisse der Kleinkinder-Bewahr- und Bildungsanstalten in Ungarn.* = Allgemeine Handlungs-Zeitschrift von und für Ungarn 1830. jan. 30. 9. sz. 33–35.

⁵⁴ Kiss Ferenc: *Magyar hazánkban a ’ kisdedek ’ gondviselésére felállított Intézeteknek eredete, gyarapodása, mostani állapotja, haszna és tulajdonságai. 1–3.* = HMul. 1830. 1. fé. 12. sz. 93–95., 13. sz. 99–101., 14. sz. 105–108. (VÁG: i. m. (1962.) 95.)

⁵⁵ Uo. 95., 99.

⁵⁶ BRUNSZVIK Teréz: *Számadás a kisdedővó intézetekről...* Buda, 1836. 8.

⁵⁷ *Danksagung des National-Vereins für früheste Erziehung kleiner Kinder in Bewahr- und Bildungsanstalten ... zu Pesth und Ofen im Jahre 1830.* = Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1830. júl. Beilage 1–4.

⁵⁸ „In einer besondern Beylage...” = Wiener Zeitung 1830. júl. 29. 171. sz. 845.

⁵⁹ „Das, was bisher ein vielseitiger Wunsch aller Menschen- und Vaterlandsfreunde gewesen...” = Pressburger Zeitung 1830. aug. 17. 65. sz. 797.

óvodai tájékoztatóját, amely a négy oldalas lap teljes számát kitölti.⁶⁰ Az első pozsonyi kisededővő november 4-én nyílik meg, egy héttel később pedig fogadja „a császárné-királyné” Karolina Augusztát, aki alapítványt tesz egy újabb pozsonyi óvoda céljaira. Minderről a publikum november 23-án, a *Pressburger Zeitung* beszámolójából értesül.⁶¹ A második pozsonyi óvodaalapítást az *Aehrenlese* 1831 januárjában újabb részletes felhívás közzétételével készíti elő.⁶² Március 25-én a *Pressburger Zeitung* arról tudósít, hogy a színházban tartott jótékonyági előadás bevételét a már működő, illetve a „a hamarosan megnyíló” második kisededővő intézet javára fogják fordítani.⁶³ A pozsonyi időszaki sajtó fenti publikációinak sora, amelyekből jól végigkísérhetjük a két óvoda keletkezésének történetét, a *Pressburger Zeitung* 1831. április 22-i számával zárul; ebből megtudhatjuk, hogy Graskovics herceg bőkezűsége folytán sikerült felruházni az óvodák legszegényebb növendékeit.⁶⁴

Brunszvik Teréz időközben visszatér Pest-Budára, ahol a távollétében kedvezőtlen változások történtek. Az előző évi iparmű-kiállítás bevételéből tervbe vett új óvoda a Terézvárosban ugyan működik, az egyesületre bízott régebbi intézetek fejlődése azonban megakadt. Az óvodák anyagi helyzetének javítása céljából az egyesület meghirdeti a második iparmű-kiállítást. 1831. június 1-jén a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* arról ír, hogy az előző héten Mária Dorottya főhercegnő megtekintette a művészi női kézimunkákat és a kiállítás egyéb látnivalóit.⁶⁵ Nemsokára azonban ellepik a lapokat a kolerajárvánnyal kapcsolatos hírek, utána pedig az ország emberveszteségeit taglaló tudósítások, így az óvodák kérdése háttérbe szorul. Az azonban talán mégsem magyarázható csak az országos járvánnyal, (amely 1831 októberében véget ért), hogy az óvodai témájú közlemények 1831 júniusa és 1832 júniusa között hiányoznak a sajtóból...

Azt, hogy időközben megnyílt a második terézvárosi óvoda és a belvárosi példányintézet, az óvodai egyesület pedig feloszlott, egyéb forrásokból tudjuk. A legfőbb változás 1832. július 1-jén történt, amikor is a fővárosi óvodák Brunszvik Teréz vezetése alól a budai nőegylet, illetve a pesti magisztrátus hatáskörébe kerültek, ám a sajtó ez esetben sem sietett tájékoztatni az olvasókat. Augusztus 5-én

⁶⁰ REHLINGEN Antal: *Aufforderung an die edlen Vaterlands- und Menschenfreunde zur Errichtung einer Muster- Klein-Kinderschule (Wart- und Bildungsanstalt) in der königl. Frey- und Krönungsstadt Pressburg.* = *Pressburger Aehrenlese* (4.) 1830. [aug. 24.] 67. sz. 269–272.

⁶¹ „Den 11ten d. M. wurde die zum Andenken der glorreichen Krönung Sr. Maj. König Ferdinands hierselbst errichtete Erste Kleinkinder Wartanstalt ... eröffnet.” = *Pressburger Zeitung* 1830. nov. 23. 93. sz. 1158.

⁶² *Aufruf an edle Menschenfreunde zur Erhaltung der Klein-Kinder-Wartanstalt.* = *Pressburger Aehrenlese zur Belehrung und Unterhaltung* (5.) 1831. [jan. 18.] 4. sz. 17–18. (Az írás B * szignójú szerzőjének kiléte bizonytalan, a szóhasználatja ugyanis eltér Brunszvik Terézétől.)

⁶³ „Am 20ten d. hat in den hiesigen Theater, zum Besten zweyer, die geistige und physische Pflege armer Kinder bezweckende Anstalten...” = *Pressburger Zeitung* 1831. márc. 25. 23. sz. 273–274.

⁶⁴ *Pressburger Zeitung* 1831. ápr. 22. 31. sz. 373.

⁶⁵ „Die KleinKinder-BewahrAnstalten hier und zu Pesth...” = *Vereinigte Ofner Pester Zeitung* 1831. jún. 1. 44. sz. 703–704.

a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* végre megtörte a csendet, és a fenti tényt (Teréz nevének említése nélkül), egy tekervényes mondattal közhírré tette.⁶⁶ Ezt öt nap múlva a *Pressburger Zeitung* megismételte.⁶⁷

Az 1832-es év második felében megjelent óvodai cikkek egyik csoportja az előző évekről gyors egymásutánban közreadott beszámoló füzetekkel kapcsolatos. *A' Négy első...* címkezdetű és németül is megjelent kiadványt, amely Brunszvik Teréz óvodáinak 1828. június 1. és 1830. június 30. közötti működéséről ad számot, két újság ismerteti: a *Jelenkor* című, frissen alapított ellenzéki sajtóorgánum,⁶⁸ valamint a *Sokféle*, a bécsi *Magyar Kurir* melléklapja, amely a fenti füzet bevezetőjét is teljes terjedelmében közli.⁶⁹ A következő évi beszámoló elkerülte a sajtó figyelmét, viszont a július 1-jével kezdődő év adatait taglaló számadást két lap is ismerteti.⁷⁰

A szóban forgó félév publikációinak következő csoportja az említett Rummy professzor tollából, a pozsonyi *Aehrenlese* című lapban jelent meg. Ezek közül három Brunszvik Teréz az idő szerinti pesti vállalkozásaival kapcsolatos. Az első bemutatja Brunszvik Teréznek a Krisztinavárosban alapított, de immár Pesten működő „kézmű-oskoláját”, amelyben az óvodából kikerülő szegény leányok tanulhattak kenyérkereső foglalkozásokat.⁷¹ Rummy következő írásából kiderül, hogy Teréz grófnő a cselédiskolával kapcsolatos régi tervét is megpróbálja megvalósítani.⁷² Végül de nem utolsósorban beszámolót olvashatunk a kiseddóvó nevelők képzéséről, amelynek helyszíne: az 1832 tavaszán megnyitott belvárosi óvoda.⁷³ (Brunszvik Teréz ez irányú tevékenysége még a Krisztinavárosban kezdődött. Az erre vonatkozó első hír szerint 1829. október 19-én Mária Dorottya főhercegnő részt vett „a próbaképpen fennálló” intézet „tanító Kandidátusainak megvizsgálásán.”⁷⁴

⁶⁶ „Gedruckt erschienen ist...” = VOPZ 1832. aug. 5. 63. sz. 1048.

⁶⁷ „Ausweis über den Bestand der Kleinkinder-Bewahranstalten...” = *Pressburger Zeitung* 1832. aug. 10. 63. sz. 811.

⁶⁸ „Előttünk fekszik a...” = *Jelenkor* (1.) 1832. júl. 14. 56. sz. 441–442.

⁶⁹ *A Hazai Jólétvő Intézetek. Óvodák.* = *Sokféle* (1.) 1832. aug. 17. 31. sz. 252–256.

⁷⁰ L. a 71. és 72. sz. jegyzetben említett cikkeket!

⁷¹ RUMY [Carl Georg]: *Gewerkanstalt für arme Mädchen zu Pesth...* = *Pressburger Aehrenlese* (6.) 1832. jún. 1. 43. sz. 173–173.

⁷² RUMY [Carl Georg]: *Gesinde-Institut in Pest.* = *Pressburger Aehrenlese* (6.) 1832. aug. 3. 61. sz. 245.

⁷³ RUMY [Carl Georg]: *Bildungsanstalten oder Seminarium für angehende Lehrer der Kleinkinder-Wartanstalten zu Pesth.* = *Pressburger Aehrenlese* (6.) 1832. aug. 3. 61. sz. 245–246.

⁷⁴ „Ő Ts. Kir. Magossága a' Nádorné Mária Dorottya fő herczog asszony...” = *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1829. II. fé. okt. 21. 33. sz. 257.

Rumy Károly György 1832-ből való negyedik óvodai témájú cikke „az osztrák császári állam” kisgyermekiskoláit ismerteti – Rehlingen Antal *Die Bewahrschule* (védiskola) című, 1832-ben megjelent műve alapján.⁷⁵ Itt jegyezzük meg, hogy a hazai óvodai szakirodalom első könyvterméseivel az egykorú lapok igen mosztohán bántak. Rehlingen fenti kötete az első eredeti óvodapedagógiai könyvünk, ennek ellenére a sajtóban az egy Rumyn kívül senki sem méltatta figyelmére. Ugyan-ezt a bécsi Diesing 1830-ban közreadott kötetéről is elmondhatjuk, amely pedig Brunsztat Teréz első óvodájáról közöl másutt nem található leírásokat.⁷⁶

Az 1833–1835-ös évek óvodai publikáció termése meglehetősen szűkös. 1833-ból négy rövid hírt találtunk az előző év novemberében Nagyszombatban megnyitott óvodáról⁷⁷, amelynek felállításában Brunsztat Teréz is közreműködött. További két tudósítás a pozsonyi kiseddóvók nyilvános „próbatételeiről” szól.⁷⁸ Két újságközlemény erejéig a kolozsváriak is hallatnak magukról; város immár két katolikus és két protestáns előiskolát (ez az óvoda ottani neve) számlál.⁷⁹ 1834-ben a Pest-terézvárosi óvodákról olvashatunk.⁸⁰ A budai Jótékony Nőegylet is szinte minden évben megemlíti a kötelékébe került óvodákat.⁸¹ 1835 elején a nagyszombati óvoda előző karácsonyi ünnepegről egész oldalas beszámoló jelent meg,⁸² az év végi hírek pedig jótékonyasági akcióról szólnak,⁸³ és a sort az óvoda három éves beszámolója zárja.⁸⁴ Az 1835-ös évben a Pest-belvárosi óvoda tartott nyilvános vizsgát.⁸⁵ Ugyanebben az évben egy rövid hír Erdélyből: gróf

⁷⁵ RUMY [Carl Georg]: *Uebersicht der Kleinkinder- Bewahrschulen im österreichischen Kaiserstaat.* = Pressburger Aehrenlese 1832. I. fé. jún. 29. 51. sz. 205–206.

⁷⁶ *Ueber die frühzeitige Bildung der Kinder in den Klein-Kinderschulen, eigentlich Bewahrungs- und Bildungs-Anstalten im Allgemeinen, und die erste dieser Anstalten im Kaiserthum Oesterreich zu Ofen im Königreiche Ungarn eingerichtet von der Frau Gräfin Therese von Brunswik ...* Anhang und Hrsz.: M. A. DIESING. Wien, 1830. 79.

⁷⁷ [A Jót előmozdító Társaság, Nagyszombat.] = Pressburger Aehrenlese 1833. I. fé. jan. 8. 2. sz. 9–10. és Jelenkor (2.) 1833. jan. 12. 4. sz. 25., *Nyilvános vizsga a nagyszombati gyermekóvó intézetben.* = Jelenkor (2.) 1833. nov. 20. 93. sz. 738., *Gemeinnützige Anstalten... in Tyrnave.* = Pressburger Aehrenlese 1833. II. fé. dec. 13. 99. sz. 399.

⁷⁸ [Pozsonyi kiseddóvók „próbatételei.”] = Pressburger Zeitung 1833. II. fé. okt. 4. 79. sz. 1005. és HKTud. 1833/II. okt. 9. 29. sz. 225.

⁷⁹ [Kolozsvár-Hidelve, az evangélikus-református iskola és előiskola próbatétele.] = Erdélyi Híradó (6.) 1833. I. fé. máj. 21. 41. sz. 333–334. és HKTud. 1833/I. jún. 1. 44. sz. 345–346.

⁸⁰ „A gyermekóvó-intézetek Pesten a’ Terézvárosban...” = Jelenkor (3.) 1834. máj. 24. 42. sz. 330.

⁸¹ *A budai asszonyegyesület jóltevő célainak előmozdítására...* = Jelenkor (2.) 1833. júl. 31. 66. sz. 482., *A budai asszonyegyesületnek adakozások.* = Jelenkor (3.) 1834. febr. 19. 15. sz. 113–114.

⁸² HKTud. 1835/I. jan. 10. 4. sz. 26.

⁸³ Pressburger Zeitung 1835. I. fé. febr. 27. 193–194. és HKTud. 1835/II. 39. sz. nov. 11. 305.

⁸⁴ Jelenkor (5.) 1836. ápr. 9. 29. sz. 113.

⁸⁵ „Tanuji valánk azon próbatételnek...” = Jelenkor (4.) 1835. szept. 12. 73. sz. 576.

Telekiné Krausz Mária végrendeletében a kolozsvári protestáns „előiskolák” javára hagyott bizonyos pénzösszeget.⁸⁶ Ő volt az apai nagyanyja Brunszvik Teréz unokahúgának, Telesi Blankának, aki közreműködött a krisztinavárosi intézet felállításában.⁸⁷

Eközben a *Társalkodó* című 1832-ben indult lapban Teréz grófnő külföldi óvodaszervezéseiről is szó esik. Az egyik ilyen cikket útítársa, a vidéki birtokos Köröskényi István írta. A „Münchennek 'Au' nevű külvárosa 1832” című cikkében azt a szegénynegyedet mutatja be, ahol a Teréz grófnő segítségével megalapított nőegylet az első óvodákat felállította.

„A müncheniek ezt a város legszegényebb, legrosszabb, s romlottabb részének tartják. Tömérdek szegény napszámos, koldus, zseblopó, megesett személy; házasságon kívül szülöttek, kik hasonlólag nevelés nélkül, minden rosszra nőnek fel, teszik, mint mondják, ezen külváros lakóit... Ezen árva, koldus, szegény gyermekek csoportjában ... láthatólag fejlik csirája a leendő feslett személyeknek, romlott, zsebrontó szolgaleányoknak, koldusoknak, mindennemű vétkes és szerencsétlen embernek.” Ezeket a gyermekeken segíthetne a „védintézet”, ahol „eleven tréfálgodás, játszás, éneklés között, vidám, örömteljes élet” várna rájuk.⁸⁸

Míg Köröskényi a Brunszvik Teréz müncheni „működési terepét” jellemzi, a „Gyám-intézetek” című cikk már az eredményeket méltatja. Szerzője Kacs Kovics Lajos, aki 1836-tól a Terjesztő Egyesület titkáráként az óvodaügyi tudósítások hosszú sorát bocsátja szárnyára. Mint írja, „a tisztelt grófné”, aki az első hazai kisdédóvót alapította,

„Münchenben is már ötöt hozott létre; mi a münchenieknek, hogy a külföldi leányától ily nemes célú segílyt elfogadtak, dicsőségökre válik, de a grófnénak még inkább, ki a jótét irányát nem szorítja hazájára egyedül, hanem mindenfelé terjeszti, hol csak sikerülhet az.”⁸⁹

A cikk, amely egy müncheni hetilap nyomán a strassburgi „szegény-gyámolást”, s ennek kapcsán az ottani nőegylet „gyönyörű” óvodáját is bemutatja, egy kérdésbe zárt óhajtással zárul:

„Nem volna-e üdves illy egyesületet (mert eddigi asszony-egyesületeink egyéb gondokkal eltelve) hazánk' mind az 52 vármegyéjében létrehozni, melly egy budapesti közép-egyesülettel összeköttetésben azt eszközölné, hogy rövid idő múlva minden falunak lenne kisdédi gyámintézete?”⁹⁰

⁸⁶ Jelenkor (5.) 1836. ápr. 9. 29. sz. 113.

⁸⁷ HKTud. 1835/II. dec. 9. 47. sz. 371.

⁸⁸ KÖRÖSKÉNYI István: *Münchennek 'Au' nevű külvárosa.* = *Társalkodó* (3.) 1834. júl. 30. 61. sz. 241–242.

⁸⁹ KACSKOVICS Lajos: *Gyám-intézetek.* = *Társalkodó* (3.) 1834. aug. 9. 64. sz. 253–256.

⁹⁰ Uo. 255.

A fenti sorok 1834. augusztus 9-én jelentek meg, egy héttel az után, hogy az óvodaügy barátainak Teréz grófnő vezetete kis csoportja aláírta a majdani Terjesztő Egyesület alapító okiratát. Am az ügy folytatása késik, ezért Kacszkovics közel egy év múlva (Komlósi álnéven, egy képzelt nagybecskereki levelező „bőrbe bújva”) újabb cikket ír, s ebben sürgeti az egyesületalapítást, e „szent cél, dicső törekvés” megvalósítását.⁹¹

Az egyesület „támadásáról” a publikumot elsőként Simon Florent, a választmány tagjainak egyike tájékoztatja. Bevezetőjében így jellemzi a Brunsztat Teréz-től elvett (elorzott?) pest-budai óvodák helyzetét:

„... ezen intézetek majd külső, majd belső viszonyaikra nézve olly változásokon jutának keresztül, hogy némelyek hanyatló félben állnak, némelyek az eredeti szel­lemből kivetkezve az alsó népiskolák közönséges képét viselik, s tán még továbbad, valóságos normalis iskolákká fognak átváltozni. Amellett, hogy ezen iskoláknak mind belső, mind külső viszonyaik csupa véletlenségnek 's egyes emberek' jó akaratjának, néhol szeszélyének valának kitéve; arról, hogy a' kiseded-óvás a' hazában közös pár­tolás alá 's közös figyelembe vétessék, semmi készület nem történt...”⁹²

A cikknek volt némi Brunsztat Teréz-ellenes éle, ráadásul a szerző, felsorolva „azon néhány mély-érzelmű emberbarátot”, kik „a' kiseded-óvás' terjesztése szük­ségét a' hazában megpendítették”, Brunsztat Teréz „Szentkirályi Móricz és Kacs­kovics Lajos urak” után említette.⁹³ Mindez Szentkirályit helyesbítésre készteni. Írásában figyelmezteti társait, hogy mégiscsak Brunsztat Teréz állította fel az első véd-intézetet”, amely „nemcsak a hazában, hanem a' Monarchia' egyéb tartományi­ban is leginkább a fent nevezett Grófné ügyekezete által” terjedt el”. Mint írja:

„... kötelességemnek tartom megszólalni, 's a' Közönség előtt őszintén megval­lani, hogy azon érdem, melly nekem tulajdonítatik, egyenesen a' Grófnét illeti, ki az ausztriai monarchiának 30 millió lakosai között első vala munkás, 's a'ki állha­tatossága által legyőzte minden akadályt. Ha mi a múlt történetektől elválva, egészen új életet kezdünk is, csakugyan mégis a' Grófné volt az, ki fáradhatatlan igyekezete által összehozza bennünket közelebb egymáshoz, kik eleinte kevés számmal mint egye­sek, most pedig számosabban mint társaság kezdet fogtunk. Legyen meg az érdemnek a' maga jutalma külsőkép is a' köz megismerésben, valamint megvan belsőkép azon édes meggyőződésben, hogy nem zúgtak le hasztalan az élet' napjai.”⁹⁴

Az idézett sorok megjelenésekor a kisededóvás apostola már Drezda felé tartva Bécsben időzött. Távozásában a háttérbe szorítását célzó törekvések is szerepet játszottak, azt azonban majd csak a négy- és félévig tartó külföldi utazásából ha­zatérve konstatálja, hogy bizony „az egyesülete” ellene alapított.

⁹¹ [KACSKOVICS Lajos] KOMLÓSI: *A' véd intézetek ügyében.* = Társalkodó (4.) 1835. júl. 8. 54. sz. 215.

⁹² SIMON Florent: *A' kiseded-óvó intézetek' ügyében.* = Társalkodó (5.) 1836. ápr. 20. 32. sz. 126–128.

⁹³ Uo.

⁹⁴ SZENTKIRÁLYI MÓRICZ: *A' kiseded-óvó intézetekről.* = Társalkodó (5.) 1836. máj. 7. 37. sz. 145.

Brunszvik Teréz óvodaalapítói érdemeit azonban számos kortársa ismerte és elismerte. Erről tanúskodnak azok a sajtócikkek is, amelyek őt a távollétében is felelemlegetik. Ezek közül való Kacs Kovics Lajos történeti visszpillantása, amelyben még azt is elismeri, hogy a Terjesztő Egyesület keletkezésére főleg Brunswick Teréz grófné 's az általa Benyovszky Zsigmond gr[óf] segítségével külföldről hazánkba áttűtetett kised-óvás' isteni ideája nyújtott alkalmat". Ugyanitt említi, hogy a belvárosi óvodát, „melly 1831ik évben” szintén a grófnő által alapítottat, kezdetben „néhány adakozó emberbarát” támogatta, később azonban fenntartása egyedül Szentkirályi Móricra maradt, és „ez adott tulajdonképp alkalmat az országos egyesület” megalakítására.

„Ugyanis – mint írja – midőn 1834ik évi augusztus hónapban a' tisztelet résztevők közül Brunswick Teréz grófné, néhai Glosius Dániel táblabíró, 's tisztelet főjegyző úr [t.i. Szentkirályi Móric, a szerk.] az íránt tanácskoznak, mint lehetne ezen intézetet a' szünteleni kolldulgatás' megszüntetésével maradandóan biztosítani, az javaslatoték, hogy Egyesület alkottassék e' végre; melly javaslat később valósítottat is, de kiterjedt alakban; t.i. nem a haldokló intézet életbentartásául, hanem a' kised-óvó intézeteknek Magyarországnban eszközlendő terjesztése végett...”⁹⁵

Az 1836 és 1848 közötti sajtóban tallózva a Brunszvik Teréztől elvett első óvodák „életjeleire” is rábukkanhatunk. A három budai intézet főként a Budai Jótékony Nőegylet évenkénti beszámolóiban szerepel; ezeket többnyire a titkár Külkey Henrik jegyzi. A sajtóhírekben az első pesti óvodákról is időről-időre szó esik. Az első lipótvárosi intézetről⁹⁶ és a belvárosi óvodáról⁹⁷ hosszabb leírásokat is találunk. A beszercebányai, pozsonyi, nagyszombati óvodák – egy-egy nyilvános próbatétel, karácsonyi ünnepség és/vagy jótékonyági akció kapcsán – ugyanúgy, mint 1836 előtt, továbbra is hallatnak magukról.

Közben a kisedóvás apostola újabb alapításokban (Arad, Világos, Nagybony, Pest-Buda stb.) segédkezik. „A csak tisztelettel említhető Br[un szvik]né [azaz Teréz grófnő, a szerk.] le fog jönni Szarvasra és szerkesztendi a tanodát [értsd: óvodát, a szerk.], miért neki nemcsak a' város, hanem az egész haza csak köszönetet szavaz” – írja 1845-ben a *Pesti Hírlap* hasábjain Vajda Péter.⁹⁸ Ez az út azonban elmaradt, a szintén Szarvason tanárkodó Bloch (Ballagi) Mór cikkeit⁹⁹ olvasva azonban okkal feltételezzük, hogy tervük nem Teréz miatt esett kútba.

⁹⁵ KACSKOVICS Lajos: *A magyarországi Kisedóvó Intézeteket Terjesztő Egyesületről*. = Társalkodó (6.) 1837. szept. 9. 72. sz. 285–287.

⁹⁶ MÜLLER, Gottfried: *Besuch einer Kleinkinder-Bewahranstalt*. 1–2. = Pesther Tageblatt (2.) 1840. I. ápr. 17–18. Beilage 93–94. 229., 231. és KÜLKEY [Henrik]: *Pest leopoldvárosi kisedóvó intézet próbatétele*. = Jelenkor (9.) 1840. okt. 3. 80. sz. 317.

⁹⁷ *A Pest-belvárosi kisedóvó intézet*. = Pesti Hírlap (6.) 1846. I. fé. jan. 13. 606. sz. 31.

⁹⁸ VAJDA Péter: *Kisedóvás ügye Szarvason*. = Pesti Hírlap 1845. ápr. 8. 448. sz. 233.

⁹⁹ [BALLAGI] BLOCH Móric: *Kisedóvás 's még valami*. 4–5. = Pesti Hírlap 1845. ápr. 13. 451. sz. 243–244., ápr. 15. 452. sz. 247.

Brunszvik Teréz a külföldi szaksajtóval is lépést tartott, ezért tudott az iskoláskor előtt intézményes nevelés újabb intézettípusairól is, amelyek eltértek az általa is követett infant school-modelltől. 1840 őszén, Angliából hazafelé jövet felkereste az evangélikus lelkész Theodor Fliednert, aki a kaiserwerthi diakonissza intézetben 1836 óta óvónevelőket képzett. Pár héttel később, amikor Teréz még Münchenben időzött, itthon a *Honművész* című lap Fliedner intézetéről két részes ismertetést közöl.¹⁰⁰ Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy a szerkesztő, a zene-történész Rothkrepf (utóbb: Mátray) Gábor egy olyan leírásra támaszkodott, amely Teréznek köszönhetően jutott el hozzá.

A kisededóvás apostolaként Európa-szerte tisztelt magyar grófnő a Kindergarten (gyermekkert) „atyjának”, Friedrich Fröbelnek a tevékenységéről a hazatérése után értesült, de egy ismerőse útján felvette vele a levélbeni kapcsolatot. Fröbel még az újszerű foglalkoztató eszközeit („ajándékait”) is megküldte neki, Terézünk pedig azt tervezte, hogy próbaképp felállít egy gyermekkertet, erre azonban nem került sor. A fröbeli foglalkozások csak halála (1861) után kezdtek elterjedni Magyarországon.

Brunszvik Teréz, aki maga is mesterien forgatta a tollat, jó néhány eszmefuttatást vetett papírra, ezek zöme azonban kéziratban maradt. Egy feltehetően külföldi kérésre készült francia nyelvű összeállításának fordítása „A magyar kisededóvó 1838-ban” címmel először 90 év múltán a *Kisedednevelés* című lapban jelent meg.¹⁰¹ E sorok írója viszont a *Pesther Tageblatt* 1842. évi kötetében rábukkant a „Kleinkinder-Spielplätze oder Asyle” (magyarul: Kiseded-játszóterek vagy menedékhelyek) című cikkekre, amelynek névtelenségbe burkolózó, Δ-jelű szerzője egészen biztosan Teréz grófnő, kinek hagyatékában ez az írás több változatban is fennmaradt. Ebben írja:

„A legmagasabb társadalmi állásúak – a legképzettebbek, a leggazdagabbak – folyton érintkezésben kerülnek a közönséggel, a szegénnyel – a csöcselékkal (amely egyébként minden társadalmi rétegben megtalálható). Nekik tehát már önzésből is azon kell lenniük, hogy ez a közönségesség, romlottság, durvaság, hamisság stb. megszűnjék. Ennek eszköze a nevelés, s mindenekelőtt a korai nevelés; az óvoda mindennél kívánatos, és hazánk 60 helységében már van [is]...”

Szerinte még többre lenne szükség, „a keresztények, az emberbarátok és a hazabarátai” azonban, „nem mindig tudják a kellő eszközöket előteremteni. Jól jön tehát néhány tapasztalatból mondott szó” – írja, és felsorolja elképzeléseit. És a kisededóvás apostola, aki misszióját, a szellemi anyaságot Istentől eredeztette, immár a sajtó hasábjain megismétli, amit 14 évvel korábban, az első óvoda megnyitása előtt a leveleiben hoztatott:

¹⁰⁰ *A' kaiserwerthi diakonissa-intézet. 1–2.* = *Honművész* (8.) 1840. II. fé. okt. 8. 652–655., okt. 11. 661–662.

¹⁰¹ [BRUNSZVIK TERÉZ]: *Magyar kisededóvó 1838-ban*. Közli: CZEKE Marianne. = *Kisedednevelés* (52.) 1927. 6. sz. 169–173.

„Minden tapasztalat megerősíti, hogy csak a vallás, és ez által az Úr közvetlen segítségével képes felmelegíteni és megváltoztatni a szíveket, embert formálva az önző, vad állatkákból”.¹⁰²

Végére érve a Brunszvik Teréz-i óvodák cikk- és híryanagának felkutatását célzó sajtóbeli kalandozásunknak, megállapíthatjuk, hogy a hazai lapok hasábjain az 1829. augusztus 15. és 1836 áprilisa között eltelt hat év és nyolc hónap során legalább nyolcvan alkalommal esik szó az 1828-ban magyar földbe plántált új gyermekintézményről. Az egy-két latin nyelvű rövid hírt leszámítva a szempontunkból érdekes sajtóközlemények fele magyar, fele pedig német nyelvű, ez utóbbiak számaránya tehát még a reformkor első éveiben is jelentős volt. A legtöbb óvodai témájú írást a főbb hírlapokban, s közülük is elsősorban a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitungban* (16), a *Hazai és Külföldi Tudósításokban* (15), a *Pressburger Zeitungban* (8) és a *Jelenkorban* (8) találtuk. [A zárójelbe tett számok az egyes lapokban talált óvodai tárgyú írások számát jelzi.] A fenti orgánumok szórakoztató mellék-, és társlapjai közül elsősorban a pozsonyi *Aehrenlese* (10) és a *Hasznos Multságok* (6) említendő. A végére hagytuk a színvonalas enciklopédikus folyóírást, a *Társalkodót* (4), amelyben Széchenyi is szívesen publikált. (1836 után ez a lap lesz az óvodai irodalom fő szócsové.)

A szóban forgó évek időszaki sajtótermésének áttekintése közben, amint arra már utaltunk, több érdekes jelenséget észleltünk. Ilyenek voltak pl. a hazai lapok olykor érthetetlen érzékletlensége, a hírzáratok, a közlemények megjelenésének késleltetése stb., amelyekre nem mindig találtunk magyarázatot. Azt viszont el kell ismerni, hogy a fentebb felsorolt orgánumok a hírek, köszönetnyilvánítások, meghívók, beszámolók stb. közreadásával sok szolgálatot tettek az óvodai mozgalomnak, és jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az új intézmény mibenlétéről és hasznáról a publikum képet kapjon.

Az általunk vizsgált időszak a hazai óvodatörténet egyik legtöbbet kutatott fejezete, ennek ellenére teli van fehér foltokkal és olyan kérdésekkel, amelyeket illetően a megnyugtató válasz még várat magára. A kutatás mintha nem ismerte volna fel az egykorú sajtó forrásértékét, máig nem méltatta kellő figyelemre az egykorú lapokat, amelyekben pedig bőséges óvodaügyi hír- és cikkanyag lappang. Igaz, ezek között nincs tudományos színvonalú tanulmány, sőt a nevelésméleti és -módszertani kérdéseket érintő írások száma is elenyésző, ez azonban nem csoda, hiszen az adott kor az óvodapedagógia kialakulásának kezdeti időszaka. Ezzel szemben az általunk fellelt és jegyzékbe vett tételek az óvodai mozgalom eseményeire, Brunszvik Teréz tevékenységére és az egyes óvodák történetére vonatkozólag sok új információt tartalmaznak. Új adatokra és összefüggésekre olykor a legváratlanabb helyeken sikerült rábukkannunk. Tapasztalataink alapján mondhatjuk: nem hagyhatók figyelmen kívül még az újságok kurta hírei sem, mint aho-

¹⁰² [BRUNSZVIK Teréz]: *Kleinkinder-Spielplätze oder Asyle*. = Pesther Tageblatt (4.) 1842. márc. 8. 57. sz. 229. [Fordítását l. Brunszvik Teréz. *Versék cikkek, levelek, naplódíszetek*. (Bev., vál., jegyz.: HORNYÁK Mária.) Martonvásár, 2000. 17–18., 45.]

gyan a német sajtót sem mellőzhetjük, ha az egykorú óvodatörténeti tabló megalkotásánál valamelyest is a teljességre törekszünk. Annál is inkább, mivel nem mellőzték ezeket az óvodaügy hőskorának jórészt névtelen tollforgatói sem, akik minden, az időszaki sajtó nyújtotta lehetőséget, alkalmat, előnyt igyekeztek hasznosítani ügyük szolgálatában.

Közben aligha gondoltak arra, hogy soraikkal minket, kései utódokat is szolgálni fognak, közelebb hozva hozzánk korukat, a reformkort, „ezt a régi eszményi világot, ezt az elsüllyedt csodás Atlantist, hogy megtanítsanak bennünket, viharos, hányt-vetett kor gyermekeit újra remélni, hinni az örök értékekben és a nemzet jövőjében.”^{103*}

MÁRIA HORNYÁK

Les écoles maternelles de Teréz Brunszzvik et la presse de l'époque

Teréz Brunszzvik a fait ouvrir la première école maternelle de l'Europe Centrale le 1 juin 1828 à Buda, selon le modèle de l'infant school' anglais (salle d'asyle). A l'introduction de cette institution jusque-là complètement inconnue, et à la destruction des préjugés, l'autorité de la presse était également très importante. En résultat de la publication d'un grand nombre de lettres et de brochures d'agitation par la comtesse Teréz, la presse périodique a également prêté attention à l'école maternelle. Quels sont les caractéristiques des premiers écrits parus dans la presse? Quels journaux étaient les premiers à faire connaître la nouvelle institution? En général, quel était le rôle de la presse à cette époque précoce de l'école maternelle, et quelles étaient les connaissances transmises à la postérité à ce sujet-là? L'auteur examine de façon détaillée les organes de presse des années 1828–1836, cherche les réponses à ces questions et à d'autres semblables. Par son ouvrage substantiel il démontre les lacunes de la recherche au sujet de l'histoire des écoles maternelles, surtout quant à l'importance de ces organes, parmi lesquels il faut accentuer ceux de la presse de langue allemande de Hongrie.

¹⁰³ PRAHÁCS Margit: *Brunszzvik Teréz naplói és feljegyzései.* = Magyar Szemle 1939. 192–200.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült (T 038109).

KÖZLEMÉNYEK

A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában. Laskai Osvát a rendelkezésünkre álló források tanúsága szerint a ferences rend hazai későközépkori történetében kiemelt szerepet játszott.¹ Az egyházi év egészét felölelő beszédgyűjteményeit a kutatás már elkezdte vizsgálni.² A most bemutatásra kerülő szövegrész a szentekről szóló prédikációkat tartalmazó kötet 76., Szent István-napi sermójában található.

„... Chaba, filius Athile iterum regressus in Scythiam, et ibi genuit Ed. Ed vero Ugyel. Ugyel autem Eliud. Eliud Almas, qui quidem ideo sic vocatus est, quare mater eius vidit in somnis de ventre eius crescere pulcherrimam arborem, in qua erant generosi reges et duces. Et sic factum fuit, quare sancti reges de ea processerunt, videlicet Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus etc. Somnus enim Hungarico idiomate alom dicitur, et inde Almas vocatus exstitit ...”³

A történet a turul-mondán, az Árpád-ház eredetmondáján alapszik. A kutatók véleménye megoszlik abban a kérdésben, hogy ezt az eredetmondát mikor foglalták először írásba.⁴ Tény, hogy jelenleg Anonymus munkája a legkorábbi szövegtanú. Érdemes idéznünk a Névtelen szövegét:

„Anno dominice incarnationis DCCCXVIII^o Ugek ... duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubelianian ducis, nomine Emes, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantis per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit; et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo sompnium in lingua

¹ HORVÁTH Richárd: *Laskai Osvát*. Bp. 1932.; BÁRCZI Ildikó: *Laskai Osvát*. In: *Új magyar irodalmi lexikon. II.* Főszerk. PÉTER László. Bp. 2000. 1292–1293.

² Az első jegyzetben megadott irodalom mellett lásd még BÁRCZI Ildikó: *Ars compilandi – A szövegformálás középkori technikája*. Forráshasználat, hivatkozási gyakorlat és tematikus szerkezet a későközépkori prédikációirodalomban, Laskai Osvát életműve alapján. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Kézirattár, Diss. 583.

³ OSUALDUS de Lasko: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati*. Hagenau, 1497. (a továbbiakban: *De Sanctis*) H4v. OSZK, Inc. 1029.

⁴ KRISTÓ Gyula: *Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány*. = *Ethnographia* 1970. (a továbbiakban: *i. h.* (1970)) 116–119.; Uő: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Bp. 1994. 41.; GYÖRFFY György: *Anonymus Gesta Hungarorum*. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. KOVÁCS László, VESZPRÉMY László. Bp. 1996. 200. (A honfoglalásról sok szemmel. II.); *Scriptores rerum Hungaricarum. I–II*. Ed. SZENTPÉTERY, Emericus. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: *SRH*) Reprint: Utószó és bibliográfia: SZOVÁK Kornél, VESZPRÉMY László. Bp. 1999. II. 753. (A 14. századi krónikakompozícióhoz írt utószó SZOVÁK K. munkája.)

Hungarica dicitur ‚almu’ et illius ortus per sompnum fuit pronosticatum, ideo ipse vocatus est Almus. Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri.”⁵

„Régóta tudott, hogy Álmos fogantatásának elbeszélése totemisztikus mondára vezethető vissza. Mint láttuk, Álmos születése előtt anyjának álmában héja jelent meg és teherbe ejtette. A monda értelme világos: az Árpád-ház héja-óstól származtatta magát.”⁶ Ez az epizód bizonyos eltérésekkel megtalálható a 14. századi krónikakompozícióban és Thuróczy János 1488-ban megjelent krónikájában is. A sermóban olvasható változattal történő összehasonlítás kedvéért a főszovegben közöljük Thuróczy, a lábjegyzetben pedig a krónikakompozíció szövegét.

„Porro Eleud filius Vgek ex filia Enodbilii in Scicia genuit filium, quem ex eventu Almus denominavit. Nam mater illius dum esset gravida, vidit in somnis avem quandam in forma austuris ad se venire suoque in gremio caput reclinare, quodque ex utero illius torrens persplendidissimus ortus fuisset, decurrensque in terra aliena extitisset multiplicatus, quod et factum est. Nam postea de lumbis eius gloriosi reges propagati sunt, qui postmodum in terra aliena hac in Pannonia ingentem populorum super multitudinem summa cum gloria regnare. Quia autem somnium Hungarico idiomate alom dicitur, et illius nativitas per somnium fuit pronosticata, ideo ipse vocatus fuit Almus ...”⁷

Laskai szövege az ismert változatokhoz képest szembeötlő eltéréseket mutat. Ő a héja általi fogantatásról, az Emese méhéből fakadó patakról egy szót sem szól, említ viszont egy Álmos anyjának hasából kinövő fát, amelyen megtalálhatók a szent királyok, akiket nevükön is nevez. Az világos, hogy a ferences írónál olvasható változat alapja a turul-monda. A kérdés az, hogy milyen forrást vagy forrásokat használt, s vajon a krónikaszövegekhez képest mutatkozó eltéréseket Laskai egyéni leleményének kell-e tartanunk.⁸

A ferences író történeti elbeszélő forrásait vizsgálva már korábban sikerült kimutatnunk, hogy közvetlenül használta a Thuróczy-krónikát,⁹ innen tehát ismerhette az Álmos születésével kapcsolatos mondát. A történetet már Thuróczy sem a szóbeliségből merítette, hanem a korábbi krónikákból vette át,¹⁰ s a szájhagyomány mint forrás Laskai esetében is kizárható. Az Árpád-ház totemisztikus

⁵ Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. (Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte.) Unter Mitarbeit von László VESZPRÉMY herausgegeben von Gabriel SILAGI. Sigmaringen, 1991. /Ungarns Geschichtsschreiber 4./ 36., 38.

⁶ GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok.* Bp. 1993. 40. Lásd még KRISTÓ Gy.: *i. h.* (1970) 116.; 19. j.

⁷ THURÓCZY, Johannes: *Chronica Hungarorum. I. Textus.* Ediderunt Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ. Bp. 1985. (a továbbiakban: *Chronica*) 59–60.

A krónikakompozíció szövege: „... Eleud filius Vgek ex filia Eunodbilii in Scytia genuit filium, qui nominatur Almus ab eventu, quia mater eius in sompno innouerat avis quasi in forma austuris veniens, dum esset gravida, et quod de utero eius egrederetur torrens ac in terra non sua multiplicaretur. Ideoque factum fuit, quod de lumbis eius gloriosi reges propagarentur. Quia vero sompnum in lingua nostra dicitur alm, et illius ortus per sompnum fuit pronosticatus, ideo ipse vocatus est Almus ...” (SRH I. 284.)

⁸ Itt említjük meg, hogy a prédikációs szöveg bizonytalan eredetű részét aláhúzás jelöli.

⁹ KERTÉSZ Balázs: *Krónikaszövegek Laskai Ósvát prédikációjában.* In: *A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára.* Szerk. ÖZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Piliscsaba – Bp., 2004. 665–680.

¹⁰ THURÓCZY, Johannes: *Chronica Hungarorum. II. Commentarii 1–2.* Composuit Elemér MÁLYUSZ adiuuante Julio KRISTÓ. Bp. 1988. (a továbbiakban: *Commentarii*) II./1. 144.

eredetmondájának jelentéstartalma előtte már minden bizonnyal ismeretlen volt, így magától értetődő módon alakíthatott, változtathatott az általa használt szövegen. A továbbiakban néhány, a szent királyokat, illetve a fa-metaforát említő szöveget szeretnénk bemutatni, a teljesség igénye nélkül, egyrészt azzal a céllal, hogy a szent királyok tiszteletének alakulását nyomon követhessük, másrészt azért, hogy a Laskai által esetleg használt további forráshoz vagy forrásokhoz közelebb jussunk.

A 13. században, adatolhatóan IV. Béla uralkodása óta, az Árpád-dinasztia egyre inkább úgy tekintett magára, mint a „szent királyok nemzetségé”-re. A korszak okleveleiben előforduló 'sancti reges' kifejezés egyes esetekben a dinasztia egészét jelöli, máskor konkrétan Szent Istvánra és Lászlóra vonatkozik.¹¹

A formula törvényszövegből is ismert. Az utolsó Árpád-házi király, III. András az 1290–1291. évi törvény bevezetőjében említést tesz szent elődeiről, az első cikkelyben pedig szól a szent királyok által az egyházaknak adományozott jogokról.¹²

Ebből a korból nemcsak az oklevelek tartalmazznak témánk szempontjából felhasználható adatokat. Az 1280-as évek első felében Kézai Simon, IV. (Kun) László történetírója gesztájában már néven nevezi Istvánt, Imrét és Lászlót mint királyának őseit.¹³

A legkorábbi Margit-legenda, amely a hercegnő halálát (1270) követő években jött létre, szintén arról tanúskodik, hogy különleges tisztelet övezte Istvánt, Imrét, Lászlót és Erzsébetet; Margit az ő nyomdokaikat kívánta követni.¹⁴

¹¹ BARTONIEK Emma: *A magyar királyválasztási jog a középkorban.* = Századok 1936. 359–365.; DEÉR József: *Az Árpádok vérségi joga.* Bp. 1937. ZSOLDOS Attila: *Az Árpádok és alattvalóik.* Debrecen, 1997. 52, 225.

¹² *The Laws of the medieval kingdom of Hungary. Decreta regni mediaevalis Hungariae.* Transl. and ed. By János M. BAK, György BÓNIS, James Ross SWEENEY. Idyllwild, California, 1999. 42.: „Andreas Dei gratia Hungarie ... rex ... [... iura] ... nobilium regni nostri a sanctis progenitoribus nostris data et concessa ... promissimus observare. ... omnia iura ecclesiarum ..., que ... a sanctis vel aliis regibus progenitoribus nostris ... data sunt et concessa, conservamus ...” Vö. BARTONIEK E.: *i. m.* 362.; I. j.

¹³ „... Ladislaus ... in virtute Altissimi et proavorum suorum, scilicet Sancti Stephani, Emirici atque Ladislai regum ac sanctorum votivis praesummens confidensque suffragiis ...” (SRH I. 185.) Vö. BARTONIEK E.: *i. m.* 365.

¹⁴ „Revolvebat (sc. Margarita) crebrius secum et conferebat cum aliis interdum progenitorum suorum vitam et vite sanctitatem, Beati scilicet Stephani, primi regis et apostoli Ungarorum, cuius fidem et catholice fidei predicationem, qua sua convertit gentem ab ydolorum cultura, ecclesia narrat vulgarica. Beati Henrici, filii eiusdem Sancti Stephani regis sanctissimam virginitatem, qui cum haberet sponsam nobilissimam, utpote filiam imperatoris Romanorum divinitus facta sibi revelatione, ut in eius gestis habetur, virginalem cunctis diebus vite sue cum sua sponsa illibatam servavit castitatem, quod maxime testimonio eiusdem sponse sue fuit post obitum suum efficaciter comprobatum. Sancti quoque Ladislai regis, qui gloriosa regni gubernatione et defensione adversus invasores, maxime insultus paganorum partium orientalium, ut scriptum continet Ungarorum, amministrans frequentissime causam clericis iusticiis regalibus et in orationibus ac ceteris sanctis operibus vacans etiam quiete corporis relegata noctes ducebat insompnes, cuius sanctitati usque hodie curationis beneficia crebra perhibent testimonia. Beate etiam Elizabeth, amite sue, cuius gloriosa merita tota pene cum gaudio celebrat ecclesia. In huiusmodi igitur meditationibus et collationibus seipsam occupans alta trahebat suspiria, ut eorum imitari vestigia et consequi merita Dei munere digna efficeretur.” (SRH II. 689.) Vö. BÖLE Kornél: *Árpád-házi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda.* Bp. 1937.; A. VAUCHEZ: „Beata stirps”: *sainctité et lignane en Occident aux XIIIe et XIVe siècles.* In: G. DUBY, J. LE GOFF (eds.): *Famille et parenté dans l'Occident médiéval.* Roma, 1977. 400.

E néhány példából is látható, hogy a 13. században írott források már hivatkoznak az Árpád-házi szentekre.

A fa-metaphora is feltűnik egy 1303. évi oklevélben, melynek kiállítója, Ákos nembeli István nádor az Árpád-ház kihalásával kapcsolatban III. Andrást a magyarok első királyának, Szent Istvánnak a véréből, törzséből és nemzetségéből származó utolsó aranyágacsának nevezi.¹⁵

Magyarországon az Anjouk uralomra jutása új fejezetet nyitott a szenttiszelet történetében. Károly Róbert és fia, Lajos, az Árpádok leányági leszármazottai, uralmuk legitimálása érdekében igyekeztek hangsúlyozni az Árpád-dinasztiával fennálló vérségi kapcsolatukat.¹⁶ E tudatos politika nyomai több írásos emlékünkben is tetten érhetők.

Tudós egyháziak dolgozták ki azt az érvrendszert, amelyben kulcsszerepet játszik az a gondolat, miszerint Károly Róbert a szent királyok nemzetségéből való származás jogán tart igényt a magyar trónra. Ennek az elvi megalapozásnak a III. András halálát követő trónharcokban fontos szerep jutott. Mint ismeretes, a pápa 1308-ban Gentilis bíborost küldte Magyarországra azzal a feladattal, hogy Károly uralmát az egész országgal elismertesse.¹⁷ A pápai legátus által 1308. novemberében összehívott pesti országos gyűlés jegyzőkönyve témánk szempontjából is tartalmaz érdekes részletet. Az elnöki tisztet betöltő Gentilis a gyűlést egy beszéddel nyitotta meg, melyről a jegyzőkönyv így számol be:

„... idem dominus legatus proposuit verbum Dei, assumpto illo evangelico themate: Domine, nonne bonum semen seminasti in agro tuo etc. seriose retexens agri semina, idest regni Ungarie, que in illo Dominus seminerat, ex quibus reges catholici tanta sanctitatis et vite claritate conspicui prodierunt, quod sanctorum ascribi cathalogo meruerunt ...”¹⁸

Ez a passzus tehát utal a Magyarország földjéből kisarjadó szent királyokra.

Az ugyancsak Gentilis által 1309. májusában összehívott zsinat határozatai között is találunk hasonló szellemű kijelentéseket. A király státuszáról szóló fejezet megemlíti, hogy Magyarország élén az isteni gondviselésnek köszönhetően katolikus királyok álltak, akik közül az első, Szent István és még néhányan kiérdemelték, hogy a szentek katalógusába felvegyék őket, majd néhány sorral lejjebb azt olvashatjuk, hogy Károly az első szent királyok nemzetségéből származik:

¹⁵ „... Andree ... ultimo aureo ramusculo a progenie stirpe ac sanguine sancti regis Stephani primi regis Hungarorum per paternam lineam descendenti extincto ...” (*Anjou-kori okmánytár. I.* Szerk. Nagy Imre. Bp. 1878. 52.) Vö. KURCZ Ágnes: *Az Anjou-kori oklevelek narrációja.* = Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban: ItK) 1966. 180.

¹⁶ KARDOS Tibor: *Kálti Márk Képes Krónikájáról.* In: *Képes Krónika.* Ford. GERÉB László. Bp. 1959. 9.; KRISTÓ Gy.: *Anjou-kori krónikáink.* = Századok 1967. (a továbbiakban: i. h. (1967)) 486.; KLANICZAY Tibor: *A ferencesek és domonkosok irodalmi tevékenysége az Anjou-korban.* In: *Uő: Hagyományok ébresztése.* Bp. 1976. 118.; KLANICZAY Gábor: *Az Anjouk és a szent királyok.* In: *„Mert ezt Isten hagyta ...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Szerk. TÜSKÉS Gábor. Bp. 1986. (a továbbiakban: *Az Anjouk*) 65–87.; *Uő: Az uralkodók szentsége a középkorban.* Bp. 2000. (a továbbiakban: *Az uralkodók*) 240–302.

¹⁷ Gentilis magyarországi tevékenységéhez lásd: *Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311.* Vatikáni Magyar Okirattár. I. 2. Bp. 1885. XLVIII–CVII. A bevezetőt PÓR Antal írta.

¹⁸ Vatikáni Magyar Okirattár, idézett kötet 117. Vö. PÓR A.: *i. m.* LXVII.; FRAKNÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal. I.* Bp. 1901. 124.

„Sane, per divinam providentiam, regno Hungarie reges catholici prefuerunt, quorum primus, sanctus rex Stephanus, et alii nonnulli sanctorum cathalogo meruerunt ascribi ... prelati et barones ... communiter magnificum principem dominum Carolum, ex primorum sanctorum regum vera progenie propagatum, recognoverunt verum et legitimum regem Hungarie ...”¹⁹

A pápai legátus, Gentilis bíboros mellett a zágrábi püspök, Gazotto Ágoston is Károly Róbertet támogatta.²⁰ A tudós domonkosrendi püspök az 1310-es rákosi országos gyűlésen elmondott beszédében Károly trónigényének jogosságát igyekszik bizonyítani. Egyik mondatában együtt említi Károly családfáját és a magyar szent királyokat:

„Sed Caroli iuribus illud quoque, idque rarum in terris additur, quod ipsius stemma, Coelo teste, ex Sanctissimis Regibus nostris profluere comprobatur.”²¹

Hivatkozik Szent Istvánra és Lászlóra, valamint a 13. századi szent vagy boldog Árpád-házi hercegnőkre is. A beszédben helyet kap IX. (Szent) Lajos francia király is. Személyét azért kell külön hangsúlyoznunk, mert, mint korábban láthattuk, Laskai Osvát idézett sermórészletében István, Imre és László mellett egy bizonyos Lajos is szerepel, így azt a kérdést sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy vajon kire gondolt a ferences szerző. IX. Lajos 1270-ben hunyt el. Szentté avatását elsősorban öccse, I. Károly nápolyi király, az Anjou-ház őse szorgalmazta. A kanonizáció után, amelyre 1297-ben került sor, Lajost, jóllehet ő még a Capeting-dinasztiából származott, az Anjouk családi szentként tisztelték.²²

A kérdéses személlyel kapcsolatban az Anjouk egy másik családi szentjére, Lajos toulouse-i püspökre is érdemes kitérnünk. Apja II. (Sánta) Károly nápolyi király volt, tehát apai ágon a nápolyi Anjouktól származott, anyai ágon pedig az Árpádoktól, mivel az anyja V. István magyar király leánya, Mária volt. Lajos 1296-ban, miután mint jog szerinti trónörökös lemondott a nápolyi Anjouk trónjáról öccse javára, Toulouse püspöke lett, ugyanakkor belépett a ferences rendbe. A főpapi tisztséget csak rövid ideig tölthette be, mert már a következő évben betegség kövteztében elhunyt. A szentté avatása érdekében tett erőfeszítések 1317-ben elérték céljukat: a pápa kanonizálta a püspököt.²³ Ebből az alkalomból a ferences Franciscus de Mayronis több szentbeszédet is összeállított, s ezekben kiemelte Lajos származását. Egyik beszédében a következőket mondja:

„Circa totum thema ad declarandum sanctitatem sancti Lodovici est nobis septupliciter contemplandus. Primo quantum ad statum suae singularis generationis in quo considero quattuor. Primo quod fuit de genere sanctorum ex parte patris, nam pater suus fuit nepos sancti Lodovici regis. Secundo fuit de genere sanctorum ex parte matris, nam mater sua Maria Ungariae fuit de stirpe sanctorum Stephani, Ladislai, et Emerici Ungarorum regum, qui Stephanus fuit primus rex christianus in regno illo, et novis-

¹⁹ Vatikáni Magyar Okirattár, idézett kötet 269. Vö. KLANICZAY G.: *Az Anjouk*, 68.

²⁰ FRAKNÓI V.: *i. m.* 118.

²¹ *Oratio S. Augustini Gazotti dicta in Campo Rakos pro Carolo anno Domini 1310.* In: KERCSSELICH, B. A.: *Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabienensis partis primae tomus I.* Zagrabiae, é. n. (1776.) 111–114., *i. h.* 114. Vö. KLANICZAY G.: *Az Anjouk*, 68.

²² *Lexikon des Mittelalters. V.* München, 1991. 2184–2186.; KLANICZAY G.: *Az uralkodók*, 245–248.

²³ *Lexikon des Mittelalters*, idézett kötet 2202–2203.; KLANICZAY G.: *Az uralkodók*, 248–249.

sime nulla mulier de alio sanguine regio fuit canonizata nisi sancta Elisabeth de cuius stirpe mater beati Lodovici fuit.”²⁴

Látható, hogy ebben a سرمórészletben a szerző felsorakoztatja a magyar szent királyokat és a már említett IX. (Szent) Lajos francia uralkodót is.

Ugyanez a Franciscus de Mayronis egy másik beszédében hasonlóan fogalmaz Lajossal kapcsolatban:

„... beatus Ludovicus, qui secundum carnem ex parte patris de nobilissimo genere regum Franchorum traxi (*sic*) originem, unde natus est sanctus Ludovicus rex. Ex parte matris fuit de nobilissimo genere regum Vngarie, unde fuit sancta Helisabeth. Que regna sunt altissima nobilitate et consecrata sanctitate. Fuit etiam initiatum illud regnum Vngarie a sanctissimis personis, quia primus rex ibidem fuit sanctus Stephanus, secundus sanctus Ladislaus, tertius sanctus Henricus ...”²⁵

Témánk szempontjából nem lényeges, hogy a magyar uralkodók felsorolásába hiba csúszott, a fontos az, hogy itt is együtt szerepelnek Anjou Lajos, IX. Lajos és a magyar szent királyok.

Károly Róbert és Nagy Lajos uralkodása alatt kísérlet történt a toulouse-i püspök kultuszának magyarországi meghonosítására: tiszteletére 1325-ben Károly ferences kolostort alapított Lippán, melynek építését 1349-ben fejezték be.²⁶ Az alapításról a 14. századi krónikakompozíció és Thuróczy János munkája is megemlékezik,²⁷ miként arról is, hogy Károly fia és utóda, Lajos a toulouse-i püspök után kapta a nevét.²⁸ Lajos a dolog természetéből fakadóan a királyi udvar számára készített Magyar Anjou Legendáriumban is szerepel.²⁹

Anjou Lajosról Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát is írt egy-egy beszédet.³⁰ Korábban már esett szó arról, hogy a püspök belépett a ferences rendbe, s ez lehetett az oka annak, hogy a középkor végén a két magyar prédikátor-rendtárs egy-egy سرمót szerkesztett a tiszteletére. Mindketten leszögezik, hogy Lajos apja Károly, Szicília királya volt, anyja pedig Mária, a magyar király lánya.

Temesvári:

„Beatus Ludovicus ... esset ex regali prosapia patre Carolo rege Sicilie, matre vero Sicilie regina nomine Maria, filia regis Hungarie ...”³¹

²⁴ MAYRONIS, Franciscus de: *De s. Ludovico episcopo Tolosano*. = *Analecta Ordinis Minorum Capucinatorum* (13.) 1897. 305–315., i. h. 311. Vö. A. VAUCHEZ: *i. m.* 403.; KLANICZAY G.: *Az uralkodók*, 250. 39. jegyzet.

²⁵ MAYRONIS, Franciscus de: *Sermones de laudibus sanctorum*. Venezia, 1493/94. 163v–164r. OSzK, Inc. 971.

²⁶ DERCSENYI Dezső: *Nagy Lajos és kora*. Bp. é. n. (1941.) 11.

²⁷ *SRH* I. 491.; *Chronica*, 147. A Képes Krónika egy-egy miniatúrája ábrázolja is a lippai kolostoralapítást és Anjou Lajost: OSzK, Cod. Lat. 404. f. 70v. Vö. CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A Képes Krónika miniatúrái*. In: *Képes Krónika*. Ford. GERÉB László. Bp. 1964. 63–64.

²⁸ *SRH* I. 491.; *Chronica*, 148.

²⁹ LEVÁRDY Ferenc: *Magyar Anjou Legendárium*. Bp. 1973. 23., L.

³⁰ PELBARTUS de Themeswar: *Sermones Pomerii de sanctis*. Hagenau, 1499. Pars estivalis. Sermo LI. OSzK, Inc. 1043.; OSUALDUS de Lasko: *De Sanctis*, sermo LXXV.

³¹ PELBARTUS de Themeswar: *i. m.* O8v.

Laskai:

„Sic enim legitur de eo, quod pater eius erat Karolus, rex Sicilie, mater vero Maria, filia Stephani quarti, regis Hungarie ...”³²

A két ferences szerző kimutathatóan a püspök legendája alapján dolgozott, ahol a legendairó mindjárt a mű elején elmondja a szent származását, majd rögtön ezután megemlíti, hogy nevét szent Lajos francia király után kapta;³³ tehát a toulouse-i püspöknek a két magyar prédikátor által felhasznált legendájában IX. Lajosról is szó esik.

A két ferences író az Anjou Lajosról szóló beszédek megszerkesztése során a legendán kívül valószínűleg korábbi sermókat is felhasznált. Kézenfekvő az a feltevés, hogy merítettek a korábbi ferences hagyományból, például Franciscus de Mayronis prédikációiból. Temesvári a Lajosról szóló beszédében kétszer is hivatkozik rá, egyik hivatkozásában az alázatosságról szóló sermójára utal, s a de Mayronis-beszédek közül az egyik valóban Anjou Lajos alázatosságát mutatja be,³⁴ themamondata így szól: „Humiliavit semetipsum factus obediens usque ad mortem etc.”³⁵ A belső érvek mellett azt is érdemes megemlíteni, hogy a magyarországi ősnymtatvány-katalógus tanúsága szerint könyvtáraink jelenleg több példányát őrzik Franciscus de Mayronis szentekről szóló sermógyűjteményének,³⁶ tehát ezek nálunk is ismertek lehettek a középkor végén.

Ezek után térjünk vissza az Anjouk tudatos legitimációs politikájának kérdéséhez. Ez a politika nemcsak különböző alkalmakra készített beszédekben tükröződött, hanem egyes történeti munkákban is. Az 1473-ban Hess András által kinyomtatott *Budai Krónikából*, az ezt másoló *Dubnici Krónikából*, valamint Thuróczy Jánosnak Laskai Osvát által is használt munkájából ismert az a fejezet, amely Károly Róbert haláláról és tetmetéséről tájékoztat.³⁷ A szerző személyét nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, annyi azonban bizonyos, hogy a fejezetben megörökített események szemtanúja volt.³⁸ Ez a passzus jól tükrözi az Anjouknak a magyar szent királyokkal kapcsolatos törekvését. Károlyt a magyar uralkodók ősi koronázó és temetkezési helyén, Székesfehérváron, a Szűz Mária tiszteletére szentelt királyi bazilikában helyezték örök nyugalomra, s a szerző külön utal arra, hogy Szent István és Imre is ugyanabban az egyházban nyugszanak,³⁹ majd a fejezetet lezáró Könyörgebe a krónikás Szent István és László személyét is tudatosan belefoglalja.⁴⁰

³² OSUALDUS de Lasko: *De Sanctis*, H3r. Mária nem IV., hanem V. István lánya volt.

³³ JOHANNES de Orta: *Vita s. Ludovici episcopi Tolosani*. = *Analecta Bollandiana* (9.) 1890. 282.

³⁴ MAYRONIS, Franciscus de: *i. m.* 101r–103r. *In festo beati Ludovici ordinis minorum*. TEMESVÁRI két hivatkozása: *i. m.* Plv.: „... Hec secundum Fran. Maro. ... Maro. ser. de humilitate.”

³⁵ Phil 2, 8.

³⁶ *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I–II*. Ediderunt Géza SAJÓ et Erzsébet SOLTÉSZ. Bp. 1970. I. 668.

³⁷ PODHRADCZKY, Josephus: *Chronicon Budense*. Budae, 1838. (a továbbiakban: *Chronicon Budense*) 255–265.; M. FLORIANUS: *Chronicon Dubnicense*. Quinqueecclesiis, 1884. (a továbbiakban: *Chronicon Dubnicense*) 129–136. /*Historiae Hungaricae fontes domestici*, I. Scriptores, III./; *Chronica*, 154–159.

³⁸ HORVÁTH János: *A Halotti Beszéd történetéhez*. = *Magyar Nyelv* 1970. 421–429.; *Commentarii*, II./2. 82–86.; MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Debrecen, 2002. 103., 123–125.

³⁹ „... in summo monasterio, ubi sanctissimi regis Stephani et Emerici ducis filii sui sanctissima corpora diversis coruscantia virtutibus et miraculis in domino feliciter requiescunt ...” (*Chronica*, 158.)

⁴⁰ „Imploranda ergo est unanimes consensu clementia dei omnipotentis pro eodem domino rege Karolo, ut cum anima ipsius clementer dispenset eidem indulgendo et in numerum ipsius animam ac cetum sanctorum confessorum omnium ac regum Stephani et Ladislai dignetur collocare ...” (*Chronica*, 159.) Vö. HORVÁTH J.: *i. m.* 427.

A 14. századból még egy, a témához kapcsolható forrásra szeretnénk utalni: ez Küküllei János Nagy Lajos-életrajza. Szövegét Thuróczy is beépítette munkájába.⁴¹ Ez azért lényeges, mert a Thuróczy-kronikát Laskai is használta, ezért biztosra vehető, hogy Küküllei munkáját is ismerte. A szerző már az Előszóban kitér Lajos származására:

„Quamobrem de gestis illustrissimi principis domini Lodowici ex regum sanctissimorum prosapia oriundi dei gratia Hungarie ... quamvis pauca ex pluribus ... ego Iohannes nunc archidyaconus de Kykullew in ecclesia Transsilvana ... posteriorum notitie duxi commendanda ...”⁴²

Az utolsó fejezetek egyikében az életrajzíró ismét utal az uralkodó-elődökre:

„Pollens regimine naturali non instinctu humano, sed potius divino sui desiderii propositum ad hoc inclinavit, ut sequens sanctorum regum predecessorum et patris sui vestigia ...”⁴³

Eddig több olyan forrásról is esett szó, amelyek említik egyrészt a magyar szent királyokat, másrészt IX. Lajos francia királyt és Anjou Lajos toulouse-i püspököt; most pedig két olyan szöveghelyet láthatunk, ahol a szerző leszögezi, hogy Lajos, a magyar uralkodó, a szent királyoktól származik, illetve azok utóda. A Laskai-sermóban szereplő Lajos kilétének meghatározása során ő lesz a harmadik lehetséges személy.

A 15. században a 'sancti reges'-formula általánosan használt lehetett. Ennek illusztrálására éppen a ferences szerzőtől szeretnénk egy példát bemutatni. A barát egyik beszédében azt írja, hogy a török ellen csatába induló magyar katonák közül egyesek magukat a Boldogságos Szűznek ajánlják, mások pedig a szent királyoknak.⁴⁴

A bemutatott írásos források mellett érdemes érinteni – ha csak nagy vonalakban is – a magyar szent királyok vizuális ábrázolásának témakörét. A 13. század végétől kezdve István, Imre és László alakját megfestik kódexekben, freskókon, megformázzák különféle ötvöstargyakon. A 14–16. századból már számos táblaképi, falképi és szobrászati ábrázolásukat ismerjük. Együttes kultuszuk és ikonográfiájuk megszilárdulása szempontjából az Anjouk említett politikájának döntő jelentősége volt. Ennek köszönhető, hogy a 14. század során a 'sancti reges Hungariae' képtípusa rögzült.⁴⁵

⁴¹ *Chronica*, 160–188.

⁴² *Chronica*, 160–161.

⁴³ *Chronica*, 187.

⁴⁴ OSUALDUS de Lasko: *Quadragesimale Gemma fidei intitulum*. Hagenau, 1507. OSzK, RMK III. 141. L5r.: „Nam devoti Hungari milites, quando debent conflagere cum inimicis crucis Christi, Turcis ... quidam se recommendant beate Virgini, quidam sanctis regibus ...” Vö. HORVÁTH R.: *i. m.* 62.

⁴⁵ A téma gazdag szakirodalmából csak néhány munkára hivatkozunk. Ezek jegyzetapparátusában megtalálható a további irodalom: TÖRÖK Gyöngyi: *A Mateóci Mester művészetének problémái*. = Művészettörténeti Értesítő 1980., 69. jegyzet.; Uő: *Egy 15. századi imádságoskönyv a hónapképek és a magyar szent királyok ábrázolásával*. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Szerk. SELESTEI N. László. Bp. 1989. 273–296.; MAROSI Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Bp. 1995. 69.; WEHLI Tünde: *Szent István kultusza a középkori magyarországi művészetben*. In: *Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok*. Szerk. TÖRÖK József. Bp. 1994. 107–140.

Talán e rövid áttekintés is érzékeltetheti, hogy Laskai a 15. század végén az Árpád-házi szent királyoknak akár több együttes ábrázolását is láthatta.

A vizuális forrásokkal kapcsolatban ki kell emelni egy olyan bibliai mintát, amely az egész középkoron át jelen volt az ikonográfiában: Jesse fájáról, azaz Krisztus családfájáról van szó.⁴⁶ Ez a motívum az öröklődő szentség egyik ábrázolási lehetősége volt. A 14. században a szerb Nemanjadinasztiát, amelynek több tagját is szentté avatták, néhány szerbiai egyházban a Jesse fája-motívum mintájára festették meg.⁴⁷ Nem kizárt, hogy a Laskainál található kompozíció mintájául is hasonló – az Árpádokat és az Anjoukat bemutató – képi ábrázolás szolgált.

Az életszentség nemcsak egy dinasztián belül öröklődhetett. A hagiográfiai irodalomban a középkor végén megjelent a lelki család fogalma. Domonkosrendi és ferences szerzőknél egyaránt megtalálható az a gondolat, miszerint a renden belül a rendalapító szentté válásának útja az eredete és mintája minden szentté válásnak. A 14–15. században ez a gondolat ikonográfiai ábrázolásokon is kifejeződött: a szerzetesrendet mint lelki családfát olyan fatörzsként ábrázolják, amely a rendalapító hasából ered, gyümölcsei pedig a rend boldog és szent tagjai.⁴⁸ A hasonlóság e képi ábrázolások, valamint azok gondolati háttere és a Laskainál olvasható kompozíció között szembeötlő, sőt, a hasból kinövő fa esetében teljes a megegyezés. Emlékezzünk vissza, hogy Álmos anyjának is a hasából növekszik az a fa, amelyen a magyar királyok találhatók. Úgy tűnik tehát, hogy a ferences barát merített a két koldulórendnek a lelki család fogalmával kapcsolatos gondolatvilágából.

Az eddig elmondottak összegzése előtt igyekszünk még egy kérdést megválaszolni. A ferences író a három magyar szent után egy bizonyos Lajost is megnevez. Vajon kire gondol? Ahogy azt a bemutatott források is sugallják, három személy jöhet szóba: IX. Lajos francia uralkodó, Anjou Lajos toulouse-i püspök és Nagy Lajos magyar király. Véleményünk szerint a francia uralkodót kizárhatjuk, mivel ő nem állt rokonságban az Árpád-dinasztiával, márpedig a prédikációban olvasható felsorolás vérségi kapcsolatot sejtet. Az is ellene szól, hogy nem magyar király volt, s a szerző koránál jóval korábban uralkodott.

Más a helyzet Anjou Lajossal. A toulouse-i püspök anyai ágon az Árpádoktól származott. Láthattuk, hogy az Anjou-korban kísérlet történt kultuszának magyarországi meghonosítására, a 15. század végén pedig Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát is összeállított egy-egy sermót a tiszteletére. Azonban a püspök személyének ellene mond a szóban forgó prédikációrészlet megfogalmazása: a ferences szerző egyértelműen királyokra utal. Laskai meg is nevezi a három magyar szent királyt, majd negyedikként Lajost, aki – véleményünk szerint – az Árpádok leányági leszármazottjával, Nagy Lajos magyar uralkodóval azonos.⁴⁹

Emlékezhettünk arra, hogy Küküllei János kétszer is leszögezi a magyar szent királyoktól való származását, Küküllei munkáját pedig mint a Thuróczy-krónika részét minden bizonnyal Laskai is olvasta. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a Küküllei-féle életrajz mellett ismerünk egy másik Nagy Lajosról szóló munkát is. A kutatók véleménye szerint ennek a gesztának a szerzője egy fe-

⁴⁶ A. VAUCHEZ: *i. m.* 404.

⁴⁷ F. KÄMPFER: *Nationalheilige in der Geschichte der Serben.* = Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte (20.) 1973. 7–22., különösen: 10–12.

⁴⁸ A. VAUCHEZ: *i. m.* 405–406.

⁴⁹ Abban az esetben, ha a ferences szerzőnek az lett volna a célja, hogy felsorolja az Árpád-házi és Anjou szenteket, joggal gondolhatnánk, hogy a Lajos név a toulouse-i püspököt takarja. Azonban fölmerül a kérdés: ha erről van szó, miért csak ezt a négy személyt említette meg?

rences barát, akit a szakirodalom Névtelen Minoritaként tart számon.⁵⁰ A mű egy töredékét csak az 1470-es években keletkezett Dubnici Krónika tartotta fenn,⁵¹ tehát nem zárható ki, hogy a középkor végén még felhasználták. Elképzelhető, hogy a geszta egyik, valamelyik ferences rendházban őrzött példányát Laskai is forgatta, így a király alakját innen is ismerhette.

Érdemes megemlíteni, hogy a barát nemcsak olvasmányai révén tájékozódhatott Nagy Lajos felől. Írott utalásból tudjuk, hogy a ferencesek budai kolostorában egy falképsorozat beszélt el Károly Róbert fiának tetteit.⁵² Ezt a falképsorozatot minden bizonnyal Laskai is látta, hiszen egy ideig teológiát adott itt elő, a szomszédos pesti rendházban pedig kétszer is betöltötte a házfőnöki tisztséget. Ezen kívül háromszor megválasztották a magyarországi ferences rendtartomány helytartójává, s ebben a tisztségében kötelessége volt végiglátogatni az egyes rendházakat.⁵³

Lajos személyével kapcsolatban még egy mozzanatot érdemes megvizsgálni. A barát egy ízben szent királyokat említ, azonban Nagy Lajost nem avatták szentté. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy a felsorolásban szereplő Lajos név Károly Róbert fiát jelöli, a bemutatott sermórészletben pedig feltehetőleg az Anjouk már többször említett, a magyar szent királyokkal kapcsolatos, a legitimáció érdekében folytatott tudatos politikájának egy késői lecsapódását láthatjuk. A feltételezést a Budai Krónikának Mária királynő halálával kapcsolatos megjegyzése is támogatja: „In hac Regina Maria tandem deficit semen utriusque sexus Sanctorum Regum Regni Hungarie.”⁵⁴ Ismert, hogy a mű Nagy Lajos király haláláig terjedő része nem önálló munka, az 1382 és 1458 közti időszakot tárgyaló rövid, önálló megfogalmazású szöveg pedig talán Hess Andrásról vagy egy budai kancelláriai alkalmazottól származik.⁵⁵

Az eddig elmondottakat így összegezhetjük:

A magyar szent királyok együttes említése és ábrázolása már a 13. századtól kezdve kimutatható. Közös tiszteletük az Anjouk magyarországi trónra kerülésével új hangsúlyt kapott. Véleményünk szerint a Szent István-beszédben fellelhető kompozíció, a magyar szent királyok és Nagy Lajos együttes ábrázolása egy fán, amely minden bizonnyal családfaként fogható fel, nem tekinthető Laskai saját írói leleményének, mivel ezt az ábrázolást vizuális és írásos forrásokból egyaránt ismerhette. Ugyanakkor a ferences szerző invenciójának tudhatjuk be, hogy ezt a kompozíciót beillesztette a turul-mondába. De vajon miért változtatott a krónika szövegén?

Erre a kérdésre akkor kaphatunk választ, ha megvizsgáljuk, hogy a szóban forgó sermórészlet milyen szerepet tölt be a Szent István-beszéden belül. A prédikáció a Királyok első könyvéből származó idézetre épül: „Certe videtis, quem elegit Dominus, quoniam non est similis ei in omni populo.”⁵⁶ Ezeket a szavakat Sámuel Saul királlyá választásakor mondja. Ebből a thema-mondatból kiindulva Laskai azt tárgyalja, hogy miért Szent István választotta az Úr a saját népéből. Nem sokkal a beszéd kezdete után egy három tagú felosztás kifejtése során kijelenti, hogy a szent király kiválasztása úgy

⁵⁰ Az elnevezés TRENCSENYI-WALDAPFEL Imrétől származik: *Küküllei János és a Névtelen Minorita*. In: *Küküllei János és a Névtelen Minorita krónikája*. Ford. GERÉB László. Bp. 1960. 29–30.; L. még KURCZ Ágnes: *Anjou-kori történetíróink kérdéséhez*. = ItK 1964. 363–368.; MÁLYUSZ Elemér: *Krónika-problémák*. = Századok 1966. 725–747. KRISTÓ Gy. feltevése szerint a gesztában olyan szövegeket is találhatók, amelyek nem a Névtelen Minoritától származnak: *Anjou-kori krónikáink*, 487–490., 500–502.; KÜKÜLLEI János: *Lajos király krónikája*. Névtelen szerző: *Geszta Lajos királyról*. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta KRISTÓ Gyula. Bp. 2000. 105–114.

⁵¹ *Chronicon Dubnicense*, 143–167.

⁵² RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Bp. 1954. 51.

⁵³ HORVÁTH R.: *i. m.* 5–23.

⁵⁴ *Chronicon Budense*, 345.

⁵⁵ Vö. KRISTÓ Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp. 2002. 104.

⁵⁶ 1 Rg 10.

a királyi méltóságra, mint az örök üdvösségre nyilvánvaló volt, majd egy három tagú distinctio mutatja be a választás (electio) három lehetséges módját: isteni (divina), emberi (humana), valamint emberi és isteni egyszerre (humana et divina simul). A 'divina electio' valakit valamilyen méltóságra, végeredményben pedig az örök üdvösségre választ ki, és – többek között – természetfeletti módon, isteni kinyilatkoztatás révén (supernaturaliter, per divinam revelationem) ismerhető meg. A ferences író állítása igazolására három példát hoz fel. Az első a turul-mondán alapuló sermőrzéslet.⁵⁷ A második példa a Hartvik-legendából származik. A barát a legenda alapján elmondja, hogy Géza fejedelemnek egy éjjel látomása támadt: egy gyönyörű külsejű ifjú jelent meg előtte, aki Géza tudtára adta, hogy fia fog születni, s ő fogja majd keresztény hitre téríteni a magyarokat. A harmadik példa szintén a Hartvik-legendából származik; ebben Géza fejedelem feleségének István első vértanú jelenik meg, s adja tudtul a fiú születését. Laskai a gondolatmenet végén levonja a következtetést: „Et sic claret, quomodo istius sancti regis electio ad regnum et salutem supernaturaliter a Deo est revelata.”⁵⁸ Világos, hogy a szerző az isteni kinyilatkoztatás alatt a csodás látomást érti. Ez az a motívum, amely a három példát összeköti. Azonban a turul-mondának a krónikában olvasható változata mindössze annyit említ, hogy Álmos anyjának az ágyékából dicső királyok származtak, de egyetlen uralkodót sem nevez meg. A történet ebben a formájában a Szent István-beszéd gondolatmenetében a ferences szerző számára használhatatlan volt, mivel Istvánról nem esett benne szó, s ez lehetett az oka annak, hogy a barát változtatott a krónika szövegén, beleépítve egy olyan kompozíciót, amelyben már az államalapító is szerepel.

Laskai Osvát tehát tudatosan, céljának megfelelően módosította a turul-monda szövegét, s így a saját érvelése számára felhasználhatóvá tette Álmos születésének történetét.

KERTÉSZ BALÁZS

Egy ismeretlen hungarika: Giovanni Battista Mosto Báthory Zsigmondnak ajánlott zenei kiadványa 1590-ből.* Az erdélyi fejedelmi udvar zenészeegyüttesét Báthory Zsigmond korában egy ideig irányító Giovanni Battista Mostónak (vsz. 1550-es évek eleje Udine – 1596 Gyulafehérvár)¹ létezik egy olyan kiadványa, amely eddig elkerülte a zenetörténészek és a hungarika-kiadványok kutatóinak figyelmét. A nagyon ritka – úgy tűnik, mindössze egyetlen példányban fentmaradt – gyűjteményt a hesseni hercegi udvar egyik velencei kottákból álló zenei kolligátuma őríz meg.² *Ioan.*

⁵⁷ A történet egy olyan szövegegység részeként épül be a prédikáció gondolatmenetébe, amely a magyarok pannóniai bejövetelét mutatja be. Ezzel a szövegegységgel egy másik tanulmányban foglalkozunk.

⁵⁸ LASKAI gondolatmenete a beszéden belül: *De Sanctis*, H4r–H5r. A Hartvik-legenda két részlete: *SRH* II. 404., 406.

* E helyen szeretném megköszönni a Kasseli Landesbibliothek munkatársainak (elsősorban is Sylvia v. Hilchennek), továbbá Erdősi Péternek, Kruppa Tamásnak és Papp Ágnesnek a szíves segítségét.

¹ A Mosto életére és erdélyi működésére vonatkozó aktuális ismereteket l.: KIRÁLY Péter: *Giovanni Battista Mosto – egy 16. századi „száguldó muzsikusz” Erdélyben*. In: Uő: *Magyarország és Európa. Zenetörténelmi írások*. Bp. 2003. 53–68.

² Kassel, Landesbibliothek, 4° Mus. 6 /d; A nyomtatványt említi: *Répertoire International des Sources Musicales*. (a továbbiakban: RISM) A. I. Karlheinz SCHLAGER szerk.: *Einzeldrucke vor 1800*. Kassel 1976. M 3815.; A RISM csakis egyetlen példányról tud, a kasseliről.; A kolligátumot leírja: HORSTMANN, Angelika: *Katalog der Musikdrucke aus der Zeit der Kasseler Hofkapelle, 1550–1650*. (Kézirat, megjelenés alatt) 65–69.

Baptistae Mvsti apvd serenissimvm principem Transilvanie etc. musices moderatoris Motecta quinque vocum, liber primus címfeliratú, 1590-ben Velencében Ricciardo Amadionál megjelentetett munkát Mosto, akit a cím – mint látható – már az erdélyi fejedelmi zenészek irányítójának nevez, kegyelmes urának, Báthory Zsigmondnak ajánlotta. Az október 1-jén Velencében kelt ajánlás felirata szerint: „Serenissimo Sigismvndo Battori principi Transilvaniae et Sicolorum comiti, etc. domino meo colendissimo. Ioannes Baptista Mustus foelicitatem.”

A kiadvány – ahogy a címe is közli – ötszólamú motettákat tartalmaz. A zenei anyag a korabeli gyakorlatnak megfelelően szétválasztva, énekszólamonként (Cantus, Altus, Tenor, Quintus, Bassus) külön füzetekben található. A negyedréti méretű (18,4×13 cm) tizenkét lapból álló szólamfüzetek mindegyikének címlapját angyalok tartotta koronás sárkányfogas Báthory-címer díszíti. A címer fölött szalag lebeg „Virtus unita valet” jelmonddal. A címlapillusztráció, miként megállapítható, Báthory Zsigmond egy aranypénzén alapul, az ezen látható elemeket kombinálja.³

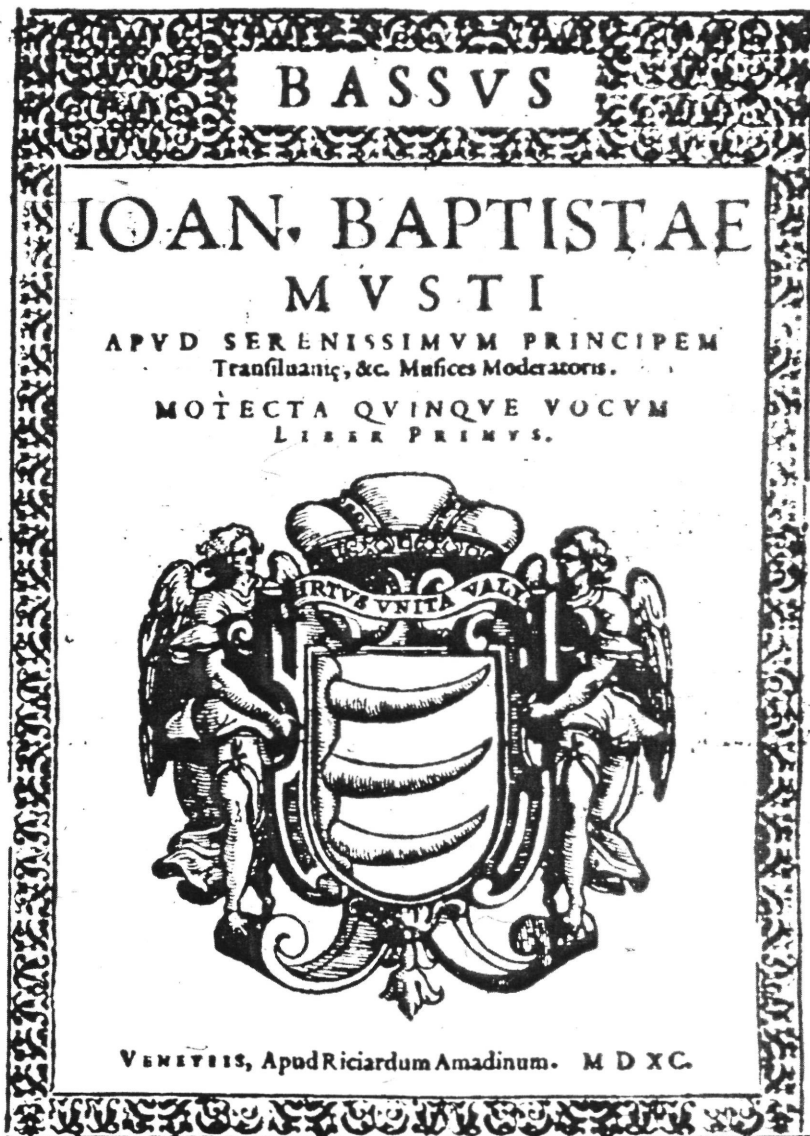
A címlap hátoldalán olvasható az 1590. október 1-jén Velencében kelt Báthoryhoz szóló rövid ajánlás. A következő (1-től 21-ig számozott) oldalakat foglalja el a kompozíciók szólamanyaga, oldalanként egy-egy darab. A *Motecta quinque vocum* húsz motettájából a tizennyolcadik (*Ave virgo gratiosa*) két önálló részből áll, míg a többi egy részes. A kiadvány tartalma:

- 1./ Audi domine hymnum meum
- 2./ Inclina domine aurem tuam
- 3./ Benedicta es virgo Maria
- 4./ Beatus vir qui in lege domini meditatur
- 5./ Ego dixi domine miserere mei
- 6./ Audite insule et audite populi
- 7./ Dominator Domine celorum et terre
- 8./ Stella quam viderant Magi in oriente
- 9./ Ego sum pastor bonus
- 10./ Hodie nobis celorum Rex de Virgine
- 11./ Stephanus autem plenus gratia et fortitudine
- 12./ Voce mea ad dominum clamaui
- 13./ Benedictam dominum in omni tempore
- 14./ Surrexit pastor bonus qui animam suam posuit
- 15./ Ascendens Christus in altum
- 16./ Sancte Zeno martir Dei inclite pastor dominici gregis
- 17./ Regina caeli letare
- 18./ Ave virgo gratiosa (Secunda pars:) Omnis virtute decorat
- 19./ Qui consolabatur me recessit ad me
- 20./ O domine Iesu Christe

A *Motecta quinque vocum* minden füzetét a számozatlan utolsó oldalon egy tartalomjegyzék zárja.

³ A „Virtus unita valet” mottó, eredetileg Báthory Kristóf jelmondata, szerepel Báthory Zsigmondnak, Báthory Kristóf fiának, 1583-ban vert arany tízforintos hátlapján is, amelynek előlapján két angyal tartja a koronás Báthory-címert. (vö: UNGER Emil: *Magyar éremhatározó*. Bp. 1980. II. 171. 62. j.) A Mosto kiadvány címlapja tehát – mint erre a lehetőségre előzetesen már Erdősi Péter történész felhívta a figyelmemet – az erdélyi fejedelem pénzét követi. Hasonló módon, miként Báthory Zsigmond első külföldi portrémetszeteihez is tallérokat vettek alapul a művészek. Köszönettel tartozom Erdősi Péternek és Kruppa Tamásnak, akik rávezettek a jelmondat eredetére, és ily módon segítettek a címlapdísz keletkezésének tisztázásában.

d

A Mosto-féle motettagyűjteményt is tartalmazó itáliai eredetű kolligátumkötetek, amelyben 1579 és 1595 között Velencében megjelent öt-tízszólamú kórusművek szólamkönyveit gyűjtötték egybe,⁴ a hesseni hercegi udvar kottáinak 1613-ban felvett jegyzékében már szerepel.⁵ A gyűjteményt a jelek szerint használták is. Erre következtethetünk az alapján, hogy helyenként – egyebek mellett a Mosto motettákban is – leragasztások és kéziratoss javítások találhatók.⁶

A *Motecta quinque vocum* címlapszövegének és a dedikáció adatainak segítségével fontos új ismeretként ma már pontosabban meghatározhatjuk, hogy mikor is került Mosto Erdélybe. Míg az eddigi kutatás források hiányában csak feltételezésekre hagyatkozhatott, s a szakirodalomban 1589, 1590 illetve 1592 szerepel mint alkalmazásának lehetséges kezdete,⁷ most a motettakiadvány nyomán már 1590 őszt tekinthetjük annak a legkésőbbi időpontnak, amikortól az udinei muzsikusz bizonyosan a fejedelem zenésze volt. Az elszegődés pontos dátuma ugyan még mindig kérdéses, de már sokkal jobban behatárolható, mint korábban. Kétségtelen, hogy Mosto valamikor az 1589 nyara/ősze⁸ és 1590 ősze közötti egy év folyamán állt az erdélyi uralkodó szolgálatba.

Giovanni Battista Mosto egyházzenei gyűjteményével most már négyre emelkedik a Báthory Zsigmondhoz kapcsolódó itáliai zenei kiadványok száma: Mosto két művét ajánlotta a fejedelemnek (a most ismertetett motetták mellett az 1595 tavaszán Velencében közreadott világi szerzeményeit, *Il primo libro de Madrigali* című madrigálkötetét),⁹ valamint ezek mellett ismert még Pilipp de Monte császári Kapellmeister gyűjteménye, *Il Decimosettimo Libro de Madrigali...* (Velence, 1595), amelyet az 1595. november 24-én kelt előszó szerint Mosto tanácsára dedikált Báthorynak.¹⁰ E három Mostóhoz kapcsolódó munkához járul negyedik kiadványként Girolamo Diruta, ferences szerzetes és chioggiai organista, *Il Transilvano dialogo sopra il vero modo di sonar organi, et istromenti da penna ... utilissima et necessaria a Professori d'Organo* (Velence 1593) című iskolája,¹¹ amely már címével is az erdélyi fejedelemre utal,¹² akinek Diruta kompendiumát ajánlotta.

⁴ Horstmann a szólamkönyv-kolligátumok pergamkötését itáliai határozza meg és az előzéklapokon is 16. század végi velencei vízjeleket mutat ki. Vö.: HORSTMANN: *i. m.* 66.

⁵ Vö.: ZULAUF, Ernst: *Beiträge zur Geschichte der Landgräfllich-Hessischen Hofkapelle zu Cassel bis auf die Zeit Moritz des Gelehrten.* (disszertáció) Kassel, 1902. 101. nr. 41.; HORSTMANN: *i. m.* 66.

⁶ Vö.: HORSTMANN: *i. m.* 66–69.

⁷ L. KIRÁLY: *i. m.* 55–56.

⁸ Mostót 1589. május 1-jén bocsátották el páduai állásából, ahol 1580 ősztől fogva a székes-egyház zenészegyüttesét vezette. Július 12-én még a szolgálati lakásban lakott, amit S. Giustina napjáig (= október 5.) el kellett hagynia. Állítólag ugyanebben az évben a velencei híres Fraritemplomba kerest munkát, ottani működését megerősítő forrásadat azonban nem ismert. Mosto életútjára l. KIRÁLY: *i. m.* 54.

⁹ RISM: A1/6 M 3816; Modern kiadása: BARLAY Ö. Szabolcs közr.: *Giovanni Battista Mosto, Madrigali a 6 voci.* Bp., Zeneműkiadó, 1978.

¹⁰ RISM M 3388; HARASZTI Emil: *Sigismond Báthory, Prince de Transylvanie et la musique italienne.* = *Revue de Musicologie* (12.) 1931. 210.

¹¹ RISM D 3134; HARASZTI: *Sigismond Báthory... i. h.* 195. és Uő: „*Il Transilvano*” di Girolamo Diruta. = *Corvina* (6.) 1943. 3. sz. 120.; BARLAY Ö. Szabolcs: *Az „Il Transilvano” külföldön és itthon. A Diruta-kutatás mai állása.* = MKsz (91.) 1975. 334–338 és Uő: *Girolamo Diruta: Il Transilvano – jelentősége külföldön és Magyarországon.* = *Magyar Zene* (19.) 1978. 1. sz. 3–24.; BARLAY Ö. Szabolcs–PERNYE András: *Girolamo Diruta: Il Transilvano.* = *Magyar Zene* (19.) 1978. 3. sz. 298–313. és 4. sz. 335–360. valamint *Magyar Zene* (20.) 1979. 1. sz. 39–59. és 2. sz. 130–146.; *Az Il Transilvano* különféle kiadásainak felsorolását és a Magyarországon lévő példányok számbavételét l. RISM D 3134 – D 3139. továbbá BARLAY: *Diruta: Il Transilvano – jelentősége kül-*

Báthory Zsigmond tehát különleges helyet foglal el a magyar királyok és erdélyi fejedelmek sorában. Rajta kívül a hazai uralkodók közül – mai tudásunk szerint – senkit sem tiszteltek meg így zeneművekkel. A most megismert legkorábbi neki ajánlott munka, a *Motecta quinque vocum* pedig azért is különösen fontos forrás, mert ez az erdélyi zenészegyüttes élére újonnan felvett kiváló olasz muzsikusként, Giovanni Battista Mosto bemutatkozó alkotása, egy olyan gyűjtemény, amelynek révén az erdélyi udvarban az 1590-es évek elején felhangzott zenét is jobban megismerhetjük. Hiszen még forrásadatok híján sem kétséges, hogy Mosto kiadványát prezentálta a fejedelemnek, s a kotta anyagát olasz zenésztársaival – részben vagy egészben – be is mutatta.¹³

KIRÁLY PÉTER

Egy reformkori egyházi lap történetéhez. A 19. század negyvenes éveiben, a reformkor derekán, mind a katolikus, mind a protestáns egyházak felismerték, hogy a megindult reformfolyamatok miatt csak a hagyományosnak nevezhető célokért való küzdelem – például az iskolai nevelés felekezeti jellegének megtartása és fokozása, hitbuzgalmi tevékenység növelése – az új helyzetben már nem megfelelő, és nem elegendő. Nyilvános politikai megszólalásra van szükség. Az egyházi vezetők szorgalmazták, hogy ne csak szorosan vett valláspolitikai kérdésekben, hanem társadalmi, politikai, gazdasági kérdésekben is fogalmazzák meg, és a nyilvánosság előtt is képviseljék álláspontjukat az egyházak. Az új célok megvalósításának leghatékonyabb eszköze a sajtó volt, aminek jelentőségét a katolikusok és a protestánsok is felismerték.¹ Rájöttek, hogy nézeteik népszerűsítése érdekében saját lapra van szükségük. Így került a katolikus egyház kezébe, 1840-ben a *Nemzeti Újság*, e cél támogatására jött létre a *Religio és Nevelés* is.²

A katolikus *Religio és Nevelés* megindulása után egy évvel a protestáns felekezetek is hasonló céloktól vezérelve lapot indítottak. A megindításban elsődleges szerepe volt a katolikus lap megjelenésének, de bizonyára fontos tényező volt az is, hogy Kossuth 1841-ben, a *Pesti Hirlapban*, az „Egyetemes konvent és unió” című vezércikkében a két protestáns felekezet egyházi és iskolai ügyeinek nyilvánossá tétele érdekében egy lap megindítását javasolta.

feldön és Magyarországon ... i. h. 16. valamint BARLAY-PÉRNYE: Diruta: Il Transilvano ... i. h. (1978. 3. sz.) 311–312. és (1979. 2. sz.) 130–131.; A mű zenei anyagának modern kiadása: ZÁSKALICZKY Tamás–PÉRNYE András–BARLAY Ö. Szabolcs közr.: Girolamo Diruta: Il Transilvano. Bp. Editio Musica, 1981. /Musica per la tastiera, Vol. 3./

¹² Az ajánlás szerint: „a Principe meritissimo di quella Prouincia il cui titolo e nome porta seco il libro”. Előbb HARASZTI („*Il Transilvano*”... i. h. 121.) majd utóbb BARLAY (*Diruta: Il Transilvano*... i. h. 11.) teljes joggal hangsúlyozta tehát – másféle véleményekkel szemben –, hogy a kiadvány *Il Transilvano* címe egyértelműen a fejedelmre utal és nem pedig általánosságban valamilyen ’erdélyire’. Diruta címádása a korabeli olasz szóhasználatot tükrözi, amely előszeretettel illelti az erdélyi fejedelmet „*Il Transilvano*” (= ’az erdélyi’) elnevezéssel.

¹³ A kiadványt és tartalmát, valamint a Mostóra vonatkozó újabb ismeretek zenetörténeti tanulságait egy részletes tanulmányban tárgyalom, amely előreláthatóan 2005-ben jelenik meg a *Magyar Zenében*. Ezenkívül szándékomban van a *Motecta quinque vocum* teljes anyagának újrakiadása.

¹ SÖRÖS Pongrác: *A katolikus klérus törekvései az 1843–44. országgyűlés egyházi ügyeinek tárgyalása alatt.* = Katolikus Szemle 1901. 865–890.; DEZSÉNYI Béla: *Nemzeti Újság.* = Regnum 1940–41. 313–356.

² A lapról: MÉSZÁROS István: *Első pedagógiai hetilapunk, a Religio és Nevelés.* = Vigília 1982. 6. sz. 444–447.; FEHÉR Katalin: *Egy reformkori katolikus hetilap, a Religio és Nevelés.* = Magyar Könyvszemle 2004. 1.sz. 14–28.

„Szükségesnek tartanók, hogy egyházi hirlap keletkezzék, mely munkásságát egyesíten az egyesülés eszközlésének szentelje, s minden jóakaratu gondolatcsérére tért nyisson, alkalmat adjon. Lehetetlen nem remélnünk, hogy ily vállalkozás a felsőbbség helybehagyását megnyerni szerencsés leend. És miután ily lap kiadására nézve, több mint egy oknál fogva, a főváros legalkalmasb helynek látszanék e vállalat megkísértésére különösen Székács József ágostai és Török Pál helyvét vallásu pesti hitszónok urakat bátorkodunk felszólítani. Ilyetén közremunkálásuk az óhajtott célznak igen kedvezően megfelelné, s hozzájuk nagyon illenék, kik – mint halljuk – abban egyeztek meg, hogy néha-néha a szónoklatban egymást felváltásák.”

A tervezett lapról már a megjelenés előtti hónapokban hírt adott a *Társalkodó*. Pap Károly³ és Varga Soma⁴ közös cikkükben⁵ arról írtak, hogy egy protestáns lap legfőbb jelentősége az lenne, hogy nyilvánosságot kapnának azok a kérdések, melyek eddig csak az egyház belső körei előtt volta ismeretese. Körvonalazzák a kiadandó lap programját, amelyben a tervek szerint azonos arányban kapnának helyet az egyházra és az iskolákra vonatkozó hírek. Megjegyzik: „Mennyit nyernék ez által a nevelési ügyre, s mennyit nyernének tanítóink képeztetésükre nézve, könnyen meggondolható.” Röviddel ezután a *Társalkodó* közölte a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* programnyilatkozatát.⁶ A lap célja, hogy a két protestáns felekezet egyházi és iskolai életének orgánuma legyen, értekezéseket, híreket és könyvismertetéseket közöl majd e tárgykörből. A lap hetenként egyszer, másfél íven jelenik majd meg, 5 forint hús krajcáros évi előfizetési áron, és a kiadóhivatalon kívül a protestáns espereseknél és iskolaigazgatóknál lehet rá előfizetni.

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. április 7-én jelent meg először. Szerkesztői a Kossuth által említett személyiségek, az evangélikus Székács József⁷ és a református Török Pál,⁸ mindketten felekezetük neves és elismert lelkészei. Az első évben, a szerkesztésben részt vett még Taubner Károly⁹ tanár is. A lap hetenként egyszer jelent meg Pesten, a Trattner-Károlyi nyomdában. Formátuma, felépítése hasonló volt a *Religio és Nevelés*hez. A lap első Egyházi dolgok című rovata a két protestáns felekezet aktuális egyházi ügyeivel foglakozott. A második rovat Iskolai dolgok címmel, iskola- és nevelésügyi kérdéseknek adott helyet. A lap végén a Vegyes közlemények rovatban rövid híreket olvashattak az érdeklődők. Közölt a lap könyvismertetéseket, hazai és külföldi teológiai, tudományos, pedagógiai művekről és tankönyvekről is. A lapban publikáló szerzők többsége protestáns tanár és lelkész. A szerkesztők mindent megtettek, hogy a reformátusokat és az evangélikusokat érintő hírek, közlemények egyforma arányban szerepeljenek az egyes számokban.

³ Pap Károly (1814–1883) református lelkész, esperes.

⁴ Varga Soma (?–?) ügyvéd, hírlapíró

⁵ PAP Károly–VARGA Soma: *A protestánsoknak egy érezhető szüksége honunkban*. = *Társalkodó* 1842. 15–16.

⁶ VARGA Soma: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. = *Társalkodó* 1842. 32.

⁷ Székács József (1809–1876): evangélikus püspök, egyházi író, az MTA tagja. A bölcsészetet és a teológiát Sopronban végezte, majd a berlini egyetemen folytatta tanulmányait, ahol 1836-ban bölcsészeti doktorátust szerzett. 1836-tól haláláig a pesti evangélikus hitközség első papja volt. 1860-ban püspökké választották. Verseit az 1830-as és 40-es évek folyóiratai közölték. Számos egyházi beszéde és teológiai tárgyú munkája jelent meg.

⁸ Török Pál (1808–1883) református püspök. A teológiát Debrecenben végezte. 1839-től Pesten működött lelkészként. 1860-ban a dunamelléki református egyházkerület püspöke lett.

⁹ Taubner Károly (1809–1860?): evangélikus lelkész, matematikus, az MTA tagja. Bölcséleti és hittudományi tanulmányait a soproni evangélikus líceumban végezte. Nevelő volt, majd a berlini egyetemen tanult, ahol 1837-ben, bölcsészeti doktorrá avatták. 1837-től a pesti evangélikus gimnázium tanára. 1844-től tábori papként működött Milánóban.

A negyvenes években a protestánsok számára a három leglényegesebb kérdés a protestáns felekezetek uniójára irányuló törekvések kérdése,¹⁰ az iskolák tanterveinek reformjával foglalkozó tanácskozások, és a Pesten felállítandó protestáns főiskola ügye volt. Az ezekkel kapcsolatos viták, a különböző nézetek, vélemények, eszmék közzétételének fóruma a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* volt, mely 1848. végéig fontos szerepet játszott abban, hogy nyilvánosságot biztosított mind ezek számára.

A lap indulásának évében, 1842-ben jelent meg nyomtatásban, az ún. zayugróci tanterv,¹¹ amely országosan egységesíteni kívánta az evangélikus tanügyet. A tanterv megszületését több tanácskozás előzte meg.¹² Az új tantervvel kapcsolatos viták eredményeit a lap is közzétette. Székács József 1842. május 12-én publikálta a lapban Schedius Lajos 1840-ben készített tantervét,¹³ melyet a tanácskozások jegyzőkönyve szerint a résztvevő professzorok éppen a rendelkezésre álló anyagi keretek szűkössége miatt nem tartottak kivitelezhetőnek.¹⁴ A lap következő száma kivonatossan közli a zayugróci gyűlés fontosabb határozatait.¹⁵ A tanterv a falvakban általánossá kívánta tenni a négyosztályos elemi iskolát, és a városokban – a meglévő gyakorlatot kodifikálva – a két osztállyal bővített, tehát hatosztályos polgáriskolát, amelyben „a reális tárgyak tüzetesebben tárgyalhatók”. Ez a „Bürgerschule”-nak nevezett iskolatípus, amelyben történelmet, földrajzot, jogi ismereteket, matematikát, természettudományi és gyakorlati tárgyakat is tanítanak, már átmenet a középiskola felé.¹⁶ A tervezet 18. pontja hangsúlyozza, hogy a gimnáziumban a „tanítási nyelvnek a magyarnak kell lenni, hogy az által mind a tudományok, mind maga ezen nemzeti nyelv ismerete előmozdíttassék” A cikk közli a felsőbb iskolák számára hozott törvények szövegét, és a tanítók helyzetének szabályozásával foglalkozó fejezetet.

Foglalkoztak a szerkesztők a protestáns népiskolák problémáival,¹⁷ a tanítók helyzetével. Gyakran olvashatunk a lapban részletes beszámolót az egyes református és evangélikus iskolákról, amelyekben szó esik az adott iskola történetéről, tanrendszeréről, az ott tanító tanárokról, a használatban lévő tankönyvekről, az ifjúság egyesületeiről.¹⁸

1846. augusztus 10-én zajlott le a protestáns oktatók első közös tanácskozása Pesten, amelyet Tavasi Lajos kezdeményezett, és amelynek célja az volt, hogy a két testvérfelekezet vezetőit, és az iskolák tanárait egybegyűjtse „egy olyan tanácskozmányra, mely az elhanyagolt nevelés ügyét or-

¹⁰ A lapban, számos esetben adtak helyet az unióval kapcsolatos különböző véleményeknek. Pl.: *A protestantizmus jelen szőnyegkérdése.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 331–332.; KOLMÁR István: *Pesti iskola s unió.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 103–107.

¹¹ *A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusoknak oskolai rendszere.* Pest, 1842.

¹² A tanácskozásokat Zay Károly egyetemes evangélikus egyházi felügyelő zayugróci birtokán tartották.

¹³ *Schedius Lajos kir. tanácsos iskolai terve.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 67–71.

¹⁴ Evangélikus Országos Levéltár Generalis ecclesiae archivum II. e. 3: 8. Vö. TERRAY Barnabás: *A zayugróci tervezetek 1848 felé mutató vonásai.* = *Magyar Pedagógia* 1968. 97.

¹⁵ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 76–82.

¹⁶ Pesten például az evangélikus gimnázium keretében valósult meg az elképzelés. Itt a gimnáziumi alsó osztályokba osztották be a polgári iskola felső osztályainak tanulóit, és számukra a latin helyett, reális tantárgyakat tanítottak az osztálytanítók.

¹⁷ Érdekes és elvi megfontolásokat is tartalmazó cikk: BAKSAY Dániel: *Protestáns lelkészek és iskolaiügy, s javaslat a nevelés tárgyában.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 125–428; 437–440.

¹⁸ Pl.: SÜKÖSD: *A pápai főiskola.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 417–421.; I.Y: *Máramaroszigeti iskolai viszonyok.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 348–350.; TURCSÁNYI L.: *Párvonlat a pozsonyi és a sopronyi ev. Főiskolák között.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. 45–47.

vosolja”¹⁹ A lap több számon keresztül foglalkozott a tanácskozással, annak a protestáns iskolaügy reformjára, a tanítás tartalmára, módszerire, a tankönyvekre, a tanárookra és a felsőoktatásra vonatkozó javaslataival.

A protestáns egyházak sem maradtak ki a nemzetpolitikai és a nyelvi vitákból, melyek a korabeli lapok hasábjain zajlottak. A *Protestáns Egyház és Iskolai Lap* az 1840-es években helyt adott a vitatkozó feleknek, bár Székács József drámai hangú, a megbékélést célzó cikksorozata a nézetek kiegyenlítésére törekedett.²⁰ A cikkben a szerkesztő kárhoztatta mindazokat, akik „az egész egyházat magyar nyelvtanulási s terjesztési intézetté kívánták lealacsonyítani”, de erőteljesen hangsúlyozza, hogy a nem magyar ajkúak anyanyelvi művelődését nem csak hogy nem kívánják gátolni, de saját eszközeikkel elő is segítik. Ezt a nézetet a gyakorlatban azzal bizonyította Székács, hogy a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* helyet adott szlovák protestáns szerzők, köztük a például Jan Kollár, Karol Kuzmány vagy Samuil Hoič írásainak.

1848-ban közölte a lap a vallás- és közoktatásügyi minisztérium közleményeit, a 20. törvény-cikket is, teljes terjedelmében. Székács József szerkesztő „Merengések” címmel megjelent cikksorozatában²¹ az 1844/3. tc. hiányosságait kihasználó visszaéléseket taglalva már 1848. március 12-én a protestánsok jogos igényeként fogalmazta meg a felekezetek közötti tökéletes egyenlőséget. Április 2-án már arról elmélkedett, hogy milyen feltételekkel fogadják el az egyházak az állami támogatást? Hogyan őrizhetik meg az egyházak autonómiájukat, ha az állam fizeti lelkészeiket, és meddig maradnak az iskolák egyházi kézben?

A közlésre váró hírek sokasága és a fokozott érdeklődés következtében az addig hetente egyszer megjelenő *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* júliustól hetente kétszer jelent meg. Ekkorra már kialakult az autonómiához feltétlenül ragaszkodók tábora, s azoké is, akik az állami támogatás fejében akár az iskolákat is átengedték volna. A sokféle vélemény, nézet közül kitűnt Jakabfalvy András írása²² Szerinte a papok fizetése, az iskolák, az egyházi ügyek nem lehetnek tárgyai a miniszteri értekezletnek. Amiről tárgyalni kell, az a magyar protestáns egyháznak a magyar államhoz való viszonya. A törvény által kimondott egyenlőség és viszonyosság megköveteli, hogy a római katolikus egyház által élvezett előjogok megszűnjenek. Meg kell maradnia az egyházi kormányzat autonómiájának, de a belső változtatások kidolgozása az egyházak feladata. Az iskolák tekintetében a szerző óvatosságra intett, az egyház és iskola különválasztása nézete szerint még nem időszzerű. Hangsúlyozza, hogy Eötvös József miniszter a protestánsok teljes bizalmát bírja, de ha „egy jesuitai szellemű encyclopaedista dilettáns” kezébe kerül az irányítás, akkor az iskoláiról lemondott protestantizmus önmagát tenné tönkre. Jakabfalvy álláspontja szerint a protestánsoknak nem szabad az első lépést megtenni az állam irányában, amíg a katolikus egyház nem fogalmazza meg a saját álláspontját.

A későbbi hónapokban egyre inkább erősödött a protestáns egyházakban az autonómiához való ragaszkodás. A nyár folyamán az evangélikusok és a reformátusok is értekezleteket tartottak. Az evangélikusok értekezletének a jegyzőkönyve megjelent a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban*.²³ A református egyház megismerve Eötvös népkolai törvényjavaslatát, elismerte, hogy az államnak joga van saját költségén bárhol iskolát felállítani, de ez nem jelentheti a felekezeti iskolák beol-

¹⁹ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1846. 780.

²⁰ SZÉKÁCS József: Merengések. = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1846. 625–633, 649–653, 673–678, 697–706, 817–822, 850–854.

²¹ SZÉKÁCS József: *Merengések*. = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1848. 193–199; 257–264; 327–339; 417–421; 481–484.

²² JAKABFALVY András: *Az egyházi és iskolai reformok iránt felhívott cultusminiszteri értekezlet tárgyában előleges szózat*. = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1848. 987–994.

²³ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1848. szeptember 7. 1159–1170.

vasztását, ezek fenntartásához továbbra is ragaszkodtak. Az államtól a tanítók fizetését kérték, hogy a közvetlen adózást és az elemi iskolai tanítási díjakat eltörölhessék.

Szeptember 4-én báró Prónay Albert házában találkoztak az egyházak képviselői Eötvös Józseffel. A miniszter megígérte: a törvényben kifejtett egyenlőséghez képest semmi visszalépés nem történhet, de ennek alkalmazása nehézségekkel jár, mivel közben egyik hitfelekezet érdekei sem sérülhetnek meg. Szeptember 7-én a három egyház képviselői közös tanácskozással zárták le az értekezletet. Mindezekről hírt adott a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* is, amely az év végén, Pest elfoglalásakor szűnt meg.

Érdekes sajtótörténeti adalék az a hír, melyet a *Pesti Hírlap* közölt 1849. januári első számában. „A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap ez évben nem fog önállólag megjelenni, hanem csupán mellékelve leend a Kossuth Hírlapjának”.²⁴ Ez nem következett be, hiszen a *Kossuth Hírlapja* című lap már nem jelenhetett meg 1849 januárjában, Pest január 1-jén kezdődött kiürítése, feladása, és Windischgrätz január 5-i bevonulása miatt.*

FEHÉR KATALIN

Adatok gróf Dessewffy József könyvtáráról. Az 1980-as években Klaniczay Tibor akadémikus kezdeményezte hazai tudományos könyvtárainkban a régi könyvek possessorainak vizsgálatát. Ebbe a munkába a Debreceni Egyetemi Könyvtár (továbbiakban: DEK) más munkatársai mellett én is bekapcsolódtam. Könyvtárunkban ennek a tevékenységnek volt előzménye: Czellárné Csiba Judit munkakörébe tartozott a 700 000-el kezdődő raktári jelzetű régi könyvek vizsgálata. Ő azonban családi okokból külföldre távozott.

Jomagam a 16. századi külföldi műveket kerestem ki az állományból, számuk 478-ra rúgott. A possessorok vizsgálata mellett elhatároztam, hogy összeállítom, és közzéteszem az antikvák katalógusát, amely hamarosan meg is jelent.¹ Ugyanezt a munkát elvégeztem a 17. századi könyvekkel is. Az 1601–1650 közötti állomány 404 művet számlál, a század második feléből 604 könyvet találtam.² Dessewffy József tíz antikvának és huszonkilenc 17. századi könyvnek volt a possessorja. Mivel könyvei között voltak igen ritkák is, úgy gondoltam, hogy megkíséreltem összegyűjteni és értékelni a könyvtárára vonatkozó adatokat.

A DEK állományába Dessewffy könyveinek többsége a főúri könyvtárak állami tulajdonba vétele után került,³ igénylés útján, amelyet Gyarapító osztályunk tudós vezetője Bertók Lajos nyújtott be.

Utóda Léway Botondné a hetvenes évek végén vásárolt néhány könyvet éppen provenienciájuk miatt, Dessewffy bejegyzésével. Módszeresen kerestem a régi könyvek katalógusában az 1950–1954

²⁴ Pesti Hírlap 1849. 255. sz.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült. (T 042579).

¹ OJTOZI Eszter: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvai és possessoraik*. Debrecen, 1989. /Régi tiszántúli könyvtárak 6./

² OJTOZI Eszter: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványai és possessoraik*. Debrecen, 1996. /Régi tiszántúli könyvtárak 8./ Uő: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik*. Debrecen, 1994. /Régi tiszántúli könyvtárak 7./

³ OJTOZI Eszter: *Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben. III. (Főúriak könyvei.)* = MKsz 1998. 3. sz. 279–283.

között leltározott műveket, és így sikerült számos Dessewffy possessori bejegyzésével ellátott művet megtalálnom.⁴

A gróf könyvtárát a közismert módokon gyarapította ezek: vásárlás, ajándék, csere.

Vásárlás. Levelezését átszövik az erre vonatkozó kérései, utasításai. Pethe Ferenchez 1816 decemberében írt levelében könyveket kér tőle,⁵ agrártudományiakat is; Dolinszky Istvánt⁶ nevezi meg, mint aki fizetni fog értük.

Állandó vásárlója volt Kilián Frigyes királyi egyetemi könyvkereskedőnek,⁷ akitől fizetési halasztást kért egy alkalommal.⁸ A debreceni vásárban magyar könyveket vett Kis könyvtárától, ki is fizette azokat, de valahogyan a kereskedőnél maradtak.⁹

Ajándék, csere. Ebben a fő partner a jó barát: Kazinczy Ferenc volt. Levelezésükben nagy szerepet játszanak a könyves adatok. Kazinczy 1825-ben könyveket válogatott a grófnak saját könyvtárából ajándékba.¹⁰ Kéri, hogy fogadja el „minden vonogatás nélkül”.¹¹ Itt kell megemlíteni, hogy Kazinczy több alkalommal kölcsönzött Dessewffy könyvtárából; például 1812-ben 19. századi könyveket kér elolvasásra.¹²

A könyvtár helye. Egy része 1816-ban még Olyson volt¹³ – Sáros megyében –, de 1820-ban minden könyvet Kassára hozatott Dessewffy.

A könyvtáros, könyvtárrendezés. Az egyetlen név szerint ismert könyvtáros Dúlházy Mihály volt.¹⁴ A gróf titkára, maga is jeles bibliofil. A rendezési munkákban a gróf is részt vett, és lajstromot készített a könyvekről.¹⁵ Mindazonáltal Dúlházy fő munkaköre a titkári volt, gazdája „csuhadárnak”¹⁶ nevezi egy levelében.

Könyvtárkezelés, possessori bejegyzések. A raktározás módjáról csak óvatos feltételezésem van, lásd a továbbiakban. A possessori bejegyzések az esetek többségében a címlapon vannak, szövegük egyszerűségében is variabilis.

Fő nyelvük a latin, abbreviaturákkal: „Com.[itis] Jos.[ephi] Dessewffy, C.[omitis] J.[osephi] Dessewffy”. Találtam francia bejegyzést is: „Comte Joseph Dessewffy”, valamint németet: „Graf Josef Dessewffy”.

⁴ Pontos számot nem írok, mert a további kutatás még hozhat eredményt. Mindenesetre több száz műről van szó.

⁵ DesLev 28. Pethe Ferencről: SZINNYEI X. 889–895.

⁶ Dolinszky uradalmi tisztartója volt Dessewffynek. Vö. GOMBÁS András: *Lapok Tiszavasvári történetéből I. Büdszentmihály története.* Nyíregyháza, 1978. /Jósa András Múzeum Kiadványai 11./ 70–71.

⁷ A céget 1832-ben alapította ifj. Kilián György. (Magyar Könyvkereskedők Évkönyve I. 1894. 186–187.)

⁸ DesLev 50.

⁹ DesKazLev I. 325.

¹⁰ DesKazLev III. 319.

¹¹ DesKazLev III. 326., 327.

¹² Uo.

¹³ FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára III.* Pest, 1851. 162.

¹⁴ SZINNYEI II. 1129–1131. DesLev 96, 145.

¹⁵ DesKazLev I. 246.

¹⁶ „Csuhadár” = belső ember. In: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I.* Bukarest, 1978. 223.

Ami azonban a legfontosabb, egyes művekbe magyarul jegyezték be a tulajdonos nevét: „Desseöffy József”, „Desöffy József”. Az előző possessorok nevét nem húzták át, ex libriseiket nem távolították el. Dessewffynek két ex libriséit ismerjük,¹⁷ nem kétfélet, hanem két példányt.

Az egyiket az OSZK őrzi „Desöffy” felirattal.¹⁸ A másikat én találtam, és rövidesen közlöm. Annyit előrebocsátok, hogy nem heraldikus.¹⁹

A címlapokon szerepelnek még kézzel írt arab számok, ezekben sejtem a raktári jelzeteket.

Kötetés. Sommásan azt írhatom erről, hogy a könyvek kiadói kötésekben vannak. A gerincekre néhány esetben papírcsíkot ragasztottak, rajtuk vagy a könyv címe, vagy a fent említett arab szám van. A gróf nem volt fukar, több olyan díszes kötésű (aranyozott) könyvet is megvásárolt, amelyeknek ára magas lehetett. A könyveket és a possessori bejegyzéseket rendkívüli módon károsították azok az ovális gumibélyegző-lenyomatok, amelyeket „Gróf Dessewffy Család Könyvtára Búd- Szt. Mihály” szöveggel ütöttek be többnyire a címlapok legfontosabb helyeire, olvashatatlanná téve azokat. Még a kis oktáv formátumú könyvek címlapjait is alig lehet megfejteni.

Ez a művelet csak József gróf halála után történhetett, és a DEK modern feldolgozó munkáját igencsak megnehezítette.

Dessewffy írónnal tett aláhúzásokat, kiemeléseket a könyvekben. Margináliát egy esetben találtam, interlineáris glosszát egyet sem.

Az általam ismert állományról. Dessewffy könyvtáráról az egyik legjobb összefoglalás Ferenczy Józsefnek köszönhető.²⁰ Legfontosabb adata az, hogy a gróf különös gondot fordított a magyar irodalom gyűjtésére, beleértve a periodikákat is. Iratai között volt egy jegyzék a megrendelendő könyvekről.²¹ Magam idegen nyelvű példákkal tudok szolgálni.

Általában feltűnő Dessewffy előszeretete a fordítások iránt. Az egyik, amit ki szeretnék említeni a Németországban évtizedeken keresztül megjelenő sorozat: „Prosaiker griechische und lateinische in neuen Übersetzungen”. Ezt az ikersorozatot megvette, egyes köteteket meg is találtam a DEK-be került állományban; a kor legjobb német klasszikus filológusai fordították azokat.²² A modern nyelven írt szépirodalmi és ismeretterjesztő művek nagy többsége is fordítás. A könyvek többsége latin, német és francia nyelvű. Előszeretettel vett meg angol nyelvből készült fordításokat.²³

Az általam feltárt állománytöredék egy egyetemes érdeklődésű gyűjtőről tanúskodik. Képviseelve vannak: a szépirodalom (irodalomelmélet), a politika, a nyelvészet, a történelem és segédtudományai, a matematika, a vallástörténet, a filozófia, az orvostudomány, a gyermekek számára írt didaktikus művek, az útleírások, a színházi műsorok.

Mindezek kiváló szerzők tolla alól kerültek ki, csak néhányukat említem meg. Kant, Fielding, Marmontel, Börne, Helvetius, Volney, Milton, Zollikofer, Goldoni, Gibbon, Winkelmann (az or-

¹⁷ OJTOZI Eszter: *Ex librisek, jelek, különlegesen használt címerek, supralibros a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár XVIII. század végi könyveiben.* = Könyv és könyvtár XXV. Debrecen, 2003. (Sajtó alatt.)

¹⁸ CZAKÓ Elemér: *Az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum (!) exlibris kiállításának katalogusa (!).* Bp. 1903. 42. Nem datálja. Metszője Bohacz. Bohacz [Thomas] vő.: NAGLER, G. K.: *Neues allgemeines Künstler-Lexikon.* Leipzig. 1835–1852. II. 85.

¹⁹ L. a 17. jegyzetet!

²⁰ FERENCZY József: *Gróf Dessewffy József életrajza.* Bp. 1897.

²¹ FERENCZY J.: *i. m.* 111–112.

²² SCHWEIGER, F. L. A.: *Handbuch der classischen Bibliographie.* I. Teil. Leipzig, 1830.

²³ MAKAY Attila: *Gróf Dessewffy József angol irodalmi műveltsége.* (Debrecen, 1941.) című munkájában adott ezekről összefoglalást.

vos), névrokona Winckelmann a műtörténész, Campe, Soden (a közgazdász), Machiavelli, Thomas a Kempis és nem utolsó sorban a Biblia. Megjegyzendő, hogy néhány magyar szerző is szerepel latin nyelvű művekkel: Horányi, Péczely, Kovachich.

Liber rarissimus a Dessewffy könyvtárban.

WECKER, Johann Jacob: *Antidotarium speciale*. Basileae, 1602. Uő: *Antidotarium generale*. Basileae, 1601.

Raktári számuk a DEK-ben 789.702 (1–2.)

Egyetlen forrás sem tud ezekről a könyvekről, a legmodernebb német katalógus sem.²⁴ A szerzőt említi Jöcher,²⁵ de a mű ezen kiadását nem.

Gróf Dessewffy József egyike volt hazánk legkiválóbb 18. századi főiri bibliofiljeinek.

OJTOZI ESZTER

A Csongrád megyei sajtóbibliográfia hódmezővásárhelyi kiegészítései. Napjainkra, amint azt Lakatos Éva a sajtóbibliográfiáknak a *Magyar Média* 2000/3. és 2001/1. számaiban közreadott bibliográfiájában és tanulmányában kifejtette, egyre idősebbé válik a húsz-harminc éve megjelent megyei sajtóbibliográfiák kiegészítése.

Csongrád megye sajtóbibliográfiája 1974-ben, a megyék közül nyolcadikként jelent meg Kárász József író, a hódmezővásárhelyi városi könyvtár munkatársa (1914–1996) összeállításában, szerkesztésében, a szegedi Somogyi-könyvtár kiadásában. A bibliográfia Szeged sajtóját nem tartalmazza, a gondos gyűjtő a megyeszékhely anyagát terjedelmi és egyéb okok miatt nem mérhette föl. Inkább vállalta, hogy az összeállítás a szegedi lapok leírása nélkül jelenjen meg, nem várta meg, hogy az is elkészüljön. Szerencsére, mondhatjuk, mivel fatális módon, a megyeszékhely sajtóját, még ma, 2004-ben is csak az 1954-es ideiglenes lajstromból ismerhetjük.

A Szeged nélküli megyei anyag majdnem fele vásárhelyi, a 327 bibliográfiai leírásból 138 itteni lapé; a viszonylag nagy kapacitású kisvárosi nyomdászat elsősorban gazdasági érdekből, folyamatos üzemelésének biztosítása céljából, ha nem is egyenletesen magas színvonalú, de számszerűen mindenképpen jelentős lapkiadást produkált. E vegyes, tarka választékot e sorok írójának – levéltári forrásokból, magángyűjteményből –, módjában volt, az 1970-es időhatáron belül, a *Magyar Könyvszemle* 1989-es második számában 46 új címmel kiegészíteni.

1970 után még sokáig csak néhány üzemi lap jelentette a helyi sajtót Vásárhelyen. A lapindítási kedv, a nyilvánosság igénye az 1989-es rendszerváltást követően nőtt meg ismét, kiegészítésünk 28 tételének háromnegyed része az utolsó tizenöt év terméke, a kor kívánalmainak megfelelően elsősorban politikai, választási újságok, reklámlapok. Szintén jellemzően sok a rövidéletű, egy-két számot megért kiadvány, a vállalkozó kiadók nem tudtak kitörni a szándék és lehetőség ellentmondásának ördögi köréből.

A tételek írásmódja a Kárász-bibliográfia leírásait követi.

²⁴ *Bayerische Staatsbibliothek. Alphabetischer Katalog. 1501–1840.* 1–59. München–London–New York–Oxford–Paris, 1987.

²⁵ JOEGER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten – Lexicon. IV.* Leipzig, 1751. 839.

1.

CSONGRÁD MEGYEI HÍRLAP VÁSÁRHELYI KIADÁS.

A megyei lap mutációja. (Az 5. oldal helyi anyag.)

Szeged.

1971. jan. 26. (mutatványszám), febr. 28-tól 1989. márc. 31-ig.

Megj. hetenként hatszor.

A városi szerkesztőség vezetője Zékány János, 1980. máj: Zelei Béla, 1986. jan. Királyhegyi Ottilia.

K. és Ny. mint a megyei kiadásé – 2 r.

2.

HÓDGÉP.

A Hódmezővásárhelyi Mezőgazdasági Gépgyártó és Szolgáltató Vállalat dolgozóinak, az MSZMP HÓDGÉP vállalati bizottságának lapja.

Hmv.

1974. jan. – 1989. dec.

Megj. havonta, 1989-ben negyedévenként.

Szerk. Bedő Nándor, 1986. febr.: Királyhegyi Ottilia

K. Csongrád Megyei Lapkiadó Váll.

Ny. Szegedi – 2 r.

3.

HÓDIKÖT [Hódmezővásárhelyi Divat Kötöttárugyár]

Az MSZMP vállalati bizottságának lapja.

1989. júl.: A vállalat dolgozóinak lapja.

Hmv.

1974. jan. – 1990. jún.

Megj. havonta, 1977. ápr. 10-ig havonta kétszer, 1989. júl.: havonta.

Szerk. Zékány János, 1989. júl.: Fehér József.

K. Csongrád Megyei lapkiadó V., 1989. júl.: Villányi László, a Hódiköt vállal. igazgatója.

Ny. Szegedi Ny. h-i üzeme – 2 r.

4.

HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI ÁLLATTENYÉSZTÉSI FŐISKOLAI TANGAZDASÁG ÜZEMI HIRADÓ

1975. febr: TANGAZDASÁG

A Hódmezővásárhelyi Állattenyésztési Főiskolai Tangazdaság pártbizottságának lapja. 1989. szept.: A H.-i Áll. Tangazd. Lapja.

Hmv.

1974 aug. – 1992. dec.

Megj. havonta.

Szerk. Zelei Béla

K. Csongrád Megyei Lapkiadó V., 1991. szept.: Délmagy. Könyv és Lapkiadó Kft.

Ny. Szegedi – 2 r.

5.

KUTAS NÉPE

A székkutasi Új Élet Tsz üzemi lapja. 1992. jan.: A székkutasi Új Élet Tsz, a karékszövetkezet és az önkormányzat közös lapja.

Székkutas.

1975. jan. – 1993. dec.

Megj. havonta.

Szerk. Kaczur István. 1988. jan.: Süli József.

K. Csongrád Megyei Lapkiadó V. 1991. febr.: Délmagyarország K. és Lapkiadó Kft.
Ny. Szegedi. – 2 r.

6.

RÁKÓCZI HIRADÓ

A hódmezővásárhelyi Rákóczi Mgtsz vezetőségének időszaki üzemi tagsági tájékoztatója.

Hmv.

1987. márc. – 1991. jún. (?)

Megj. háromhavonta.

Szerk. Tóth T. József, 1989. máj.: Joó Erzsébet, 1989. szept. Rác Lajos.

K. Dr. Petkó Béla elnök

Ny. Szegedi ny. – 2 r.

7.

VÁSÁRHELYI TÜKÖR

A városi tanács lapja. 1989. ápr. 16: Hódmezővásárhely lapja. [Lásd még Vásárhely és Vidéke]

Hmv.

1987. dec. – 1991. febr. 9.

Megj. negyedévenként. 1989. ápr. 16: hetenként.

Fel. szerk.: Ocsovszky László.

K. [Hódmező]vásárhelyi városi tanács, 1989. júl. 2– Szoboszlai Zsolt, 1990. jan. 27.: Dr. Olasz Sándor.

Ny.: Szegedi Ny. vásárhelyi üzeme – 2 r.

8.

NEMZETI ÚJSÁG

Független magyar havilap. 1990. márc. 1: Keresztény magyar havilap, 1992. jún.: A magyar lelkiismeret szava, 1992. dec.: Magyar keresztény lap, 1993. jan. 8-tól a Magyar Keresztény Mozgalom lapja, 1993. okt. 8.: Magyar keresztény hetilap, 2002. okt.: Keresztény közéleti lap.

Leányfalu, 1990. márc. 15: Hmv. 2002. okt.: Ásotthalom.

1990. jan. 1. – Szünetelt: 1994. aug. 6. – okt. 21, 1999. márc. – 2002. okt.

Megj. havonta. 1993. jan. 8.: kéthetenként (1993. júliustól egy ideig Hungarian Observer címmel angol nyelvű változat is), 1993. okt. 8.: hetenként, 1994. okt. 21: kéthetenként, 1993. nov. 5-től Vásárhelyi Nemzeti Újság című variánsa is megjelent.

Szerk. Dr. Vitéz Endrey Antal

K. Dr. Vitéz Endrey Antal

Ny.: Forma Art Kisszövetkezet Bp. 1990. nov.: Szoliter Kft. Hmv., 1995. febr. 10. Hód-Press Kft. Hmv., 2002. okt. Szoliter Kft. Hmv. – 4 r.

9.

SZUPERINFÓ

1992. jan. 3-tól HUNGÁRIA SZUPERINFÓ, 1992. febr. 21: HUNGÁRIA HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI SZUPERINFÓ, 1998. márc. 6: HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI SZUPERINFÓ (Hungária Superinfó Országos Laphálózat)

Független információs hetilap, 1991. szept. 6: Ingyenes hetilap

Hmv.

1990. ápr. 27. –

Megj. hetenként.

Fel. szerk.: Benkő László

Fel. K. Szölgyény Ferenc, 1991. június 7: Info Bt., 1998. szept. 13: Info Kft.

K. IRC Ingatlan- Reklám és Computerforgalmazási Kft.

Ny. Szeged, 1991. jan. 11: Szoliter, 1992. febr. 21: Szegedi Kossuth Ny. Kft, 1998. máj. 1: Hungária Info Ny. Békéscsaba – 4 r., 1997. jan. 1: – 2 r., 2003. jan. 1.: – 4 r.

10.

VÁSÁRHELYI PROMENÁD I.

Közéleti napilap.

Hmv.

1991. márc. 1 – máj. 31.

Megj. naponta.

Főszerk.: Kovács Imre Attila

K. A Vásárhelyi Promenád kiadóhivatala.

Ny. Szegedi Ny. – 2 r.

11.

VÁSÁRHELY ÉS VIDÉKE

Közéleti napilap. [A Vásárhelyi Tükör utóda, folytatása.]

Hmv.

1991. márc. 3 – 1994. dec. 31.

Megj. hetenként hatszor.

Fel. szerk.: Dr. Reigl Endre, 1991. márc. 5–aug. 17.

Fel. kiadó és főszerk.: Ocsovszky László

Főszerk.: 1991. aug. 22: Moldvay Győző (aug. 1– előbb társ-főszerk.) 1994. ápr.

13: Beszédes István (1993. okt. 22– csak megbízott főszerk.)

Főszerk.h.: 1991. aug. 22: Ocsovszky László, 1991. nov. 21: Fehér József, Torok Csaba, 1991. dec. 5: Beszédes István, Fehér József, 1992. ápr. 2.: Fehér József, 1992. okt. 31–1993. jún. 30-ig Mórász Attila. (1993. jún. 30-tól 1993. október 22-ig csak „szerkesztőségi munkatársak” megjelölés szerepel.)

Főm.: 1992. okt. 31: Kovács Gyula, Lelkes István, 1993. jan. 4–márc. 17-ig Lelkes István.

K. Lokálpatrióta Lapkiadó Betéti Társaság, 1991. aug. 16: Hód-Hír Könyv- és Lapkiadó Kft.

Ny.: Szegedi Ny., 1991. jún. 6: Hód-Press Kft, 1993. ápr. 19: Szegedi Ny., 1993. ápr. 28: Norma Nyomdász Kft, 1993. máj. 3-tól Verzál Ny. – 2 r.

12.

MÁRTÉLYI TUDÓSÍTÁSOK

A Mártélyi ÁMK Juhász Gyula Művelődési Háza és a Faluvédő- Szépítő Egyesület közös kiadványa. 1996: A Faluvédő Egyesület kiadványa.

Mártély

1991. jún. –

Megj. előbb havonta, 1993-tól rendszertelenül, 2004-től újra havonta

Fel. szerk.: Gyulafalvi Csaba, 1994. ápr.: Balázs Jánosné, 2004. jan.: Hegedüs Anita.

K. Balázs Jánosné, 2001: Mártély Község Képviselőtestülete, 2003: CARPAK Stúdió

Ny. Szoliter Ny. Hmv., 1995: Verzál ny. Hmv., 2003: Szoliter Ny. Hmv. – 4 r.

13.

HALLÓ

Ingyenes információs hetilap.

Hmv.

1991. okt. 16. – 1993. márc. 3.

Megj. kéthetente.

K. G+A Információs Iroda, 1991. nov. 6. Prompt. Bt.

Ny.: Hód-Press ny. Hmv. – 8 r., 1992. jan. 8. – 4 r.

14.

KÉPES HIRDETŐ

Ingyenes terjesztésű információs hirdetési lap.

Hmv.

1991. nov. 21. – 1992. máj. 8.

Megj. kéthetente.

Fel. K. Marker Reklámstúdió.

Ny. Szoliter ny. Hmv. – 4 r.

15.

TORPEDÓ

Ingyenes információs hetilap.

Hmv.

1993. jún. 9. – 2000. jan. 26. (?)

Megj. hetenként.

Szerk. a szerkesztőség, 1997. ápr. 9.: Szabó Judit, 1998. szept. 23.: Bánki Péter, 1998. okt. 14.: Tulipánt Judit.

K. Autószer Kft.

Ny. Verzál ny., 1995. ápr. 19: Szoliter ny. – 4 r.

16.

A 7 NAPRÓL

Hetilap.

Hmv.

1994. nov. 24. –

Megj. hetenként.

Fel. szerk. Dr. Dányi László, 1995. jan. 5: Péter Árpád.

Főszerk.: 1995. márc. 9: Péter Árpád, 1999. szept. 30: Herczeg Zsolt, 2003. nov. 20: Martonosi Edit. (1997. aug. 21– 1999. szept. 23-ig a szerkesztőbizottság jegyzi a lapot, 2003. május 8-tól szerkesztőségvezető is szerepel az impresszumban, Égető Gyula.)

Főmunkatárs: 1995. márc. 9-től ápr. 1-ig: Kémeri Attila.

K. Kisbíró Bt.

Ny. Norma Kft. Hmv., 1995. máj. 4: Hód-Press Kft, 1995. máj. 25: Verzál Ny. Hmv., 1998. okt. 22: Szoliter Ny. Hmv. – 4 r.

17.

OLVASÓKÖRI KRÓNKA

1996. ápr.: VÁSÁRHELYI KRÓNKA. Az olvasókörök havilapja. 1996. ápr. A civil szervezetek havilapja.

Hmv.

1995. nov. – 1997. febr.

Megj. havonta.

Fel. szerk.: Fehér József.

K. A h-i olvasókörök, 1996. máj.: A Magyar Krónikás Alapítvány.

Ny. Verzál ny. Hmv., 1996. okt.: Norma Ny. Hmv. – 4 r.

18.

EGÉSZSÉGÜGYI KRÓNKA

Az egészségügyi dolgozókat és a lakosságot tájékoztató időszakos kiadvány.

Hmv.

1996. nov. 19. –

Megj. negyedévenként.

Fel.szerk.: Dr. Ördögh Béla, 2001. jan.–jún.: Dr. Hamvas Ödön. Főszerk. Dr. Szűcs Péter.

K. Hódmezővásárhelyi Erzsébet Kórház-Rendelőintézet.
 Ny. Verzál ny. Hmv., 2000. jan.–jún.: Hód-Press Ny. Hmv., 2001. jan.–jún.: Nitor Rt.
 hmv-i nyomdája, 2003. júl.–dec.: Bíborördög Kft. – 4 r.

19.

HETI KÉK

Ingyenes információs hetilap.
 Hmv.
 1998. jan. 13. – 1998. dec. 23.
 Megj. hetenként.
 Fel. szerk. Gáborné Juhász Nagy Ida.
 K. Junox Bt.
 Ny. Szoliter ny. Hmv. – 4 r.

20.

VÁSÁRHELYI PROMENÁD II.

Információs hetilap. 2004: Hirdetőújság.
 Hmv.
 1998. dec. 16. –
 Megj. hetenként.
 Laptulajdonos, fel. kiadó, fel. szerk.: Gáborné Juhász Nagy Ida.
 Ny.: DM. Kft. (Szeged), 2001. jan. 10.: Szoliter ny. Hmv. – 4 r.

21.

VÁSÁRHELYI ALMANACH

Ingyenes programajánló.
 Hmv.
 2000. máj. – dec.
 Megj. havonta.
 Laptulajdonos, kiadó, fel. szerk. Gáborné Juhász Nagy Ida.
 Ny. DM. Kft. Szeged – 8 r.

22.

VÁSÁRHELYI KURIR

Közéleti hetilap. 2001. febr. 10. : Ingyenes önkormányzati tájékoztató.
 Hmv.
 2000. okt. 20. – 2002. dec. 21.
 Megj. hetenként. (2000. dec. 1., 13. választási különszámok.)
 Főszerk.: Csorba Mária.
 K. Nitor Szolgáltató Ház Rt. Bp., 2001. febr. 10. Szerdahelyi József Kht.
 Ny. Nincs föltüntetve, 2001. júl. 14.: Hungária ny. Békéscsaba – 2 r.

23.

VÁSÁRHELYI MUSTRA

2002. okt. 3.: VÁSÁRHELYI HIRDETŐ.
 Ingyenes információs hetilap.
 Hmv.
 2000. nov. 30. –
 Megj. hetenként.
 Szerk. nincs föltüntetve, 2002. okt. 3: Dr. Bányi Zoltán.
 K. Délmagyarország Kiadó, Szeged.
 Ny. Szeged – 2 r.

24.

VÁSÁRHELY

Hódmezővásárhely megyei jogú város önkormányzati kiadványa.

Hmv.

2001. márc. 24. –

Megj. havonta.

Szerk. Kandó Tamás, 2001. ápr. 21: Szávay István.

K. dr. Rapcsák András polg. m., 2002. febr. 16: Almási István, 2002. okt.: dr. Lázár

János polg. m.

Ny. Délmagyarország Kft., 2001. okt. 27.: Lapcom Kft. – 2 r.

25.

MÁRTÉLY

Közéleti havilap [!]

Mártély

2001. jún. 2. – ?

Megj. havonta.

Fel szerk. Ocsovszky László Vilmos

K. Ékó Kft., fel. kiadó: Szép Ferenc Szilveszter.

Ny. Szoliter ny. Hmv. – 2 r.

26.

VÁSÁRHELYI NAPLÓ

Családok független hetilapja. [A 2002-es önkormányzati választás kampány-lapja.]

Hmv.

2002. jún. – okt. 18.

Megjel. hetenként.

Fel. szerk. Dr. Tarnai László.

K. VitaFem 2000 Kft.

Ny. Hungária Nyomda Rt. Békéscsaba – 2 r.

27.

JÖVŐKÉP

Ingyenes információs lap. [A 2002-es önkormányzati választások kampány-lapja.]

Hmv.

2002. aug. 15. – okt. 11.

Megj. kéthetente.

Szerk. a szerkesztőbizottság.

K. Kisbíró Bt.

Ny. Lapcom Kft. – 2 r.

28.

VÁSÁRHELYI POLGÁROK

Egy európai újság [sic!]

Hmv.

2004. máj. 4. – jún. 9.

Megjel. hetenként. [Az Európa-parlament választási kampányának idejében.]

Szerk. a szerkesztőbizottság.

K. Kisbíró Kft.

Ny. nincs jelölve – 2 r.

FIGYELŐ

A 15–18. századi nyomtatványok feltárásának és digitalizálásának kérdései. *Nemzetközi konferencia az ELTE Egyetemi Könyvtár rendezésében 2004. április 21–22.* Elegáns meghívó ösztökélte a szakmai közönséget és az érdeklődőket az Egyetemi Könyvtár „16–18. századi nyomtatott térképek és metszetek” kiállítására április 20 délutánján. A kiállítás anyagát Farkas Gábor Farkas válogatta. Az ELTE Egyetemi Könyvtár kétnapos nemzetközi konferenciája ezzel a kiállítással vette kezdetét. Másnap, szerda reggel a konferencia résztvevőit Izsák Lajos rektorhelyettes és Szógi László, az ELTE Egyetemi Könyvtára főigazgatója köszöntötte. A megnyitó előadást Borsa Gedeon tartotta, ez 45, a többi előadás 25 perces volt. Ez az első előadás határozta meg a tudományos ülés alaphangját, témakörét és bizonyos értelemben a jövő feladatait is.

Borsa Gedeon először is pontosan meghatározta, hogy mit kell régi nyomtatványon érteni: olyan dokumentumot, amely „legalább egy sor terjedelmű, önmagában is értelmes, szedés-nyomással előállított szöveget” tartalmaz. Ez a definíció magában foglalja a konferencia címében megjelölt időhatárt is, mert valóban a 18/19. század mezsgyéjén következik be a könyvnyomtatásban lényeges változás a könyv- és papírgyártás meginduló gépesítése folytán. Borsa Gedeon ezután összefoglalta és nemzetenként jellemezte az 1800 előtti könyvek bibliográfiáit és katalógusait. Különösen érdekes volt a 16. század könyvtermelésének nagyságrendi osztályozása: az 'óriások' közé sorolható Németország, Itália és Franciaország. Ez a három nyelvterület adta a 16. századi könyvtermelés 85%-át! További 10%-ot termelt a Németalföld (Belgium és Hollandia együtt), Anglia és Spanyolország. A maradék mintegy 5%-ot a 'törpék' állították elő. Ide tartozunk mi is. Ezzel magyarázható, hogy miért tud az RMNy olyan részletes bibliográfiát készíteni. Ha sok mindent tudott is a hallgatóközönség, nagyon hasznosnak bizonyult ez a tömör áttekintés.

Szorosan kapcsolódott az előzőhöz P. Vásárhelyi Judit előadása. Miután tisztázta az RMNy elveit és gyakorlatát, utalt Hungarica-állományunk rendkívül töredékes voltára és szétszórtságára a világban, s ezt a 16. századi protestáns énekeskönyvek fennmaradt példányainak bemutatásával érzékelte. – A kolozsvári Akadémiai Könyvtárba került hat történelmi (korábban egyházi) könyvtár anyaga: a Római Katolikus Lyceum, a Református Kollégium, az Unitárius Kollégium, a helybeli ferences kolostor, majd a balászfalvi görögkatolikus érsekség Központi Könyvtára, s a szatmári római katolikus püspökség könyvtárának megmaradt része. Mindegyiknek vannak RMK-i. Egy munkacsoport 2001 tavaszán fogott hozzá e hat gyűjtemény katalogizálásához, s várhatóan 2004-ben meg is fog jelenni a katalógus a Sapientia-EMTE kiadásában. Mint Sipos Gábor elmondta, a tételeket táblázatosan Word programmal írták le.

Túrócszentmártonban van a székhelye a Szlovák Nemzeti Könyvtárnak. Az itt folyó munkákról Klára Komorová számolt be. Már az 1990-es években hozzáfogtak az elektronikus könyvfeldolgozáshoz, először ISIS rendszerben UNIMARC formátumban, igazodva az ISBD(A) szabályaihoz. A retrospektív szlovák nemzeti bibliográfia keretében előbb a Szlovákia területén megjelent 18. századi, majd pedig a Szlovákiában található 16. századi nyomtatványok adatait vitték adatbázisba,

ez összesen mintegy 14 000 rekord. Most egy új programban, KIS3G-Virtua, s egy új MARC21 formátumban szándékoznak a további régi könyveket feldolgozni. A nemzeti program szerint a második szakaszban a kezdetektől a 17. század végéig nyomtatott és könyvalakban már megjelent, a könyves szakma számára ismert katalógusok anyagát viszik adatbázisba WINISIS rendszerben.

Marianna Czapanik képviselte a varsói Egyetemi Könyvtárat. Rövid történeti áttekintést nyújtott az 1817-ben alapított EK-ról, melynek 142 ősnymtatványa, s több mint 12 000 16. századi nyomtatványa van, s ennek mintegy a 10%-a Polonica. A három jelentős lengyel egyetemi könyvtár (Varsó, Wrocław, s a legrégibb, a krakkói Jagiello Könyvtár) mellett további kiemelkedő, régi anyaggal rendelkező, történelmi könyvtárakat említett még: Krakkóból a Czartoryski-könyvtárt, a boroszlói (= Wrocław) Ossolineumot, a korniki, s a gdański könyvtárt. Hangsúlyozta a Karol és Stanislaw Estreicher indította, s ma is folytatódó lengyel bibliográfiai kötetek jelentőségét. Az ISBD(A) szabályok némi módosításával MARC21 formátumban VIRTUA rendszerben folyik náluk a régi könyvek adatbázisba vitele. Ők tagjai a CERL-nek.

Nikola Marković a „Svetozar Marković”-ról elnevezett belgrádi Egyetemi Könyvtár 15–18. századi könyvállományát mutatta be. A különgyűjteményben őrzött kéziratok, levéltári anyag, térképek és régi könyvek mellett csupán 15 ősnymtatványuk van, viszont két Cetinjében nyomtatott szerb nyelvű: Oktoih prvoglasnik (Octoechos) és egy Psalterium. (Irigylésre méltó emlékek, mert magyar nyelvű ősnymtatvány nincs.) Alig háromszáz 16. századi nyomtatványt őriznek, valamivel több mint ötszáz 17., és ezer fölött 18. századit. A török uralom miatt nyomtatványaikat Velencéből szerezték be, ahol honfitársaik is működtettek nyomdát a 16. században. Az elektronikus könyvfeldolgozás elején tartanak, COBIS/SICRIS szoftverrel COMARC formátumban (a UNIMARC egy adaptált változata) dolgoznak az ISBD(A) szabályok figyelembevételével.

Elke Peschke Berlinből, a Humboldt Egyetem Könyvtára történeti könyvállományáról referált. E gyűjteményhez tartoznak olyan hagyaték beszerzések is, mint – többek közt – Wilhelm von Humboldt, Jacob és Wilhelm Grimm hagyatéka, vagy a több mint 700 darabos portré-, az 1848-as rőplapgyűjtemény, illetve az 1400 eredeti levélből álló kéziratgyűjtemény (Autographensammlung). Szemléletes vetítéssel mutatta be az eddigi munkát és a további digitalizálási terveket. 1993 óta dolgozzák fel az új beszerzéseket elektronikusan. 1995-ben kezdték a rekatalogizálást 1975-ig visszamenőleg. A különgyűjtemények adatait, ugyanúgy mint számos német könyvtár kéziratárában, 'allegro-HANS' (= Handschriften, Autographen, Nachlässe und Sonderbestände) adatbázisba viszik. Ehhez különböző keresési lehetőségek állnak rendelkezésre. Bizonyos szolgáltatásaikért, például az egyetem professzorainak portré-gyűjteményéből (1801-től máig) a képek közléséért pénzt kérnek (<http://allegro.ub.hu-berlin.de/portraet>). 2002 augusztusában kezdték a kéziratok elektronikus feltárását. Most a Grimm-könyvtár digitalizálásához fogtak. Ez a feladat egy tucat fontos kérdést felvetett.

Farkas Gábor Farkas az ELTE Egyetemi Könyvtára antikvagyűjteményéről számolt be. 2000-ben az EK vezetése létrehozta a Régi Nyomtatványok Osztályát, amelynek elsődrendű feladata a teljes antikva anyag kiválogatása és a számítógépes feltárás előkészítése lett. Érdekes döntés, hogy míg az ősnymtatványok és az RMK I–III a Kézirattár- és ritkaságtárban maradt, addig a magyar vonatkozású könyvek (az OSzK-ban ez az Apponyi-gyűjtemény, az MTAK-ban pedig 'RMK IV') az EK újonnan alakult osztályára kerültek a többi 1501–1800 között megjelent könyvekhez. – Nagy lélegzetvétel kellett ehhez a komoly raktárrendezéshez, de dicséretes módon ezt összekapcsolták az állományrevízióval. Az EK antikvagyűjteménye 9400 bibliográfiai egység 7200 kötetben. Ezzel magukénak tudhatják az ország második legnagyobb 16. századi könyvgyűjteményét. Ütemesen haladnak előre az adatbázis építésében. Ez örvendetes. Annál szomorúbb, s alig lehet felfogni, hogy az egykor oly eleven ELTE Egyetemi Könyvtár könyvmúzeummá válik!?

Irena Galić a Horváth Nemzeti és Egyetemi Könyvtár (Zágráb) Kézirattára és Ritka Könyvek Gyűjteménye munkatársa. Szívemből szólt, mikor felsorolta, hogy a különgyűjtemény 'könyv-

tár a könyvtárban', mert a könyvtári munka minden fázisát végezni kell: a nem akármilyen anyag beszerzésétől az állománybavételten keresztül a feldolgozásig, az olvasószolgálati és az állományvédelmi feladatok mellett. Mindez speciális ismereteket követel, s a beérkező kérdések megválaszolásához sokszor a könyvtárosnak is kutatómunkát kell végeznie. A könyvek adatbázisba vitelénél kettős szempontnak kell megfelelni: az univerzalitás és a partikularitás elvének – a nemzetközi és a nemzeti szempontoknak. UNIMARC-ban dolgoznak, amely formátumhoz speciális mezőket kellett definiálniuk, igazodva az ISBD(A) szabályokhoz, illetve kéziratok esetében MASTER rendszerben. Erre, hogy minek milyen mezőt definiáltak, hozott példát, de meg is lehet nézni: <http://www.nsk.hr/opac-crolist/crolist.html>. Összegezeként leszögezte: az elektronikus katalógusok előzetes információval szolgálnak egy könyvtár állományáról, de a kutatáshoz magát a könyvet kell kézbevenni!

Csóka-Jaksa Helga a pécsi Egyetemi Könyvtár Klimó-gyűjteményéről számolt be. Ez a gyűjtemény 1774 óta nyilvános. Az előadó felsorolta az eddig elkészített katalógusokat, majd a legutolsó, Móró Mária Anna által összeállított, kötetben is megjelent, s a könyvtár honlapjára feltett katalógusról beszélt. Ebben a formában nehézkes benne a keresés. Tervezik a katalógus korszerű konvertálását. – Az MTA Könyvtárában az ősnymtatványokat és az RMK-gyűjteményt kezdettől fogva a Kézirattárban őrizték. Ez 1954-ben bővült a Régi Könyvek Gyűjteményével, s elméletileg ide kerültek az 1500-tól 1800-ig külföldön és 1850-ig Magyarországon megjelent könyvek. Az Akadémia Könyvtára hamar elkezdte az elektronikus könyvfeldolgozást, és az 1980-as évek végétől az ALEPH rendszerre, majd a modernebb ALEPH 500-ra tért át. Ezt adaptálták a régi könyvek számára a HUNMARC formátum és az ISBD(A) szabályai szerint. A mintegy 6600 darabos RMK-gyűjtemény példányait oly módon teszik hozzáférhetővé, hogy a CD-n kiadott RMK I–III + a pótlások és az RMNy katalógus tételeihez hozzáteszik saját jelzeteiket, s az OSzK-val együttműködésben így kerül számítógépre az adatbázis. Minderről Véber János nyújtott áttekintést.

A szegedi Egyetemi Könyvtárból Keveházi Katalin „Régi könyves MOKKA és Eruditio – régi könyves adatbázis és szakértői rendszer” címmel, és vetítéssel jól szemléltetett előadásban mutatta be a náluk kialakított, s jól működő adatbankot. – Ehhez szorosan kapcsolódott Hegyi Ádám (OSzK) beszámolója arról a 2003-ban kezdődött tervről (MOKKA-R), amelynek célja az 1450–1850 közötti nyomtatványok Magyar Országos Közös Katalógusa. Ennek első fázisában, kidolgozásában, tesztelésében részt vesz az OSzK, az MTAK, a budapesti, szegedi, debreceni Egyetemi Könyvtár és a Ráday Könyvtár. Az adatbázis könyvtörténeti és olvasástörténeti célokat is tűzött maga elé, minthogy a possesszorok, ex librisek és bejegyzések adatait is magában foglalja, kapcsolódva az Eruditio projecthez is. A katalógizálásnál figyelembe veszi az MSZ 3424 számú szabvány-családot, az ISBD(A) és az OSzK régi nyomtatványokra vonatkozó KSZ előírásait. A rendszer (Corvina) az adatokat XML-ben tárolja, de kimenetként USMARC és HUNMARC formátumban is tudja szolgáltatni.

Csütörtök délelőtt szakmai látogatást szerveztek a konferencia résztvevőinek: az Akadémia Könyvtára Kézirattárával s a vele egy egységben működő Régi Könyvek Gyűjteményével, majd az MTAK Keleti Gyűjteményével ismerkedtek a résztvevők angol nyelvű vezetéssel. Előtte a Parlamentben jártak.

A délutáni ülészak Mirjana Brković beszámolójával kezdődött az újvidéki Nemzeti Könyvtár régi könyveinek elektronikus feldolgozásáról. Ismertette könyvtáruk rövid történetét, amely nekünk magyaroknak különösen érdekes volt, mivel a Matica srpska könyvtárát 1826-ban Pesten alapították a Matica srpska Irodalmi Társasággal együtt. A régi könyveket és kéziratokat 1989 óta őrzik külön raktárban, s nagy fontosságot tulajdonítanak az állományvédelemnek. Az elektronikus könyvfeldolgozásban együttműködnek a belgrádi Svetozar Marković Könyvtárral, és a belgrádi Jugoszláv Bibliográfiai és Információs Központtal, valamint a Mariborban (Szlovénia) lévő Információs Központtal (IZUM). (A háborús évek megszakították Mariborral a kapcsolatot, de már helyre állt.)

2001-től a 'szerb virtuális könyvtár' (VBS) project keretében COBIB.SR adatbázisban COBISS (=Co-operative Online Bibliographic System and Services) szoftverrel az ISBD(A) normái szerint dolgoznak. A nem-latinbetűs írásrendszer karakterei sokáig problémát okoztak.

Nijolė Klėngaitė előadása elején a vilnai Egyetemi Könyvtár rövid történetét hallhattuk. Az 1570-ben alapított Academia Vilnensis Societatis Jesu könyvtárából nőtt ki, amely anyagát Georgius Albinus vilnai püspöknek és Zsigmond August lengyel király és litván nagyhercegnek köszönheti. Sok litván nemes tett adományokat, de a gyarapodást nagyban előmozdította a 18. század elején hozott kötelezpéldány törvény. 1832-ben bezárták és a könyvtár anyagát szétszortották egyetemi fakultásoknak, de jutott Kievbé, Harkovba és több belorusz iskolának is. A 20. század derekán alakult újra, s Levas Vladimirovas (1912–1999) igazgatói működése alatt csaknem 13 000 könyvet vissza tudtak szerezni. Ma kb. 5 millió nyomtatvánnyal rendelkeznek, ebből kb. 180 000 régi és ritka könyv. 1993-ban indult az elektronikus feldolgozás BIBLIO rendszerben UNIMARC formátumban, de 2000-ben áttértek az ALEPH 500-ra. Eddig közel 530 000 bibliográfiai rekord van benn a rendszerben. Három fő viszi be a Bibliotheca Academiae Vilnensis régi könyveit az adatbázisba, eddig 640-t, sajnos lassan tudnak haladni. E könyvek régi possesszoraik miatt nagyon fontosak.

Meda-Diana Hotea a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem 'Lucian Blaga' Központi Könyvtára különgyűjteményének vezetője. Egy tervet vázolt fel, amely szerint a kulturális örökségként kezelt, 1923 óta ott összegyűjtött őnyomatványokat, a régi román könyvtár (főlső időhatára: 1830) és a régi magyar könyvtár (= RMK 1711) gyűjteményét adatbázisba kívánják vinni és online hozzáférését kialakítani.

Papp Júlia „Képzőművészeti alkotások digitális feldolgozása könyvtári számítógépes katalogizáló rendszerben” címmel tartotta előadását. Európa nagyobb múzeumi gyűjteményük anyagából csak válogatot, népszerűsítő bemutatót kínálnak. Az ELTE Egyetemi Könyvtárban a kb. 5000 darabos 17–19. századi metszetgyűjtemény (portrék, látképek, életképek, könyvillusztrációk) teljes állományának a Horizon rendszerhez adaptált metszet-leírások szerinti internetre vitelét tűzték ki célul. Nem érdektelen mellékterméke e munkának, hogy nyomára akadtak annak a metszetanyagának, amely éppen az Egyetemi Könyvtárból került a Szépművészeti Múzeumba, valamint a MNM grafikai osztályára.

A Debreceni Egyetemi Könyvtár aránylag fiatal intézmény, 1916-ban alapították. Mára Nemzeti és Egyetemi Könyvtár lett kibővített feladatokkal. Mint Koltay Klára beszámolójából kiderült, a könyvtár az elektronikus feldolgozás egy részét a régi könyvekre fordítja. Mintegy húszezer darabos 1850 előtti könyvállománnyal rendelkeznek, de ennek csak kis része, kb. egy tizede került a 'Régi és ritka könyvek gyűjteményébe', a többi a könyvtár törzsállományában van. Nagyobb retrospektív konverzióra még nem került sor. A USMARC formátumban leírt rekordok tartalmi elemeit a szegedi Egyetemi Könyvtárral közösen alakították ki. A cédulakatalógust egyébként 1994-ben lezárták.

Ülle Mölder a tartui Egyetemi Könyvtár régi könyv állományát mutatta be, és szólt az állomány elektronikus feltárásáról. 1632–1710-ig, majd 1802-től újjáéledve létezett-létezik a tartui EK, ma 3,7 millió bibliográfiai egységgel, amelynek kb. egy hatodát számítják történeti állománynak. Különösen jelentős a disszertáció-gyűjteményük (230 000) a 16. századtól 1918-ig, és az Estica-gyűjtemény. ESTER nevű elektronikus katalógusukban 11 500 1830-ig megjelent régi nyomtatvány adatai szerepelnek. 2002-ben anyagi megszorítások következtében hátrányos átszervezésen estek át.

Tóth Péter előadása bevezetőjében áttekintette az amerikai (USA), a német és osztrák középkori kéziratok számítógépes adatbázisokat, majd rátért az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárának kódexállományára. Ez az egyik legjelentősebb magyar kódexgyűjtemény a maga 183 kódexével. Ebből 137 latin nyelvű, a többi görög, német, szláv, olasz, továbbá nyolc magyar nyelvemlék és 13 keleti kézirat. Kiemelkedő együttes a 14 Corvina-kódex. Hasonlóan jelentősek az abolitio következtében a különböző kolostorokból a budapesti EK-ba került kartauzi, pálos, premontrei, jezsuita,

domonkos stb. kéziratok kötetek, melyek összesen a kódexállomány felét teszik ki. Az EK kódexeiről több katalógus is megjelent nyomtatásban. A kódexek rekatalógizálását a németekkel együttműködésben a 'Manuscripta Mediaevalia' keretében tervezik. Tóth Péter végül a kódextöredékek Horizon rendszerben történő elektronikus feldolgozásának problémáiról szólt.

Bene Sándorné a régi könyvek példányleírásának, főleg a proveniencia feltárásának jelentőségéről beszélt. A könyvekben található, sokszor nehezen olvasható, s legtöbbször latinul írt bejegyzések a könyv előtörténetéről, eredetéről, tulajdonosairól vallanak. Ez nemcsak művelődéstörténetileg, egy ország könyv- és olvasáskultúrájának megismeréséhez fontos, hanem az adott könyvtár története szempontjából is. Különösen jelentős ez az Egyetemi Könyvtárban, amely hazánk legrégebbi nagykönyvtára! A régi könyvek muzeális volta igényli a példányleírást (poszessor, fizikai állapot, kötés, supralibros stb.) Bene Sándorné régi (több évtizedes!), tapasztalt szakembere ennek a feldolgozásnak, s ez a minden tiszteletet kiváltó ismeret sugárzott érdekes példáiból, előadásából. E tulajdonbejegyzések sokszor az egyes ember fontos pillanatait rögzítik, mely a nemzeti sors része, és e beírások hozzák azt számunkra is megfogható közelségbe. A kétnapos konferenciának ez az egyik utolsó, 23-ból a 21. előadása volt; s úgy tűnt, fogytán volt a türelem. Nagy kár.

Boross Klára az Egyetemi Könyvtár antikvagyűjteményének történeti kötéseiről adott számot. Az eredeti kötés elvezet a könyv tulajdonosához. Ez is a proveniencia része tehát. A Horizon adatbázis egyelőre nem látszik bővíthetőnek, ezért az évekkel ezelőtt (Rozsondai Marianne által) kidolgozott űrlapokon rögzítik a kötésre vonatkozó adatokat. – Szvorényi Róbert is az ELTE Egyetemi Könyvtárának munkatársa. Egy spanyol diplomata és író, Diego Saavedra Fajardo (1584–1648) *Idea de un príncipe político cristiano representada en cien empresas* c. művéről, annak latin nyelvű igen ritka kiadásáról (1649), s egy még későbbi (1748), Pesten nyomtatott liber gradualisként szolgáló példányáról beszélt. Ennek elemzése kapcsán kereste az összefüggést az antimachiavellista királytükör, az 'Idea' és a doktori vizsga tézisei között.

Az előadások nyelve angol és német volt, s azok a külföldiek is németül (vagy angolul) beszéltek, akik tudnak magyarul, pl. Klára Komorová. Ettől Bene Sándorné és Boros Klára, illetve a kolozsvári Sipos Gábor tért el, ők magyarul tartották meg előadásukat.

Összefoglalva: az ELTE Egyetemi Könyvtárának dísztermében tartott kétnapos nemzetközi konferencia külföldi résztvevői – egy-két kivétellel – egyetemi könyvtárak régikönyves munkatársaiból toborzódtak: Észtország (Tartu, EK), Horvátország (Zágráb, Nemzeti és Egyetemi Könyvtár), Lengyelország (Varsó, EK), Litvánia (Vilnius, EK), Németország (Berlin, Humboldt Egyetem Könyvtára), Románia (Kolozsvár, Babeş-Bolyai Egyetem 'Lucian Blaga' Központi Könyvtára és az Akadémia Könyvtára), Szerbia és Montenegró (Belgrád, 'Svetozar Marković' EK), Szlovákia (Szlovák Nemzeti Könyvtár). – A belföldi résztvevők viszont nemcsak egyetemi könyvtárakból jöttek, itt az elsődleges szempont az volt, hogy hol működnek számottevő régi könyv gyűjtemények: az ELTE Egyetemi Könyvtárból hatan adtak elő, természetesen a pécsi, a szegedi Egyetemi Könyvtár, valamint a debreceni Nemzeti és Egyetemi Könyvtár is képviseltette magát, az OSzK RMNy csoportjából ketten, az elektronikus adatbázisokért felelős csoportból egy, s az Akadémia Könyvtára Régi Könyvek Gyűjteményéből szintén egy kolléga számolt be. Ha már nem csak egyetemi könyvtárakból voltak előadók (egyébként kár lett volna erre a körre leszűkíteni), akkor jó lett volna a GW, a VD 16 és VD 17 gárdájából is meghívni egy-egy előadót. Az persze érdekes, hogy szinte kizárólag a volt szocialista országok régi könyvesei jöttek össze. – Hasznos volna a jövőben is szervezni régi könyves tanácskozást, mert az elején tartunk a régi könyvek adatbázisokba vitelének, s fontos volna látni, hogy ki-ki hogyan halad tovább. – A konferencia résztvevői többségének az előadása teljes terjedelmében olvasható az ELTE Egyetemi Könyvtár honlapján: www.konyvtar.elte.hu

A Magyar Katolikus Lexikon újabb kötetei. A 20. század végén – hosszú szünet után – örvendetesen kibontakozó lexikon-kiadásunk egyik színfoltja volt a Szent István Társulat kiadásában (főszerkesztő Diós István, szerkesztő: Viczián János) 1993-ban megindult *Magyar Katolikus Lexikon*-sorozat. Ismerve a korábbi évtizedek mostoha viszonyait, szinte meglepetésnek számított az első kötetek imponáló gazdagsága, igényes kiállítása és a magyar lexikonkiadás gyakorlatában ritkaságszámba menő eredetisége, túlnyomórészt magyar vonatkozása. Míg ugyanis nagylexikonaink többnyire vagy egymásból, vagy pedig külföldi hasonló kiadványok nagymértékű felhasználásával készültek, e lexikon, noha számos kiváló külföldi teológiai lexikon állt volna rendelkezésre, mégis egy eredeti magyar lexikonnak készült, amely a hazai több mint ezer éves katolikus kultúra enciklopédiája lehet.

A másik kellemes meglepetést azt jelentette, hogy – megint csak eltérően az utóbbi évtizedek hazai lexikonirodalmának többszörös elakadásától és újrakezdésétől – a *Magyar Katolikus Lexikon* kötetei folyamatosan jelennek meg, a közismerten nem „rözsás” anyagi lehetőségek ellenére is. A sorozatból nagyjából egy évtized alatt kilenc kötet látott napvilágot, és elérte a betűrend második felében található O-betűt. Az első kötetekről már szoltunk a *Magyar Könyvszemlében* (1999. 2. sz. 264–265.), ezúttal az utóbbi években megjelent lexikonkötetekhez szeretnénk néhány megjegyzést fűzni.

A 2002-ben megjelent VII. kötetben, de az azt követőekben is, ismét a korábbi gondos szerkesztés tanúi lehetünk. Azok az érvek amiket a szerkesztők az V. kötet elején – részben a mi észrevételeinkre kifejtettek –, bennünket teljes mértékben meggyőztek. Azok a szóvá tett növény- és virágnevek, amiknek a nevében Isten, Jézus vagy Mária neve található valóban hozzátartoznak a magyar népi vallásosság történetéhez és így helyük van e lexikonban. Ugyancsak belátható, hogy a gazdasági és társadalmi élet számos fogalma is kapcsolódik az erkölcs területéhez, amennyiben nem akar teljesen e két terület dehumanizálódni. Ezenkívül figyelembe véve azt a körülményt, hogy adattáraink, bibliográfiáink stb. mennyire hiányosak, az életrajzok szempontjából is indokolatlan a teljességet számon kérni, e téren is igazat adunk a szerkesztők megjegyzéseinek.

A három utolsó, eddig megjelent kötet (a VII., VIII. és a IX.) tartalma is azt bizonyítja, hogy a lexikon adatgazdagsága, megszerkesztettsége, a magyar katolicizmus szellemi értékeit lexikálisan feltáró bemutatása és összegezése egyedülálló a hasonló vállalkozások között. E kötetek is első-sorban a kiemelkedő katolikus egyházi személyek és világi katolikusok életét és munkásságát tartalmazzák. Ezúttal kiemelném azoknak a papoknak és hívőknek a lexikonban olvasható adatait, akiknek életrajza az eltelt félszázad kegyetlen üldözéseit tükrözi és örökíti meg az utókor számára. A sort a Mindszenty bíborosról szóló lexikoncikk nyitja meg, amelyhez gazdag, jórészt nyugati irodalomjegyzék is kapcsolódik. De e kötetek még számos, szélesebb körben alig ismert nevet tartalmaznak, amelyek viselői szintén üldözést szenvedtek. Így pl. Feuerbach Péterét, a Tolna megyei Mucsi község plébánosát, akit 1944-ben a Gestapo, 1946-ban a politikai rendőrség üldözött. Lénárd Ödönrről, aki hite miatt 18 és fél évig raboskodott a kommunisták börtöneiben, szintén nemigen olvashatunk más lexikonokban.

Jó, hogy a lexikon magyar jellege ellenére, a kötetekbe illő kiemelkedő külföldi személyiségek sem hiányoznak, mégpedig nem csak katolikusok, hanem a protestáns egyházak képviselői sem. Az ökumené szelleme érvényesül ezekben a lexikon-cikkekben is. Ezért gondoljuk, hogy pl. Muratorinak, az ún. katolikus felvilágosodás egyik kiemelkedő gondolkodójának nem azért hiányzik a felsorolt forráskritikai munkája mellett a szintén nagyon jelentős kritikai munkáira történő hivatkozás, mert ezek miatt korában sokan támadták őt. Ugyanis maga a pápa vette védelmébe, mert igaztalanul vádolták azzal, hogy a jozefinista egyházpolitika egyik előidézője volt.

Az M-betűnél található többek között a „Magyar irodalomtörténet” szócikk. Ezzel kapcsolatban csak az nem világos, hogy a cikk miért szakad meg a 19. század első felénél és utal arra, hogy a folytatás az U-betűnél („Újabb magyar irodalom”) lesz található.

Egyébként e kötetekben is hatalmas mennyiségét kapjuk a magyarországi helységek vallási életét tükröző fontos adatoknak, amelyek imponáló gazdagsággal mutatják a századok folyamán kibontakozott egyházi tevékenységet. Mindezt szép, olykor színes illusztrációk is kísérik az egyszerű falusi templomoktól a székesegyházak bemutatásáig.

A lexikon újabb kötetei is tartalmazzák a katolikus egyesületek, intézmények legfontosabb adatait. Ez utóbbiak között megtalálhatók a katolikus újságok és folyóiratok címei és bibliográfiai leírásai.

Remélhetőleg a *Magyar Katolikus Lexikon* még hátralévő kötetei is folyamatosan megjelenhetnek, és nagy hasznára válnak nem csak a katolikus, hanem az egész magyar szellemi életnek.

KÓKAY GYÖRGY

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2003-ban

Rövidítések:

KN	= Könyv és Nevelés
MG	= Magyar Grafika
MKgy	= Magyar Könyvgyűjtő
MKsz	= Magyar Könyvszemle

- Comenius és a hazai... = *Comenius és a hazai művelődés. Tanulmányok, előadások.* Szerk. KÖDÖBÖCZ József. Sárospatak: Magyar Comenius Társ., 2002. 255 p. ill. (Bibliotheca Comeniana, 9)
- Emlékkönyv a Teleki Téka... = *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002.* Szerk.: DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd. Marosvásárhely: Mentor K., 2002. 621 p. ill.
- Fata libelli... = *Fata libelli. A nyolcvan éves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai.* Szerk.: P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp.: OSZK, 2003. 398 p. ill.
- Helyismereti könyvtárosok... = *Helyismereti könyvtárosok IX. országos tanácskozása.* Vác, 2002. július 17–19. Szerk. MÁNDLI Gyula. Vác: Katona Lajos Városi Könyvtár, 2003. 108 p.
- Johann Heinrich Bisterfeld... = *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia. A Bisterfeld-könyvtár.* Bp.: OSZK; Szeged: Scriptorum Rt. 2003. 234 p. ill. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 6)
- A könyvtárak és a hatalom... = *A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok és dokumentumok.* Szerk. MONOK István. Bp.: OSZK: Gondolat K., 2003. 210 p.
- Negyven éves a szombat-helyi... = *Negyven éves a szombathelyi könyvtárosképzés. Tanulmányok az oktatásról és a szakma gyakorlatából.* Szerk. CSÁKI Pál. Szombathely: BDF Könyvtár- és Információtudományi Tanszék, 2002. 244 p. ill.
- Tanulmányok a magyarországi... = *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről.* Szerk. ERDŐ Péter. Bp.: Szent István Társulat, 2002. 239 p.
- Testis temporum... = *Testis temporum. Tanulmányok a magyar művelődés történetéből.* Szerk. ZÁVODSZKY Géza. Bp.: ELTE TFK – Alapiskolai Tanárképzésért Alapítvány, 2003. 262, [2] p.

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BALÁZS Mihály: Magyar vonatkozású kora újkori nyomtatványok és kéziratok kutatása erdélyi és nyugat-európai gyűjteményekben = Regio 2003. 4. 163–176.
- BÁNYI Szilvia: Clavis typographorum regionis Carpathicae 1473–1948. (Az Országos Széchényi Könyvtár nyomda-adatbázisa) = Fata libelli... 151–155.
- BORSA Gedeon: Kalauz a régi nyomtatványokhoz. A régi nyomtatványok fogalma, anyaga, mérete és terjedelme. Bp.: Könyvtári Intézet, 2003. 127 p. ill. (Továbbképzés felsőfokon)
- GÁSPÁR Gabriella: A polgári nyilvánosság kezdetei Magyarországon. Bp.: AGROINFORM K., 2002. 196 p. ill.
- HÉJJA Julianna Erika: Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig. Bp.: OSZK, 2003. 112 p. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 9)
- JAKÓ Zsigmond: A Régi Magyarországi Nyomtatványok és Románia retrospektív nemzeti bibliográfiájának problémája = Fata libelli... 55–64.
- KERÉNYI Ferenc: Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867). Bp.: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002. 443 p.
- OROSZ László, FÜZI László: Kecskemét irodalomtörténete. Kecskemét: Kecskeméti Lapok Kft., 2003. 141 p. ill.
- SZÉCHENYI Ágnes: Jámor szándék a sajtótörténeti tanítás tapasztalatainak megosztására és a sajtótörténeti kutatások újraindítására = Magyar Média 2001. 2. 75–83.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- A Badacsonyi Újság repertórium 1991–2000. Összeáll. KALMÁR László. Badacsonytomaj: Önk., 2001. 201 p.
- Balatinus, Balaton Lacus, Peiso, Pelső. Balatoni térképek, avagy hogy örökítették meg a Balatont a római kortól napjainkig a katalógusok? Összeáll., szerk. CSONGRÁDI Jenőné. Balatonfüred: Nők a Balatonért Egyesület, [2002]. 32 p. ill.
- Biblia Sacra. A Pápai Református gyűjtemények könyvtárának bibliái (16–18. század). Összeáll. MEZEI Zsolt. Pápa: Dunántúli Ref. Egyházkerület Tud. Gyűjt., 2001. 62 p. ill.

- Catalogus librorum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Pótkötet. Összeáll. KNAPP Éva. Bp.: Egyet. Kvt., 1999. 108 p.
- Catalogus librorum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Pótkötet II. Összeáll. KNAPP Éva. Bp.: Egyet. Kvt., 2000. 93 p.
- Catalogus librorum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Pótkötet III. Összeáll.: KNAPP Éva. Bp.: Egyet. Kvt., 2001. 96 p.
- CZÖVEK Zoltán, PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2002-ben = MKSz 2003. 4. 508–522.
- Az Egyházművészeti Lap könyvészeti leírása. [1880–1887] Összeáll. GARAMI Gréta = Ars Hungarica 2003. 1. 147–201. ill.
- A Jászsági Évkönyv eddig megjelent számainak tartalomjegyzéke [1993–2003] = Jászsági Évkönyv 2003. 302–314.
- Kiállítás és ajánló bibliográfia a Tevan nyomda alapításának centenáriuma alkalmából. Összeáll. FÜZESNÉ HUDÁK Julianna. Gyomaendrőd: Kner Nyomdaipari Múzeum, 2003. 24 p. ill.
- Magyar Egyházzene I–X. Tartalomjegyzék. Összeáll. DÉRI Balázs = Magyar Egyházzene 2003/2004. 1. 143–191.
- A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája 1850/51–1948/49. 7. kötet. Budapesti elemi, vegyes iskolák, gyógypedagógiai intézetek, egyéb iskolatípusok. Szerk. GRÁBERNÉ BÖSZE Klára, LÉCES Károly. Bp.: OPKM, [2000]. 264 p. (A magyar neveléstörténet forrásai, 14)
- A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája 1850/51–1948/49. 8. kötet. G–H. Szerk.: GRÁBERNÉ BÖSZE Klára, LÉCES Károly. Bp.: OPKM, [2001]. 304 p. (A magyar neveléstörténet forrásai, 15)
- A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája 1850/51–1948/49. 9. kötet. I–K. Szerk.: GRÁBERNÉ BÖSZE Klára, LÉCES Károly. Bp.: OPKM, [2001]. 312 p. (A magyar neveléstörténet forrásai, 16)
- „Ment-e a könyvek által a világ elébb?” A magyar könyves kultúra évszázadai. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban 2001. július 16–október 20. ... az ismertetőt írta és szerk.: SZŐKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged: Somogyi-kvt., 2001. 60 p. ill.
- A Múcsarnok (1898–1902) című lap repertórium. Összeáll.: GYÖZÖ Eszter, KELEMEN Anna = Ars Hungarica 2003. 2. 343–440.

'Nagy utazók – híres utazások'. Régi útleírások a Somogyi-könyvtár gyűjteményében. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban 2003. július 16–október 15. ... az ismertetőt írta és szerk.: SZŐKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged: Somogyi-kvt., 2003. 40 p. ill.

A Pécsi Múzeumi Értesítők és Évkönyv repertórium 1908–1998. Összeáll. HERNÁDI László Mihály. Bp.: Dialóg; Pécs: Campus K., 2002. 348 p.

POGÁNY György: Bibliográfiai koholmányok = MKgy 2003. 7. 18–20.

SALIGA Irén: A Kalotaszeg c. folyóirat repertórium = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. 26. 1994. 217–240.

A Teleki Téka válogatott bibliográfiája. Könyvek, tanulmányok, újságcikkek. Összeáll. DEÉ NAGY Anikó, VAKARCS Szilárd = Emlékkönyv a Teleki Téka... 595–619.

A vajai Vay Ádám Múzeum grafikai gyűjteménye I. Eseményábrázolások. Szerk. B. SZABÓ János. Vaja: Vay Ádám Múzeum, 1999. 56 p. ill.

A vajai Vay Ádám Múzeum grafikai gyűjteménye II. Térképek. Szerk. MOLNÁR Sándor. Vaja: Vay Ádám Múzeum, 2000. 23 p. ill.

A vajai Vay Ádám Múzeum grafikai gyűjteménye III. Térképek II. Szerk. MOLNÁR Sándor. Vaja: Vay Ádám Múzeum, 2002. 15 p. ill.

A vajai Vay Ádám Múzeum grafikai gyűjteménye IV. Látképek I. Szerk. MOLNÁR Sándor. Vaja: Vay Ádám Múzeum, 2003. 18 p., [56] t. ill.

VISKOLCZ Noémi: A katalógus (1688 körül) = Johann Heinrich Bisterfeld... 129–171.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

BÁNYI Szilvia: Könyvtári dokumentumok az ÁVH „fogságában”. Az Országos Széchényi Könyvtár Zárolt Kiadványok Tára megalkulásának vázlatos története (1945–1953) = A könyvtárak és a hatalom... 22–88.

FÖLDESI Ferenc: Egy ex-jezsuita esete a cenzúrával. Lektor jelentés Bíró István verseskötetéről, 1775-ből = Emlékkönyv a Teleki Téka... 423–432.

GÉCS Béla: A cenzúra megjelenése Európában és a nyomdászatban = MG 2005. 1. 93–96.

KÓKAY György: Tiltott könyvek 1793-ban a pozsonyi olvasókabinetekben = MKsz 2003. 4. 459–464.

SOMOGYI Mária: Tiltott könyvek, könyvtári zárttság. Adalékok az Országos Széchényi Könyvtár Zárolt Kiadványok Tárának történetéhez = A könyvtárak és a hatalom... 89–162.

SZELESTEI N. László: Könyvvizsgálás Mária Terézia korában = Fata libelli... 331–342.

Könyvtörténet

Középkori kéziratosság, kódexek

ERDŐ Péter: Középkori kánonjogi kódextöredékek Esztergomban = Tanulmányok a magyarországi... 69–74.

ÉRSZEGI Géza: Paleográfia = A történelem segédtudományai. Szerk. BERTÉNYI Iván. Bp.: Osiris K., 2003. 95–125.

KÖRMENDY Kinga: A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe = Tanulmányok a magyarországi... 189–210.

MÁTAI Mária: Első magyar nyelvű verses imádságunk. A Laskai Sorok (1433). 2., bőv. kiad. Bp.: Universitas, 2002. 181 p. ill.

MÉSZÁROS István: A Szalkai-kódex a magyar művelődéstörténetben = Comenius és a hazai... 137–144.

SZENDREI Janka: Magyarországi ágostonos kánonokok misszáléja. Guitaro, Biblioteka Katedralna Ms. 150. = Magyar Egyházzene 2003/2004 2–3. 267–278.

TÖVIZI Ágnes: Küzdelem a halott lelkekért a pannonhalmi hóráskönyvben = Művészettörténeti Értesítő 2003. 3–4. 167–183. ill.

VIZKELETY András: A Leuveni Kódex két Martinus de Troppau sermője és nyomtatott variánsuk 1487-ből = Fata libelli... 163–174.

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő munkák

FRIGYIK Katalin: Typis Szammerianis. A Szammer nyomdászcsalád története és a nyomtatványok bibliográfiája. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum, 2003. 259 p., 1 t.; 370, 504 p. ill. (A Szent István Király Múzeum Közleményei, 38)

- POGÁNY György: A könyv névjegye. A címlap fejlődéstörténete. 1–3. = MKgy 2003. 2. 18–19.; 3. 16–17.; 4. 16–17.
- PRUKNER Pál: A mívésség mesterei. A magyar bankjegyművészet hiteles története = MG 2003. 3. 82–84.
- SEEBERGI SASVÁRY Zoltán: Nyomdászat és könyvkereskedés = Amikor Nagyszében (Hermannstadt) az erdélyi százok városa volt. Bp.: Aula K., 2003. 104–112.
- A Tíz Bambusz Csarnoka. Könyv- és nyomdászattörténeti kiállítás a Kínai Nemzeti Könyvtár kincseiből. Szerk. FERENCZY Mária. Bp.: OSzK, 2003. 267 p. ill.
- 16. század*
- BALÁZS Mihály, KÁLDOS János: Karádi Pál nyomdája = Fata libelli... 215–228.
- BORDA Lajos: Johannes Carion Almanachja. Egy ismeretlen bambergi nyomtatvány = Fata libelli... 209–214. ill.
- V. ECSEDY Judit: Nyomdai cifrák 16. századi hazai nyomtatványainkban = Fata libelli... 93–106.
- MONOK István: A 16. századi erdélyi nyomdások szöveggyománnyozó tevékenysége = Fata libelli... 107–116.
- VERVLIET, Hendrik D. L.: The printing types of the young Robert I Estienne 1526–1530 = Fata libelli... 191–196.
- 17–18. század*
- DÖRNYEI Sándor: Közel négyszáz éves nyomtatott gyógyszerklám = Gyógyszerészet 2003. 7. 434–436. ill.
- V. ECSEDY Judit: Egy erdélyi könyvnyomtató műhely 1667-ben. Szenci Kertész Ábrahám tipográfiája hagyatéki leltára tükrében = Emlékkönyv a Teleki-Téka... 380–400.
- HELTAI János: Halotti prédikációk ifjú Kassai István és idősebb Kassai István felesége, Vicssei Anna fölött (Gyulafehérvár 1641.) – RMNy S 1884A = Fata libelli... 257–265.
- MOLNÁR József Károly: Adatok Misztótfalusi Kis Miklós történetéhez = Misztótfalusi Kis Miklós bölcsőhelyének üzenete. Bp., Tótfalusi Tanny., 2002. 257–362. ill.
- PERGER Péter: A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetés = Fata libelli... 289–304.
- PILINYI Péter: Az első magyar nyelvű hírlap nyomtatója = Typográfia 2003. 2. 8. [Patzko ny.]
- POSTMA Ferenc: Einige gedruckte Spuren der Peregrinatio Hungarica aus Herborn – Die Übungdisputationen von Georgius P. Onodi und Petrus B. Pécsváradi (1620) = Fata libelli... 245–256. ill.
- 19–20. század*
- 150 éves az Állami Nyomda. Írta: JANI István kéziratának felhasználásával BUZINKAY Géza. Bp.: Állami Ny., 2001. 106 p. ill.
- CSERVENÁK Péter: Vác nyomdatörténete és az intézet = 200 éves a siketoktatás Magyarországon. Emlékkönyv 1802–2002. Vác: Cházár A. Óvoda, Ált. Isk., Speciális Szakisk., Diákotthon, Gyermekotthon és Ped. Szakszolgálat, [2002] 319–320.
- FOGARASI Pál: Idén lenne százéves a Globus Nyomda = Typographia 2003. 10. 6.
- HORVÁTH Sándor Domonkos: Az első győri könyvesházak. Győr: Polgármesteri Hivatal Kulturális Iroda, 2001. 70 p. [Minikönyv]
- MALATYINSZKI József: A békéscsabai Tevan-nyomda egy évszázada. 1903–2003. Békéscsaba: Kner-Tevan Alapítvány, 2003. 208 p. ill.
- PILINYI Péter: A hazai ofszetnyomtatás atyja = Typographia 2003. 4. 8. [Klősz György]
- PILINYI Péter: Táncsics a „Nyomdamunkások atyja” = Typographia 2003. 5. 8.
- TIMKÓ György: Ki volt Reiner Imre? = MG 2003. 2. 98–101.

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

- BAGOTA Edit: Haiman György 1914–1996. Egy korrekt művész = MKgy 2003. 9. 16–17.
- FEKETE Csaba: Versszedés, énekeskönyv, kotagrafika = Magyar Egyházzene 2003/2004. 2–3. 195–204.
- KERNY Terézia: Az angyali koronázás motívuma Szent István ikonográfiájában = Ars Hungarica 2003. 1. 5–30. ill.
- MURÁDIN Jenő: Az erdélyi fametszés kezdeteiről = Ars Hungarica 2003. 1. 31–40. ill.

- PAPP János: A hazai könyvkészítés élvonalában. Kner-sikerek a szép magyar könyv versenyén 1929–2000. Gyomaendrőd: Kner Nyomda Rt., 2002. 55 p. [8] t. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei, 33)
- RÉTFALVI Gábor: A kommunikációs folyamat változásainak néhány jellemzője a reneszánsz idején (XV–XVI. század) = *Negyvenéves a szombathelyi...* 47–62.
- RÚZSA György: Esterházy Pál egy novgorodi ikonról = *Művészettörténeti Értesítő* 2003. 3–4. 299–302. [Esterházy Pál: Az egész világon... (Nagyszombat, 1690.)]
- Szántó Tibor és barátai. SZÁNTÓ Tibor beszélgetése TÓTH Gyulával 1986 február 6-tól 24-ig. Bp., [Gyomaendrőd]: Gyomai Kner Nyomda 2001. 71, [7] p. ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei, 32)
- SZÉNÁSI Zsófia: Körmetszet a metszetek történetéről. *Könyvillusztráció, városkép, térkép és arckép* = *MKgy* 2003. 3. 12–15.
- Szex libris. Erotikus ex librisek kiállítása a budapesti Iparművészeti Múzeum és magángyűjtők kollekcijából. ... a katalógust írta: HORVÁTH Hilda. Bp.: Iparművészeti Múz., 2003. 20 p. ill.
- TIMKÓ György: Lengyel Lajos emlékérem = *MG* 2003. 3. 75–78.
- VARGA Emőke: Nincs elefántcsonttorony. Az illusztrátor Kass János az irodalmi műhelyek vonzásában = *Szeged* 2003. 9. 244–246.
- Térképészet**
- FODOR Ferenc: A magyar térképírás. I–III. Budapest: Honvéd Térképészeti Int., 1852. 1–176, XIV p., 7 mell.; 177–309, XVIII p.; 310–441, V p. ill. [Utánnymás, 2003, KLINGHAMMER István előszavával]
- PLIHÁL, Katalin: The first printed map of Hungary = *The Hungarian Quarterly* 44. 2003. 170. 76–85. ill.
- PLIHÁL Katalin: Térképkülönlegességek. Térképetűdők. Bp.: Cartofil, 2002. 112 p. ill. + 2 térk. mell.
- REISZ T. Csaba: Magyarország általános térképeinek elkészítése a 19. század első évtizedében. Lipszky János és segítői térképészeti vállalkozásának ismertetése. Bp.: Cartofil, 2002. 512 p., [32] t. ill. + 2 térk. mell.
- TÖRÖK Zsolt: A Tápió-vidék régi térképeken. Nagykáta: Radnóti Miklós Városi Kvt., 2000. 44 p. ill.
- Papír**
- BOGDÁN István: *Papirológia = A történelem segédtudományai*. Szerk. BERTÉNYI Iván. Bp.: Osiris K., 2003. 140–152.
- FARKAS Csilla: *Szemet gyönyörködtető könyvdíszítések I. Színes borítópapírok és metszések = Papíripár* 2003. 1. 27–28.
- TURÓCZI József: 75 éves a Fűzfői Papírgyár = *Papíripár* 2003. 6. 214–217.
- Könyvkötés-történet**
- Debreceni festett pergamenkötések. Szerk.: KRANKOVICS Ilona. Debrecen: Déri Múzeum, 2002. 78, [7] p. ill. [A Debrecenben 2000. nov. 3–4-én megrendezett konferencia előadásai]
- HÉJJA Julianna Erika: „Kenyér keresési módoknak az könyvkötőséget választottam...” = *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig*. Bp.: OSZK, 2003. 83–87.
- GY. MOLNÁR Kerstin: Az iszlám kötések sajátosságai = *Papíripár* 2003. 5. 175–179. ill.
- MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói könyvkötő műhely első korszaka = Emlékkönyv a Teleki Téka...* 341–359.
- ROZSONDAI Marianne: Johann Rynmann (1460–1523), a könyvkereskedő és kiadó, és a vele kapcsolatos augsburgi könyvkötések = *Fata libelli...* 181–190.
- ROZSONDAI Marianne: *A magyar kötéstörténeti kutatások újabb eredményei = Emlékkönyv a Teleki Téka...* 317–340.
- ZSIGMOND Irma: *Bécsi könyvkötők munkái Teleki Sámuel könyvtárában = Emlékkönyv a Teleki Téka...* 290–301.
- Könyvkereskedelem, -terjesztés**
- BORDA Lajos: *Az utolsó Budai Krónika = Európai utas* 2003. 3. 31–32. ill. [A *Chronica Hungarorum* egy példányának 1990-es müncheni árveréséről]

- GRANASZTÓI Olga: Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén. Weingand és Köpff pesti könyvkereskedők levelei a neuchâtel-i levéltárban (1781–1788) = MKsz 2003. 2. 168–187.
- MONOK István: Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor = Emlékkönyv a Teleki Téka... 360–379.
- PIROŻYŃSKI, Jan: Export polnischer Bücher nach Westeuropa im 16. Jahrhundert im Lichte der damaligen Buchhandelskataloge und der Bibliographien = Fata libelli... 197–207.

Kiadástörténet

16–18. század

- BUBRYÁK Orsolya: Egy polgári mecénás a 17. században. Weber János eperjesi főbíró (1612–1784) = Ars Hungarica 2003. 2. 225–280.
- DÖRNYEI Sándor: Egy kis Hungarica-csokor = Fata libelli... 321–330. ill.
- DUKKON Ágnes: Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben. Budapest: ELTE Eötvös K., 2003. 231 p. ill.
- DUKKON Ágnes: Vallás és politika a régi magyarországi naptárakban = Testis temporum... 17–34.
- G. ETÉNYI Nóra: Közzétett sikerek, eltitkolt kudarcok, politikai propaganda a XVII. század végén = Hadtörténelmi Közlemények 2003. 3–4. 670–690.
- FEKETE Csaba: Szenci Molnár Albert zsolnári-kiadásának mintája = MKsz 2003. 3. 330–349. ill.
- FONT Zsuzsa, KESERŰ Bálint: Kezdeményezések váradalmas és kegyességi irodalom fordítására, kiadására (1630–1730) = Fata libelli... 277–287.
- H. HUBERT Gabriella: Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás = MKsz 2003. 3. 349–356.
- KABÁN Annamária: Négyszázhuszonöt éves Melius Péter Herbariuma = Magyar Nyelv 2003. 2. 205–211.
- B. KIS Attila: Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum = MKsz 2003. 1. 94–105.
- KNAPP Éva: Egy fantom „vándornyomdász” a XVIII–XIX. század fordulóján. Berei Far-

kas András kiadói és terjesztői tevékenysége. 1–2. = MKsz 2003. 1. 18–41; 2. 149–165.

- NADÁNYI, Johannes: Florus Hungaricus. NADÁNYI János: A magyar florus. A latin és a magyar szöveget, továbbá az angol kiadás bevezetőjét és kiegészítő történeti áttekintését sajtó alá rend. HAVAS László et al. Debrecen: Kossuth Egyetemi K., 2001. 456 p. (Studia ad philologiam classicam pertinentia quae in aedibus Universitatis Debrecenensis rediguntur, 11)

19–20. század

- BÁLINT Gábor: Az Athenaeum, a Nova és a Dante kétpengős regényei = MKsz 2003. 4. 483–492. ill.
- BÁLINT Gábor: A Világvárosi Regények története = MKsz 2003. 1. 126–134. ill.
- FEHÉR Katalin: Egy reformkori tankönyvpályázat és korabeli sajtóvisszhangja = Testis temporum... 51–61.
- KELECSÉNYI László: Fantomkiadványok = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2003. 4. 458–464.
- KISS Lajos: Az intézet kiadványai = A Nyelvtudományi Intézet fél évszázada (1949–1999). [Bp.]: MTA Nyelvtudományi Int., 2001. 7–16. (Linguistica series C., relationes 12)
- KOMÁROMI Sándor: Vom deutschen zum ungarischen Buch. Verlegerische Wege der Gebrüder Wigand im Wandel der Sprachlandschaft in Pressburg, Kaschau und Pest vor 1848 = Jahrbuch der ungarischen Germanistik 2002. 73–85.
- MÁTHÉ Éva: Tízéves a marosvásárhelyi Mentor Kiadó = Nyelvünk és Kultúránk 2003. 4. 84–93.
- POGÁNY György: A „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet története és kiadványai 1945–1949 = MKsz 2003. 3. 304–324.
- TÓTH Gyula: A Kiadói Főigazgatóság történetéből. 1–3. = MKgy 2003. 2. 20–21.; 3. 18–20.; 4. 18–20.
- URBÁN Aladár: Az Öreg ÁBC-től a Király tanácsadó-já-ig. Vas Gereben népfelvilágosító kiadványai 1848 tavaszán = MKsz 2003. 2. 234–241.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő munkák

HARGITAI Henrik: A sajtóművészet kezdetei. Az újságtördelés fejlődése 1620–1849 = Magyar Média 2001. 3. 17–35.

18. század

JÁSZBERÉNYI József: Kármán József és a szabadkőművesség = Irodalomtörténet 2003. 1. 196–205. [Uránia]

KAPRONCZAY Katalin: Egy bécsi tudós társaság és folyóirata az 1770-es években. = Ditor ut dítem. Tanulmányok Schulteisz Emil professzor 80. születésnapjára. Szerk.: FORRAI Judit. [Bp.]: Semmelweis Orvostört. Múz., Kvt. és Levéltár: Magyar Tudománytört. Int.: Semmelweis Egyetem, 2003. 227–244. p.

19–20. század

FEHÉR Katalin: Az Egyházi Tár [1832–1839] történetéhez = MKsz 2003. 3. 356–366.

HORNYÁK Mária: A Pesti Hírlap és a nevelés = MKsz 2003. 1. 42–66.

KOPPÁNY Júlia: Az Egyházi Értekezések és Tudósítások [1819–1824]. Az első hazai katolikus folyóirat = MKsz 2003. 2. 188–202.

LIPTÁK Dorottya: Az újság és közönség kapcsolata a 19. századvégi Közép-Európában = Magyar Média 2001. 2. 16–41.

MIHALOVICS Árpádné: Az Új Idők művelődésformáló szerepe = Széphalom 13. 2003. 279–288. ill.

NAGY Csaba: A Zalai Közlöny a századfordulón = Magyar Média 2001. 2. 42–55.

NAGY Zoltán, PAÁL László: Sajtókezdemények a Dél-Dunántúlon, különös tekintettel Somogyra = Árkádia peremén. Írások a művelődés- és tudománytörténet köréből. Szerk. KÖVÁGÓ Sarolta, PAÁL László. Kaposvár: KE Csokonai Vitéz Mihály Pedagógiai Főiskolai Kar, 2003. 165–176.

RÓZSA Mária: Az Oesterreichisch-ungarische Revue [1886–1908]. Egy Monarchia-folyóirat magyar szemmel = MKsz 2003. 3. 375–379.

SZÁLLÁSI Árpád: A Klinikai Füzetek 100 évvel ezelőtt = Orvosi Hetilap 2003. 16. 774–777. ill.

UJVÁRI Hedvig: Das Neueste Pester Journal. Die Geschichte des Blattes von den Anfängen bis 1878 = MKsz 2003. 2. 241–252.

URBÁN Aladár: A pesti Középponti Választmány lapja: a Nép barátja 1848-ban = Aetas 2003. 3–4. 155–188.

20. század

BALÁZS Imre József: Az erdélyi avantgarde folyóiratai = Irodalomtörténet 2003. 1. 120–130.

EHRENKRANTZ Judit Ilona: Magyar sajtó – román sajtó: Azonosságok, különbségek, konfliktusok = Magyar Média 2001. 4. 14–23.

FRANK, Tibor: To comply with English taste. The making of The Hungarian Quarterly, 1934–1944 = The Hungarian Quarterly 2003. 171. 67–80.

FÜZI László: A Forrás = OROSZ László, FÜZI László: Kecskemét irodalomtörténete. Kecskemét: Kecskeméti Lapok Kft., 2003. 83–96. ill.

ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna: Egy zombori folyóirat a 20. század elején = MKsz 2003. 4. 442–458. [Igazság (1904–1918)]

IZSÁKNÉ HETÉNYI Valéria, MIKITÉNÉ KISS Katalin: A helyi nyilvánosság szinterei. Lapkiadás = Mezőkovácsháza története. Szerk. MUCSI Tiborné. Mezőkovácsháza: Önk., 2001. 193–194.

KOLLARITS Krisztina: Egy elfelejtett történet. Babits Mihály és a Napkelet kapcsolatáról = Vasi Szemle 2003. 3. 363–376.

Magyar Műhely: 40 év. Címlapok, fényképek dokumentumok. Szerk. L. SIMON László. [Bp.]: Magyar Műhely K., 2002. 167 p.

MAKAI Sándor: Kulturális- és sportélet = Komádi története és népélete. Komádi: Szerzői kiad., 2002. 139–145. [Komádi és Vidéke]

MÉSZÁROS Andor: Apollo, a közép-európai megbékélés magyar kísérlete = Európai utas 2003. 3. 46–49. ill.

PRAZNOVSZKY Mihály: A Palócföld folyóirat elnevezése = Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyv 26. 2002. 435–444.

SALAMON Konrád: A Magyar Út [1934–1944] és a Magyar Élet [1936–1944] művészet-szemlélete = Testis temporum... 125–138.

- TATÁR Imre: A Szabad Néptől az Esti Hírlapig 1956. november–december = Magyar Média 2001. 4. 34–55. [T. I. naplója az 1956. nov. 4. utáni hetekben zajlott újságírósztrájkokról]
- TÜSKÉS Tibor: A Sorsunk szombathelyi száma = Életünk 2003. 4. 334–340.
- VÁG Sándor: A „La Hongrie Républicaine” és Juhász Gyula. V. S. tanulmánya az Irodalomtörténeti Közlemények 1956. évi 3. számából = Szege 2003. 3. 34–38. ill.
- VARGA Gábor: A református Tanítók Lapja 1901-ben = Comenius és a hazai... 171–176. ill.
- VATOVIA, Penha: Gyökér és korona. Bp.: Czuczumanov Dimiter Bolgár Országos Önk., 2001. 143 p. [Haemus]

Sajtótermékek mint forrásanyagok

- BORONKAI Szabolcs: Az 1921. évi soproni népszavazás a korabeli sajtó tükrében. 1–2. rész = Soproni Szemle 2003. 1. 3–19.; 2. 124–142.
- KERESZTY Orsolya: Beély Fidé [1807–1863] és a sajtó = MKSz 2002. 2. 175–185.
- KRUZSLICZ István Gábor: A köztársasági Nagy György vásárhelyi éve a sajtó tükrében (1911–1913) = Dömötör János emlékkönyv. Tanulmányok a 80 éves Dömötör János tiszteletére. Hódmezővásárhely: Tornyai János Múz., 2002. 145–165. (Múzeumi Műhely, 1)
- MONOSTORI Imre: A zsidókérdés változatai a magyar folyóiratokban a húszas évektől a zsidótörvényekig. 1–2. = Kortárs 2003. 9. 70–88.; 10. 68–88.
- RÓZSA Mária: Osztrák–magyar kapcsolatok az 1848-as bécsi forradalmi sajtóban = MKSz 2003. 4. 464–475.
- SÁRAI SZABÓ Katalin: Polgárosodás, nemzeti identitás és nép a Magyar Lányok című folyóirat 1895/96-os évfolyamának értékrendjében = Ethnographia 2001. 3–4. 407–431.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- BENE Sándorné: A budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima-gyűjteménye közelről = Fata libelli... 141–149.
- HERVAY F. Levente: A ciszterciek és könyveik a 12–16. században = Fata libelli... 175–180.

- KLINDA Mária: A Piarista Központi Könyvtár ősnymtatványai = Fata libelli... 117–123.
- KÖKÉNYESI Istvánné: Miskolc könyvtárainak kialakulása. Középkori scholából: múzeum-épület = KN 2002. 2. 70–73.
- VELENCZEI Katalin: A székesfehérvári Püspöki Könyvtár 16. századi nyomtatványairól = Fata libelli... 125–140. ill.

11–18. század

- EMÖDI András: Nagyvárad katolikus könyvgyűjtemények a 18. században, különös tekintettel a székeskáptalan könyvtárára = MKSz 2003. 4. 413–428.
- HEGYI Ádám: A mezőtúri partikula 1765-ös könyvtári katalógusa = Jászkunság 2001. 3–4. 110–117.
- MOLNÁR József Károly: A Partikula könyvtára (1547–1709/1710) = Misztótfalusi Kis Miklós bölcsőhelyének üzenete. Bp., Tótfalusi Tanny., 2002. 211. ill.
- NEMERKÉNYEI Előd: Latin klasszikusok középkori könyvtárakban. Magyarország a 11. században = MKSz 2003. 1. 1–17.

19–20. század

- AMBRUS Hedvig Mária: A Teleki Téka 1559–1710 között nyomtatott magyar nyelvű könyvei = Emlékkönyv a Teleki Téka... 243–250.
- A Bercsenyi Dániel Könyvtár. Fejezetek Szombathely könyvtártörténetéből 1880–2002. Szerk. NAGY Éva. Szombathely: Bercsenyi Dániel Kvt., 2002. 158 p. ill.
- CSERVENKA Judit: „... a közösségnek hasznára és javára...” Gróf Széchenyi Ferenc múzeumalapítása = Európai utas 2003. 1. 31–36. ill.
- DEÉ NAGY Anikó: A marosvásárhelyi Teleki Téka a hatalom ellenében = A könyvtárak és a hatalom... 195–210.
- GRÁBERNÉ BÖSZE Klára, KESZTHELYNÉ MÁNYI Ildikó: A Veres Pálné Gimnázium könyvtárának története és jelene = KN 2003. 2. 29–35.
- SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály: A sárospataki (-gyulafehérvári) Református Kollégium Marosvásárhelyen őrzött könyvei = Emlékkönyv a Teleki Téka... 272–289.

- SIPOS Gábor: A Teleki Téka és a Református Főkonzisztórium = Emlékkönyv a Teleki Téka... 17–33.
- SOMKUTI Gabriella: Orbán Balázs és a Teleki Téka = Emlékkönyv a Teleki Téka... 34–57.
- SZOMSZÉD András: Római katolikus plébánia könyvtára az 1828-as egyházlátogatási jegyzőkönyv alapján = Kosd. Kosd. Önk., 2001. 205–206.
- UGRAI János: Ausztria és hazánk a sárospataki tankönyvekben a XIX. század első harmadában = MKsz 2003. 3. 273–288. [Értezőlegesen a kollégiumi könyvtár korabeli gyarapítási gyakorlatáról]
20. század
- BACSKAI Sándorné: A Városi Könyvtár rövid története = Szülőföldem, Túrkeve. Szerk. CSAJBÓK Ferencné. 3. jav., bőv. kiad. Túrkeve: Önk., 2003. 123–124.
- BENKŐ Samu: Hitbizománytól államosításig = Emlékkönyv a Teleki Téka... 58–88.
- CSONTOS Mária: Levelek a Teleki Téka történetéből. Gulyás Károly, a Teleki Téka őre = Emlékkönyv a Teleki Téka... 89–143.
- DEÉ NAGY Anikó: A marosvásárhelyi Teleki Téka a második világháború után = Emlékkönyv a Teleki Téka... 144–186.
- A Fejér György Városi Könyvtár emlékkönyve 1953–2003. Szerk. MÜLLER Róbertné. Keszthely: [Fejér György Városi Kvt.], 2003. 133 p. ill.
- FRECH József: A könyvtárról = Fejezetek Nagyberki történetéből. Nagyberki: Önk., 2001. 172–175.
- GERŐ Gyula: Könyvtár a megyeházán. Napló, dokumentumok és kommentárok az 1950-es Kaposvári Városi Olvasóterem rövid életéről-életéből. Kaposvár: Megyei és Városi Kvt., 2002. 151 p. ill. (Somogyi könyvtári füzetek, 4)
- HAUSEL Sándor: Művelődési intézmények: könyvtár, mozi, művelődési otthon = Szügy története. Szügy: Önk., 2001. 232–234.
- HOGYA Viktor: Könyvtár = Ricse krónikája. Ricse: Önk., 2001. 334.
- KÉGLI Ferenc: Népkönyvtárak a hatalom szolgálatában, 1949–1952 – Fejér megye tükrében = A könyvtárak és a hatalom... 162–194.
- A Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár fél évszázada 1952–2002. Ötven éve alakultak meg a megyei könyvtárak = Kisalföldi Könyvtáros 2002. 1–2. 1–133. [GERŐ Gyula, HORVÁTH József, TUBA László et al. írásai]
- KOLTA László: A bonyhádi Solymár Imre járási-városi könyvtár 1953–2002. Bonyhád: Solymár Imre Városi Kvt., 2002. 43 p. ill.
- KONTÁR Judit: A Galántai Könyvtár 50 éve 1951–2001 = Kisalföldi Könyvtáros 2003. 1. 55–59.
- KÖSZEGFALVI Ferenc: A Csongrád Megyei Könyvtár hódmezővásárhelyi éve (1952. december 21–1972. december 31.) = MKsz 2003. 3. 289–303. ill.
- A magyar agrártörténelem információs háttere 1952–2002. Az Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ elmúlt ötven éve. Bp.: OMgk Jubileumi Emlékiöttszása, 2002. 75 p., [19] t. ill.
- MÉSZÁROS Erzsébet, MÉSZÁROS NÉ STENGER Katalin, VARGÁNÉ SIPOS Terézia: A Jókai Mór Városi Könyvtár története 1952–2002. Pápa: Jókai Mór Városi Kvt., 2002. 184 p. ill. (Jókai füzetek, 32)
- MOLNÁR Béla: Könyvtár = Baks község története. Baks: Önk., 2003. 63–64.
- NAGY Géza: Könyvtár = Az ezeréves Karcsa krónikája. Karcsa: Önk., 2002. 469–471.
- PATAKI Zoltán: A könyvtár rövid története = Az esztergomi Temesvári Pelbárt Ferences Gimnázium jubileumi évkönyve 1931–2001. Szerk. RADICS Dávid. Esztergom: Temesvári Pelbárt Ferences Gimn., [2001]. 111–115.
- PETÉNYI Sándor: A Kuny Domokos Múzeum könyvtárának története = A tatai múzeum története. Szerk. FÜLÖP Éva, KISNÉ CSEH Julianna. Tata: Kuny Domokos Múz., 2002. 133–135.
- W. SALGÓ ÁGNES: Lappangó értékek = Fata libelli... 343–362. ill.
- SÉRA Ferencné: Könyvtár = Vámosújfalú. Szerk. SIPOS Kálmán. Vámosújfalú: Önk., 2000. 268.
- TAKÁCS Miklós: Ötvenéves a szombathelyi megyei könyvtár. Krónika az intézmény félévszázados működéséről = Vasi Szemle 2003. 1. 97–102. ill.
- TAMÁS Istvánné, BOCSKAY Imréné: A könyvtár = Emlékkönyv. Egy évszázados a hallássérültek debreceni oktatása. Debrecen: Széchenyi Utcai Ált. Isk., Diákotthon, Óvoda és Pedagógiai Szakszolg., 2003. 73–82.
- TUBA László: A nyilvános könyvtári ellátás története Mosonmagyarórváron (1951–2001). 50 éves a Huszár Gál Városi Könyvtár. 2. rész = Kisalföldi Könyvtáros 2003. 1. 9–20. ill.

- UJVÁRY Gábor: A magyar tudomány otthona Berlinben. A berlini egyetem Magyar Intézete és könyvtára 1916–1945 = *Fata libelli...* 363–377.
- ZSÁMPÁRNÉ SZALAY Mária: Vas megye könyvtárügye 1980–2000. Bibliográfia = A Berzsenyi Dániel Könyvtár. Fejezetek Szombathelyi könyvtártörténetéből 1880–2002. Szerk. NAGY Éva. Szombathely: Berzsenyi Dániel Kvt., 2002. 53–119.

Bibliofilia

- A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya) 1533–1750. Sajtó alá rend. Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ Noémi. Bp.: OSZK; Szeged: Scriptum Rt., 2003. XXII, 570 p. (Magyarországi magánkönyvtárak, 3. Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3)
- BENKE György: Egy abaúji falusi lelképásztor könyvtára a 19. század végén = *Széphalom* 13. 2003. 127–132. ill.
- Beszélgetések Szij Rezsővel. 1. kötet. Szerk. és sajtó alá rend. ARDAY Géza. Bp.: Szenci Molnár Társ., 2003. 227 p. ill. [Másodközlések]
- CSAPODI Csaba: Janus Pannonius kódexei és címerhasználatának kérdése = *MKsz* 2003. 2. 203–205.
- FEKETE Csaba: Heidelbergi ajándékkönyv 1612 = *MKsz* 2003. 1. 89–93.
- GÖMÖRI György: Egy magyar peregrinus könyvkérő levele William Sancroft-hoz = *MKsz* 2003. 2. 218–222.
- HANGODI Ágnes: Az idősebb Zolnay Vilmos könyvei a nemzeti könyvtárban = *MKsz* 2003. 4. 475–483.
- KISS Endre József: A bujdosó könyvek üzenete = *Széphalom* 13. 2003. 3–6. [II. Rákóczi Ferenc könyvtáráról]
- LENGYEL András: Egy újabb kötet József Attila könyvtárából = *Irodalomismeret* 2003. 2. 56–57. ill.
- LISZTÓCZKY László: „Ajánlom jó szívvel...” Dedicált könyveim jegyzéke. Gyöngyös: Pallas K., 2002. 178 p. ill.
- MÁRFAI MOLNÁR László: Az imaginárius olvasó. A Fülep-hagyaték könyvtáráról = *Életünk* 2003. 4. 354–362.
- MOLNÁR András: Deák Ferenc ifjúkori olvasmányai = *MKsz* 2003. 2. 222–233.
- MONOK István: Philipp Melanchthon bejegyzése az Országos Széchényi Könyvtár egyik Lucianus-kötetében = *MKsz* 2003. 3. 325–327. ill.
- MONOK István: Württembergi exulánsok Baththyány Ferenc udvarában = *MKsz* 2003. 2. 205–211.
- NEMES Balázs: Adalékok az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Germ. 38. jelzetű kéziratának újkori provenienciájához = *MKsz* 2003. 3. 366–374.
- NEMES Balázs: Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel Zeitgenössischer Kataloge. 1–2. = *MKsz* 2002. 4. 387–410.; 2003. 1. 67–88.
- PESTI Brigitta: „Lelki tűzzel telyes prédikációk.” Medgyesi Pál magyarországi könyvtárakban őrzött könyveinek XVII–XVIII. századi tulajdonosai és bejegyzései = *Confessio* 2003. 2. 37–40. ill.
- POGÁNY György: A Magyar Bibliofil Társaság története 1985-től napjainkig. 1–2. = *MKgy* 2003. 5. 18–20.; 6. 16–17.
- Régiségek, ritkaságok pécsi családi könyvtárakból. Kiállítási katalógus. Szerk. BODA Miklós, HORVÁTH Eszter, SURJÁN Miklós. Pécs: Csorba Győző Megyei Kvt., 2001. 16 p. ill.
- W. SALGÓ Ágnes: Epizódok Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteményének történetéből = *Emlékkönyv a Teleki Téka...* 450–464.
- SZELESTEI N. László: Egy esztergomi köznemes, Somogyi János (†1782) könyvtára = *MKsz* 2003. 1. 105–116.
- Sz[ÉNÁSI] Zs[ÓFIA]: Vigyázat! Csalok! Egy megszállott bűvész szenvedélyes könyvgyűjtése = *MKgy* 2003. 8. 14–15. [Rodolfó könyvtára]
- TAKÁCS Mária: Illyés Gyula könyvtára. 2. kötet. Szekszárd: Wosinsky Mór Megyei Múz., 2002. 591 p. ill.
- VADÁSZ Veronika: Ecsedi Báthory István bibliájáról = *MKsz* 2003. 2. 211–218.
- VISKOLCZ Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld és utóda könyvtára = Johann Heinrich Bisterfeld... 71–128.

Olvasástörténet

- BALOGH György, IZSÁKNÉ HETÉNYI Valéria, MUCSI Tiborné: Művészi és tudományos értékeink, híres emberek. Egyesületek, egyletek = *Mezőkovácsháza története*. Szerk. MUCSI

- Tiborné. Mezőkovácsháza: Önk., 2001. 214–215.
- BÁRDOS István: Az Esztergom-Belvárosi Olvasókör és Gazdakör Egyesület története. Esztergom: Esztergom Városi Gazdakör Egyesület, 2001. 184 p. ill.
- KOVÁCS Ilona: Kertségi olvasókörök Debrecenben a XX. sz. első felében = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 29. 2002–2003. 249–279.
- KÖRMENDY Kinga: A kánonjog középkori egyetemi oktatásával és a 15. századi esztergomi vikáriusok olvasmányai, működésével kapcsolatos kéziratok források az esztergomi egyház 1543 előtti könyvállományában = Tanulmányok a magyarországi... 157–188.
- NAGY Imre Gábor: A kultúra színterei = Köblény évszázadai. Szerk. ÓDOR Imre. Köblény: Önk., 2001. 134–136.
- SÍPOS Imre: A Zicsi Olvasókör = SÍPOS Imre, SZALAY János: Zics története. Miklósi: Szent János Apostolról és Remete Szent Pálról Nevezett Szerzetesek, 2003. 221–225.
- TAKÁCS László: Az iskolán kívüli művelődés, sport = TAKÁCS László, KOVÁCS Zsolt: Vatta község története. Vatta: Önk., 2000. 223–226.
- TILHOF Endre: Polgári Olvasókör = Tósok hét évszázada. Ajka: Önk., 2001. 111–117. ill.
- TÓTH Gyula: Az „olvasásbeliség” történetének üzenetei. (Az olvasástörténet törvényszerűségei, mint egy lehetséges olvasástudomány építőkövei. Hipo/tézisek) = Negyvenéves a szombathelyi... 27–46.
- TÖLGYESI József: Devecser társadalma a polgári korban 1867–1948. 1. A Polgári Olvasókör története. Devecser: Önk., 2002. 309 p. ill.
- VÉKONYNÉ KOVÁCS Gabriella: Hajdúböszörményi olvasókörök története a két világháború között = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 29. 2002–2003. 361–378.

A múlt neves bibliográfusai, könyvtárosai, újságírói

- BALOGH György, IZSÁKNÉ HETÉNYI Valéria, MUCSI Tiborné: Művészeti és tudományos értékeink, híres emberek. A helytörténetírás kiemelkedő alakjai. Balogh György (Mezőkovácsháza, 1934 – Végegyháza, 1994) = Mezőkovácsháza története. Szerk. MUCSI Tiborné. Mezőkovácsháza: Önk., 2001. 222–223.
- CSÜRY István (1921–1980). Emlékezés, Debrecen, 2001. október 9. Szerk. BERÉNYI Ernőné, SZESZÁK Ferencné. Debrecen: Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Kvt., 2001. 89 p., [23] fol. ill.
- CZ. FARKAS Mária: Balogh József, a szerkesztő = Hungarológiai Évkönyv 2003. 107–115.
- FODOR Béla: Kelényi Béla Ottó (1897–1944), könyvtáros, történész = Helyismereti könyvtárosok... 34–35.
- GÁNCSNÉ NAGY Erzsébet: Mónus Imre (1927–1998) = Helyismereti könyvtárosok... 27–29.
- LENGYEL András: Egy pardon-cikk utóélete. A publicista Kosztolányi portréjához = Magyar Média 2001. 2. 5–15.
- NAGY Antal Mihály: Újszászy Kálmán. [Bp.]: OPKM, 2003. 177 p. ill. (Tudós tanárok, tanár tudósok)
- PAPPNÉ BEKE Judit: Fejér György (1766–1851) = A Fejér György Városi Könyvtár emlékkönyve 1953–2003. Szerk. MÜLLER Róbertné. Keszthely: [Fejér György Városi Kvt.], 2003. 81–132. ill.
- [SZÜCSNÉ ZOMBORKA Márta]: A váci könyvtár névadója: Katona Lajos (Vác, 1862 – Bp. 1910) = Helyismereti könyvtárosok... 39. ill.

SZEMLE

V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600. Bp. 2004. Balassi K., Országos Széchényi Könyvtár, 640 l. /Hungaria Typographica 1./

Monumentális kötetel indult a Balassi Könyvkiadó és az Országos Széchényi Könyvtár új nyomdászattörténeti sorozata, a „Hungaria Typographica”. V. Ecsedy Judit, akinek hiánypótló nyomdatörténeti korszak-monográfiáját (*A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999, Balassi K., 372 l.) a *Magyar Könyvszemle* már elismerően méltatta, az összefoglaló tanulmányt egy nélkülözhetetlen repertóriummal egészítette ki, amikor feldolgozta a magyarországi ősnomdászat és a 16. századi nyomdák teljes betűkészletét.

Aki eddig a 16. századi könyvkiadás illusztrációiról teljességre törekvő ismereteket akart szerezni, az mindmáig Soltész Zoltánné 1961-ben megjelentetett összefoglaló monográfiájához fordult (*A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*). A könyvdíszekről összegzés olvasható ezen kívül Gulyás Pál még korábbi kézikönyvében (*A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Bp., 1931) és az Országos Széchényi Könyvtár valamikori főigazgatója, Fitz József monográfiájának második kötetében (*A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története II. A reformáció korában*, Bp., 1967). Ezek a monografikus összefoglalások azonban nem csupán az elmúlt 70 vagy 40 év okán váltak túlhaladottá, hanem annak következtében, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Csoportjában folytatott több évtizedes szisz-

tematikus munka olyan mértékben gazdagította a nyomdászat kezdő évszázadaira vonatkozó ismereteinket, hogy az új szempontú feldolgozás nélkülözhetetlenné vált. V. Ecsedy Judit, aki az RMNy csoport munkatársa, évtizedek óta foglalkozik a magyarországi nyomdák betűkészletével, de meg kell említeni a munkaközösség belső (Pavercsik Ilona) és külső munkatársait is (Bánfi Szilvia, Farkas Ágnes, Zsigmondy Árpádné), akik egy-egy nyomda kiadványainak módszeres feltárásával, önálló tanulmányok megjelentetésével, még nem publikált gyűjtések átengedésével segítették ezt a munkát. A kutatási módszer kidolgozása, a munka szakmai felügyelete természetesen az RMNy „atyja”, Borsa Gedeon, majd a következő kötet szerkesztők, P. Vásárhelyi Judit és Heltai János érdeme. Ez a magas szakmai követelményeket célul tűző csapatmunka tette lehetővé az olyan ma már megkerülhetetlen egyéni teljesítményeket, mint V. Ecsedy Judit immár második monografikus feldolgozása.

A szemnek is kellemes, ám hatalmas méretű kötet szerkezeti tagoltsága könnyen áttekinthető. Az összefoglaló fejezet „A nyomtatott könyv és díszítése a XV–XVI. században” címet viseli. Ebben a részben tömör áttekintést olvashatunk a nyomtatott könyvről, a könyvdíszítés és a betűkészítés technikájáról, a magyarországi nyomdák felszerelésének jellemzőiről. A repertórium gyakorlati haszna a régi hazai nyomdák rekonstrukcióját tárgyaló és a régi nyomtatványok meghatározásának tipográfiai módszeréről értekező fejezetből is kitetszik. Mivel a kötetet – remélhetőleg – tankönyvként is használják majd a könyvtáros szakma alap-, illetve továbbképzésében – erre utal a „Felsőoktatási tankönyv- és

szakkönyv-támogatási program” anyagi segítése is –, fontos, hogy ezek a fejezetek az alapismeretek korszerű összefoglalásával segítsék a kötet használatát. V. Ecsedy Judit két fejezetet vett át Soltész Zoltánné idézett könyvéből: a grafika és a könyv kapcsolatának kialakulásáról és a grafika és a könyvnyomtatás magyarországi elterjedésének történetéről szólókat. Mindkét esetben rendkívül korrekt módon jelzi az átvételt, szögletes zárójelben azt a néhány – elsősorban a kutatás fejlődése okozta – terminológiai változást, amelyek a negyvenéves alapmunka elkészülte óta szükségessé váltak. Ugyancsak hasznos, hogy a Soltész Zoltánné által írt fejezetekhez is csatlakozik a megírása óta megjelent legfontosabb szakirodalom jegyzéke. Ezek az átvételek pontosan mutatják, hogy Soltészné könyve ma is helytálló alapmunka, ugyanakkor a nyomda- és könyvtörténeti kutatások új eredményei és a reprodukálás technikai lehetőségeinek kitágulása szükségessé tették a teljes anyag szisztematikus felülvizsgálatát és közzétételét.

A kötet szöveges törzsanyaga kronologikus rendben tárja fel a magyarországi nyomdák történetét. Az egyes nyomdák történetét feldolgozó 21 fejezet természetesen nem azonos terjedelmű, hanem a nyomdák tevékenységének illetve a róluk szóló ismereteknek megfelelően arányosított. Valamennyi fejezetet az illető nyomdára vonatkozó szakirodalmi jegyzet zár le, a történeti értékelést a nyomdákra jellemző legfontosabb illusztrációk, nyomdajelvények, címlapmások, szövegrészek díszítik. V. Ecsedy Judit önálló egységként fogja fel valamennyi nyomda történetét, ezért időnként kénytelen szó szerinti ismétlésekbe is bocsátkozni, pl. a Lorinț diakónus cirill betűs nyomdája (98.) és a nagyszabenyi városi nyomda (104.) vitatott nyomtatványai esetében. Ugyanakkor ezek az ismétlések a teljességre törekvő feldolgozások elengedhetetlen részei, amelyek különösen a nyomdakészletek vándorlása, a nyomdászcsaládok összekapcsolódása miatt szükségessé válnak. A szakirodalmi hivatkozások esetében feltűnő, hogy bár V. Ecsedy Judit feldolgozza a történelmi Magyarország területén működő nem magyar nyelven (román, ógyházi szláv) nyomtató nyomdák történetét, betűkészletét is, a szak-

irodalomban viszont ezeknek a nyomdákknak nincs nemzeti nyelvű irodalma, a hivatkozásokban csupán Jakó Zsigmond magyar és Hervay Ferenc francia nyelven megjelent tanulmánya említhető meg és természetesen az RMNy megfelelő kötet.

A kötet négyötödét foglalja el a „képeskönyv” és annak szöveges része. A rendkívül ökonomikusan szerkesztett katalógus világos használati útmutatóval kezdődik, amely a nyomdánként felsorakoztatott adathalmazt (nyomatvány- illetve betűkészletleírás) könnyen áttekinthetővé teszi. A bibliográfiai kereszt-hivatkozásokkal és az egyes betűkészletek, díszek, illusztrációk, nyomdai cífrák vándorlását nyomonkövető utalásokkal gazdagon élő jegyzék nagy precizitással készült, számtalan szűrőpróbát elvégezve sem találtunk benne téves utalást vagy számtévesztést. Maga a repertórium nemcsak szemégyönyörködető, hanem hallatlanul sok aprólékos munkát maga mögött tudó, egyedülálló munka. A kötet tartalmazza, ismét csak a nyomdák működésének kronologikus rendjében az összes ismert magyarországi nyomda teljes (minden létező típusra kiterjedő) alfabetikus betűkészletét, valamennyi illusztrációját, nyomdászjelvényét, fej- és záródíszet, címlapkereteit, iniciáléit, esetleges hangjegyeit, térképeit, nyomdai cífráit. Az impozáns mennyiség érzékeltetésére vegyük át V. Ecsedy Judit számszerű összegzését: a kötet „915 dísz, 18 térképet, 595 iniciálét, 4-féle, részben fametszetű, részben öntött kottát, 61-féle nyomdai cífrát és 221-féle betűtípust” regisztrált és mutat be, milliméterpontosságú leírással és teljes méretazonosságban. Az egy típusból készült szövegeket szövegmin-ták is illusztrálják, az idézetek művelődéstörténeti szempontból sem mellékes értékű kiválasztása – egy nyomdakészletkatalógustól el sem várható – ritka olvasmányélményt eredményez.

A magyarországi nyomdászattörténet számára alapművé váló könyv iránti lelkesedésünket még jobban motiválja, hogy V. Ecsedy Judit könyve nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló. A hazai retrospektív bibliográfia (RMNy) szerkesztőinek több évtizedes szisztematikus munkája teremtette meg azt a rendkívüli helyzetet, hogy egy ország 1600 előtt megjelent nyomtatványainak teljes anyaga dokumentálhatóvá vált.

Ez a munka – részben, de csak részben! – a kiadványok nagy száma miatt máshol nem készülhetett el, az összehasonlító munkák csak az ösnyomtatványkorszakra vagy egy-egy nyomda teljes körű feldolgozására terjednek ki.

Utaltunk már rá, hogy a kötet esztétikai szempontból is kiemelkedő. Dicséri mindez az alapanyagot szolgáltatató V. Ecsedy Juditot, de a kötet tervezőjét, Szák Andrást is és a Balassi Kiadót, amely felvállalta a nem kevés figyelmet és áldozatot követelő „szép könyv” kiadását. A sorozatindító kötet előszavában olvashatjuk, hogy „A Hungaria typographica további kötetei a későbbi évszázadok tipográfiai emlékanyagát kívánják áttekinteni.” Mivel a kötet gerincén – talán csak díszként – egy „A” iniciálé is szerepel, kíváncsian várjuk a „B” kötet megjelenését is.

NÉMETH S. KATALIN

Gömöry-kódex. 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta HAADER Lea és PAPP Zsuzsanna. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályán. Bp. 2001, MTA Nyelvtudományi Intézet. /Régi magyar kódexek 26./

A kulturális emlékeink kiadására és feltárására indított sorozat, a „Régi magyar kódexek” immáron 26. kötetét tartja kezében az olvasó. A sorozat 2004-ben már a 28. köteténél jár. Első tagja 1985-ben látott napvilágot, a *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* című, 1521-ben keletkezett kódexet tartalmazta. A majd két évtizedes múltra visszatekintő, rendkívül színvonalas, a modern kódexkiadás elveit szem előtt tartó sorozatban már ómagyar kódexeink nagy része hozzáférhető. A köteteket alapos, a legújabb szakirodalmat is feldolgozó tanulmányok vezetik be, és a sorozat a kódexek betűhű átirata mellett hasonmásukat is közli.

A „Régi magyar kódexek” 26. számaként megjelent Gömöry-kódex a margitszigeti domonkos apácák számára készült magyar imádságoskönyv,

amely a Nyulak szigeti domonkos kolostorban íródott 1516-ban. A kódexet 1821. április 30-án ajándékozta a Széchenyi Könyvtárnak Gömöry Károly gyógyszerész, a Szentlélek gyógyszerár egykori tulajdonosa. Sajnos, azt nem tudjuk, hogy ő miként jutott a kéziratához. A Gömöry-kódexet elsőként Horvát István ismertette részletesebben 1835-ben a *Tudományos Gyűjteményben* közölt cikksorozatában, amely „A Magyar Nyelv régi Maradványairól” címet viseli. Később Volf György a *Nyelvemléktár* XI. kötetében (1882/1884) adta ki a kódex teljes szövegét.

A kézirat mostani közreadói, Haader Lea és Papp Zsuzsanna különösen részletes és alapos bevezető tanulmánnyal örvendeztették meg az olvasót (7–134.). A kódex mindenre kiterjedő külső leírása (kötés, méretek, vízjelek, az ívfüzetek szerkezete stb.) után keletkezésének és történetének összefoglalását olvashatjuk. A Gömöry-kódex keletkezésének ideje már felfedezésekor ismert volt, hiszen sorozat Katerina, a szöveg legnagyobb részének másolója pontosan megadja a napját, sőt az óráját is munkája kezdetének: „Ez kys kevnnyuet. kezdetem irmom. Vr zwletetynek vtana. z ezer. wt zaz. týzenhat eztendevbe. zent clara azoný napyan. Atýank zent domokosnak. oktauaian. het oran” (1516. augusztus 12-én reggel hét órakor).

Terjedelmes rész foglalkozik a bevezető tanulmányban a kódex tartalmával, a benne olvasható imádságok kapcsolódásaival. Elemzi az imák szerkezetét, stílusát; a kódexben szereplő 68 elkülönített szövegegységnek pedig táblázatban közli latin megfelelőjét és forrását, valamint más kódexekben található párhuzamos helyeit. Ezt követően még részletes megjegyzéseket is olvashatunk az egyes szövegegységekhez kapcsolódóan.

A kódex egy latin nyelvű szöveget is tartalmaz: Árpád-házi Szent Margit latin nyelvű zsolozsmáját (57. szövegegység). Ezt a részt sorozat Katarina igen hibásan másolta, valószínűleg hiányos latintudása miatt, ezért a bevezető tanulmányban a Margit-officium javított szövege is szerepel, mivel a lábjegyzetek számára az átirás megfelelő helyén nem jutott volna elegendő hely. Ez a rész Madas Edit munkája.

Mindig érdekes kérdés egy kódex másolóinak, a kezek számának megállapítása, elkülönítése, főként, ha az adott kéziratot több kéz másolta. A Gömör-y-kódex scriptorainak számát a tanulmány megnyugtatóan tisztázza. Megállapítja, hogy a kódex valójában 11 kéz műve, s pontosan meghatározza melyik kéz mettől meddig másolta a kódexet.

Az egykorú másolók közül hármat név szerint is ismerünk. A 8. kéz a kódex kétharmadát másoló Katarina soror (Legény Katalin margitszigeti apáca), aki nemcsak munkája elkezdéséről tudósít, de időnként betegségére is panaszkodik: igen fáý feýem (73), býzon igen betek valek (289). Szintén az ő bejegyzéséből tudjuk meg, hogy az előtte másoló 7. kéz Tetemy Pál vázsonyi pálos vikárius. A harmadik név szerint ismert scriptor (a 3. kéz) neve valószínűleg Krisztina, aki feltehetően Katalin társa volt a Nyulak szigeti kolostorban. A többi, név szerint nem ismert, egykorú kéz (szám szerint hat), kisebb terjedelmű szövegeket másolt, feltehetően ők is margitszigeti apácák voltak.

Miután a kódexkezek kérdése tisztázódott, a bevezető tanulmány alapos vizsgálat alá veszi a kódex írását és hangjelölését. A 6. kéz kivételével – amely csak egy rövid, latin nyelvű bejegyzést írt be 1575-ben – kezenként külön táblázatba foglalva tanulmányozhatjuk az egyes hangokat jelölő betűket, illetve betűkapcsolatokat, olvashatunk az egyes scriptorokra jellemző rövidítések használatáról és szövegtagolási jellegzetességekről is.

A bevezető tanulmányt részletes irodalomjegyzék zárja, amelyben a kódexre vonatkozó összes fontos munka adatai megtalálhatók.

A kódex hasonmása és betűhű átirata a sorozatban már megszokott módon jelenik meg. A facsimile jól olvasható, bár a bevezető tanulmány 112. lapja után bekötött színes mutatvány jelzi, hogy milyen szép lenne egy színes facsimile.

Haader Lea és Papp Zsuzsanna igen alapos, körültekintő munkát végzett a Gömör-y-kódex kiadásával. Olyan forráskiadványt bocsátottak a magyar nyelv múltja iránt érdeklődők rendelkezésére, amely a kódex tanulmányozását a nyelvészek, irodalmárok, művelődéstörténettel foglalkozók szá-

mára egyformán lehetővé teszi. A Gömör-y-kódex tehát most már hozzáférhető a kutatás számára, ráadásul egy olyan alapos és minden apró részletre kiterjedő bevezető tanulmány kíséretében, amely minden tekintetben kielégítő tájékoztatást ad a kézíratról.

Befejezésül hadd idézzem Horvát István szavait, aki 1835-ben így írt a Gömör-y-kódexről: „Vagyon több régi szó e' Régiségben, melly által szaporodást nyerhet a' Magyar Lexicographia, 's nem kell-e nekünk gondosan, sőt babonás szorgalommal, mind azt össze gyűjtenünk, a' mi által nemzeti Nyelvünknek bőséget és gazdagságát megbizonyíthatjuk.” (*Tudományos Gyűjtemény*, 1835. X. kötet. 105.)

STEMLER ÁGNES

Tar Gabriella-Nóra: Gyermek a 18. és 19. századi Magyarország és Erdély színpadjain. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványa. Kolozsvár, 2004. 120 l. /Erdélyi Tudományos Füzetek 244./

Elképzelték már maguknak, milyen lehetett a 15 esztendőös Marguerite Delphin, akinek eszterházi táncát Bessenyei György is megsodálta és versbe foglalta: „Delfén” (Bécs, 1772)? Milyen közönségienyek hívták életre és működtették a 18. századi gyermektársulatokat, és melyek voltak azok az erkölcsi megfontolások, amelyek alapján 1819-ben I. Ferenc császár betiltotta a mégoly sikeres bécsi gyermekbalettet? Elgondolkoztak már azon, hogy kik játszhatták Bánk bán fiackáját, Somát vagy II. Endre gyermekkorú herceg-fiait, Bélát, Endrét és Mária hercegnőt?

Tar Gabriella-Nóra, a kolozsvári egyetem tanársegédje nálunk ritkán vizsgált témát választott. Mivel a hivatásos gyermekszínjátszás nem köthető sem az iskolai játékokhoz, sem az arisztokrata és polgári otthonok gyermekek készítette és játszotta műkedvelő produkcióihoz (7.), ez érthető; mint ahogyan az is, hogy az első gyermektársulatok a Hamburgtól Nagyszebenig felépő német vándorszínészet napi gyakorlatában,

annak sajátos részeként jutottak el Magyarországra és Erdélybe. Közülük most – friss levéltári és könyvtári kutatásokkal kiegészítve a társulat ismert nyomtatvány-hagyatékát – a leghíresebb „principális”, azaz felnőtt igazgató-művészeti vezető, Felix Berner tevékenységét modellizálta (7–22., 68–73., 94–110.) a színháztörténetnek azaz a komplexitásával, amely egyszerre vizsgálja a játék célját, alkalmát, egykorú elméleti megalapozottságát, személyi és tárgyi feltételeit, azonosítja és annotálja szereplőit, és érdeklődése természetesen nemcsak a kritikákra hagyatkozik mint a recepció forrásaira, hanem igyekszik megállapítani a közönség összetételét és azonali reakcióit is.

A szerző (Berneren kívül) további 11 német principális működését tudja adatolni a 18. századi Magyarországon (32–45.), működésüket 1747 és 1802 között 19 hazai városban mutatja ki (93–94.). Tar Gabriella-Nóra a Függelékben (93–116.) mintaszerű komplex dokumentációt mutat be olvasóinak. Ennél elnagyoltabbak színházelméleti és pedagógiai fejezetei. Jól érzékeli ugyan, hogy a gyermekszínháztudás a 18. század végére már elavult teóriákra épült (a rokokó kecsesség-igényre és a Rousseau előtti, a gyermeket kis felnőttnek tekintő nevelés-elvekre), amit jól példáz, hogy a gyermekszínháztudás műsora nem tekinthető önállóknak, hanem megismételte a hivatásos színészet siker-repertoárját. Ennél többre azonban ezúttal nem jutunk; valószínűleg a 18. század második felét osztatlan egésznek tekintő, korszakolást nem végző szemléletnek folyományaként.

A Bécsben már működött színi tanodák gyakorlata köt át a színészképzés erdélyi felvetéséhez. Az átkötés itt nemcsak a kötet szerkesztési megoldásaként igaz, hanem olyan értelemben is, hogy ezek a „Theaterpflanzschule”-k reformpedagógiai elképzeléseikkel megpróbálták az említett alap-ellentmondást feloldani (57.). Egyet értünk a szerzővel abban is, hogy a hangoztatott szövegek azonban néha alig tudták elfedni az üzleti szempontokat. Erdélyben az első színházi újság, a nagyszombati *Theatral Wochenblatt* vette föl a színi tanoda gondolatát. Ennek el-

lenére a korai magyar hivatásos színtársulatok is a családjukkal utazó, szinte a színpadra született gyermekekkel oldották meg vonatkozó szerepkör-igényüket. Az első erdélyi gyermekszínház a Kótsi Patkó János–Fejér Rozália színész-házaspár leányában, Kótsi Katicában találta meg a kutatót. Kótsi Katica jelképek is alkalmas: az erdélyi hivatásos, magyar nyelvű színészet két alapító tagjának, ráadásul két meghatározó személyiségének gyermeke volt, aki már 1803-tól szerepelt a színlapokon (52.). Szervezett képzés – az erdélyi magyar arisztokrácia zenei műkedvelésének köszönhetően – 1819-ben jött létre, a kolozsvári konzervatórium megalapításával.

A kissé kócos szerkezetű kötet helyenként jobban építhetett volna a magyar színháztörténet eddigi eredményeire. Hiányoljuk például az 1813 és 1815 között, a budai német és a pesti magyar színtársulatnál egyaránt működött Ehrenstein Johann Anton/János Antal táncmester gyermekballet-produkcióinak említését; részükre 1813-ban Verseygy Ferenc írt táncjáték-librettót. Leírhatta volna továbbá a kolozsvári konzervatórium leg-híresebb növendékének, az európai sikereket aratott Schodelné Klein Rozáliának a nevét, akit Déryné – többször hivatkozott naplójában – szintén említett. Értelmezni kellett volna a német színházi zsebkönyvekből átvett „Operette” színtípus mibenlétét, hiszen az egykorú magyar források ezzel a terminussal nem éltek, a későbbi olvasó számára pedig a fogalom foglalt. Itt javítunk két tollhibát is: a felvilágosodáskor magyar irodalomtörténetének monográfusa helyesen Bíró Ferenc (29. és 89.), a vígopera-szerző pedig Pergolesi (14. és 16.).

Egy rátermett, szorgalmas és sikeres forráskutatónak, tehetséges színház- és művelődéstörténésznek első kötet-bemutatója ez. Tar Gabriella-Nóra rálépett a helyes útra, amely – a divatos elméletek majmolása helyett – a középkelet-európai levéltárak és könyvtárak anyagának feltárásán át vezet a kutatási tervtől a tanulmányírásig és kötet szerkesztésig.

KERÉNYI FERENC

Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinn Oleviste Raamatukogu. Revaler Bibliothek zu St. Olai. Näitus ja kataloog (Ausstellung und Katalog) Lea KÕIV, Mare LUUK, Tiiu REIMO. Näituse ja kataloogi kujundus (Ausstellungs- und Kataloggestaltung) Tiia EIKHOLM, Rene HALJAS-MÄE, Tulvi-Hanneli TURO. Artiklid (Aufsätze) Kyra ROBERT, Mare LUUK, Tiiu REIMO, Endel VALK-FALK. Tallinn, 2002. 192 l.

2002-ben Tallinn könyvtártörténetének jeles dátumát ünnepelte az észti nép, a Szent Olaus templom gyűjteményét 450 éve alapította a város. A kiállítással és a katalógussal a könyvtár történetének jeles kutatójára Kyra Robertre is emlékeztek úgy, hogy négy tanulmányát most – a két- (észti és német) nyelvű kötetben – újra kiadták.

Első tanulmányában Robert asszony összefoglalóan mutatja be a könyvtár történetét sok helyen pontosítva a korábbi szakirodalom állításait („Über die Geschichte der Olaibibliothek in Reval”). Az ezt követő tanulmányok lényegében ennek az átfogó képnek egyes részleteit elemzik. 1524-ben jelent meg Luther felhívása a városok vezetőihez azzal, hogy alakítsanak ki könyvtárakat, olyanokat, amelyeknek anyagát a városban élők közösen használhatják. A Baltikumban csakúgy, mint a Kárpát-medencében hasonló folyamat zajlott le ezután. A városokban élő szerzetesi közösségeket felszámolták, és nagyon sok helyen (ahogy Brassóban, Kassán, Rigában és Tallinnban (Revalban) is) a könyvtárakat megőrizték, kiegészítették a korai protestáns irodalommal és tovább gondozták. A magát már 1523-ban protestánsnak kijelentő Tallinnban 1525-ben küldték el a domonkos testvéreket, könyvtárak tulajdonosa a város lett. 1551-ben az Szent Olaus templom lelkésze Reinhold Grist elhunyt, könyveit a templomra hagyta. Grist 137 tételes könyvjegyzékéről, illetve a ma is meglévő 39 könyvéről, a lelkész életútjáról Kyra Robert külön tanulmányt is írt a kötetben („Der Büchernachlass von Reinhold Grist”). 1500-ban iratkozott be a rostocki egyetemre, hazatérve papként szolgál, 1520-tól a Szent Olaus templomban. Sok kortárs pályatársához hasonlóan elfogadta a lu-

theri hittételeket, így lelkészként szolgált tovább. A Szent Olaus templom mellett működő, a 15. században alapított iskola szegény diákjait a város régóta ruhával, könyvekkel támogatta. Grist szándéka könyveinek a templomra hagyásával is a szegényebbek (a könyveket megvenni nem tudó olvasók) támogatása volt. A könyvek jelentős része egyébként is iskolai mű, antik auktorok és egyházatyák kiadásai, illetve a reformáció elindítóinak teológiai, történeti munkái. Tulajdonképpen semmiben nem tér el a Kárpát-medence kortárs evangélikus lelkészeinek olvasmányaitól.

A könyvtár a 16. század második felében, illetve a 17. század első évtizedeiben kevés támogatást kapott. Nehéz is lett volna, hiszen a földrendések, a livóniai háború, az ezeket követő járványok és éhség kaotikus állapotokat teremtettek a városban. Mégis gyarapodott a könyvtár az elhunyt polgárok adományából. Ezekről számolnak be Mare Luuk, Tiiu Reimo és Endel Valk-Falk tanulmányukban („Die Besitzzeichen in den Büchern der Olaibibliothek”).

Tallinn jelentősége a terület kulturális és tudományos életében akkor nőtt meg, amikor 1631-ben megalakult a gimnázium, és különösen akkor, amikor 1656-ban a svéd-orosz háború miatt a Tartui (Dorpat) Gusztáv Adolf svéd király által alapított Academia Gustaviana oktatási programját is Tallinnban valósíthatta csak meg. 1654-ben Tartuban Gabriel Elvering ottani teológia professzor elnyerte a „királyi könyvtáros” címet, ezzel egy időben ő lett a tallinni Szent Olaus templom lelkésze, 1658-tól az egyház superintendense. Sokan az ő befolyásának tudják be, hogy Tallinn városa tervszerűen fejlesztette a Szent Olaus templom könyvtárát úgy is, hogy 1658-ban külön könyvtárost neveztek ki a könyvek gondozására Heinrich Bröcker személyében (posztját 1668-ig töltötte be). Ekkor került a Szent Miklós templom könyvtára is ebbe a gyűjteménybe.

A város a 16. század második felében ugyan is egy másik könyvtárat is birtokolt, a Szent Miklós templomban (Sankt Nikolauskirche, Niguliste Kiriku). Ennek történetét Endel Valk-Falk dolgozta fel a katalógusban („Die »überliebenden« Bücher der Nikolaikirche”). A 13. század-

ban emelt templomban bizonyosan volt könyv alapításakor is, de könyvtáráról az első dokumentum 1465-ből ismert. Ez a templom volt Tallinn fő temploma a reformációig, ekkor a Szent Olaus templom vette át szerepét. Talán ennek a szerepvesztésnek is köszönheti a könyvtár a megmenekülését, hiszen Tallinn egyetlen jelentős temploma maradt, amely megúsza az 1524. szeptember 14-én bekövetkezett képtrombolást, illetve az azzal együtt járó pusztítást. A könyvtár a 16. században jelentősen harmadik lutheránus lelkészének, Johann Hobbingnak 1558-ban bekövetkezett halálával gyarapodott. A könyvtárnak külön gondnoka volt már a 15. század végétől kezdődően, ám az ezeknek a nevét, és feladatát leíró dokumentum (Denkelbuch) sajnos csak 1603-tól áll rendelkezésre. Ebből visszamenőlegesen is tudjuk a gondnokok nevét 1553-tól kezdődő dátummal (az első név Michell Pingenn, aki 1582-ig szolgált), a Szent Olaus templom könyvtárával való egyesítésig. A város bölcsességét bizonyítja, hogy a legtöbb könyvtár-gondnok (a gyülekezett egy-egy tagja) könyvkötő volt. Így az említett dokumentum a tallinni könyvkötő családokat is dokumentálja: 1586–1592 Adam Weiss (ennek leszármazottjai az egyik legjelentősebb tallinni könyvkötő dinasztia); 1592–1603 Christoffer Elblingh, majd az ugyancsak könyvkötő dinasztiát alapító magdeburgi Jürgen Pusserr (1603–1627). A Szent Miklós templom könyvtárából ma 30 mű, 55 kötetben ismert.

A Szent Olaus templom első „főállású” könyvtárosának a két városi könyvtár egyesítése után volt tennivalója. 1658 és 1664 között összeállította az a katalógust, amely napjainkig megmaradt. 1660-ban ex libris készítettet és ezeket beragasztotta a könyvekbe. Dolga volt böven, hiszen ebben az évben két nagyobb hagyatékkal gyarapodott a könyvtár. Kyra Robert külön tanulmányt szentelt e két személynek, illetve könyvtáruk bemutatásának. Nicolaus Specht 836 könyve 1660 januárjában érkezett („Nicolaus Specht und sein Büchernachlass”). Specht már az 1657-es pestisben meghalt, családja három évvel később teljesítette végakarátát. Egyetemi tanulmányai hosszúra nyúltak, filozófiát és teológiát tanult. 1626-ban Königsbergben, 1629-ben Rostockban

iratkozott be, 1632–33-ban Wittenbergben magister lett, 1633-ban ismét Königsbergben találjuk a hallgatók sorában, majd Tartuban (1635) és Rostockban (1636) fejezte be tanulmányait. Mivel a város fizette tanulmányait a tallinni gimnáziumban bízták meg a matematika és a történelem oktatásával (1633–34). Ezután végzett teológiai tanulmányaival, Heinrich Graf von Thurn und Pernau családjának házi tanítója és lelkésze lett, majd 1640-től haláláig a Szent Olaus és a Szent Miklós templom lelkészeként szolgált. Könyvtára modern könyvtár volt, főként történeti, földrajzi és teológiai érdeklődése mutatkozik meg benne. A könyvek harmada klasszikus irodalom, illetve 16. századi protestáns alapművek, másik harmada az 1626 és 1636 között megjelent egyetemi kiadványokból áll, a többi könyv pedig frissen, főként Észak-Németországban, Rígában, Tartuban és Tallinnban megjelent munkák. Ma a 836 műből 370 kézbe is vehető az Észti Tudományos Akadémia Könyvtárában.

A másik, 1660-ban (összel) érkezett adomány kisebb volt ugyan (26 mű), de az ismert német költő, Paul Flemings (1609–1640) özvegyétől érkezett („Der Büchernachlass Paul Flemings”). Fleming kétszer tartózkodott hosszabban Tallinnban (1635–36-ban, majd 1639-ben). Tagja volt annak a delegációnak, amely Herzog von Holstein-Gottorp képviselőtében Moszkvába, illetve Perzsiába utazott volna (1635), de amelyet visszarendeltek. Fleming Tallinnban várta a fejleményeket, de nem maradt tétlen. Martin Opitz elméleti útmutatásait népszerűsítendő szervezett egy költőket tömörítő kört (Schäferpoesiegesellschaft), alkalmi köldteményeket adott ki, és szerelmes lett a helyi Niehusen család Elsabe nevű lányába. 1639-ben házassági szándékkal tért vissza, ám a hölgy időközben elkelt. Így fiatalabb testvérét, Annát vette feleségül. A városi orvosi állást neki ígérték, de nem volt diplomája (a lipcei egyetemen tanult ugyan medicinát, de nem végzett). Leidenbe kellett utaznia a diploma megszerzéséért, ami sikerült is. Hazafelé vezető útján, 1640-ben Hamburgban megbetegedett és meghalt. Az özvegy Anna Niehusen 1660 novemberében ajánlódott a költő könyvei közül a Szent Olaus templom gyűjteményének.

A város orosz megszállásáig (1710) ismerjük Heinrich Bröcker könyvtáros utódait. Úgy látszik a tallinni jogászok körében népszerű volt a könyvtáros szakma, mert csak jogi végzettségűek kaptak kinevezést. 1668–1684 között Jakob Felsberg egy új katalógus összeállításával kezdte munkáját, halála után nem találtak alkalmas személyt a munkára. 1688–1698-ig Johann Bernhardi, majd 1710-ig Michael Caesar volt a könyvtáros.

Az orosz megszállás alatt már külön nem gondozták a könyveket, a könyvtár elveszítette tudományos és kulturális jelentőségét, bár később is elhelyezték benne lelkészeketől a templomra hagyott könyveket, egész magánkönyvtárakat is. A város 1714-ben új városi könyvtárat (Ratsbibliothek, Raeraamatukogu) alapított, és ezzel szinte egy időben, 1717-ben a gimnázium is rendszeresen gyarapítani és modernizálni kezdte gyűjteményét. 1820-ban a csodával határos módon menekült meg a Szent Olaus templom könyvtára akkor, amikor egy villámcsapástól leégett a templom. A könyvtár értékeire ismét figyelem vetődött, és a könyveket az 1825-ben alapított Észtländisches Königtum (Eestimaa Üldise Avaliku Raamatukogu, Estländische Allgemeine Öffentliche Bibliothek) állományába tagolták 1831-ben. Az észtländische akadémiák egyik első intézménye az 1842-ben alapított Észtländische Irodalmi Társaság (Eestimaa Kirjanduse Ühingu, Estländische Literärische Gesellschaft) kezelte végül is a 19. század második felétől az előbb alapított könyvtárat, így a Szent Olaus templom könyveit is 1940-ig. A szovjet megszállással a könyvtár az Észtländische Szocialista Köztársaság Állami Történelmi Múzeumának a gyűjteménye lett, és 1950-től az Észtländische Szocialista Köztársaság Tudományos Akadémia Központi Könyvtárának. Ez a könyvtár 1968-ban kapott új épületet, amely ma az Észtländische Tudományos Akadémia Központi Könyvtára (Eesti Akadeemiline Raamatukogu). Az észtländische retrospektív nemzeti bibliográfia összeállítása nem az Észtländische Nemzeti Könyvtár feladata, hanem az akadémiák könyvtárának, ahol a Szent Olaus templom könyvtárának maradványai az úgynevezett Baltika Gyűjtemény részét képezik. A könyvtár anyagának tudományos feldolgozása napjainkban nagy len-

dületet vett, és ennek köszönhető a most ismertetett kiállítás és katalógus is.

MONOK ISTVÁN

Sipos Balázs: A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapok a Horthy-korszak első felében. Bp. 2004. Napvilág Kiadó, 252 l.

Már a könyv alcíme is pontosan körvonalazza a szerzői szándékot: a kötet a 20. század első harmadának magyarországi sajtóirányítását, a professzionális hírlapírói tevékenységet, a politikai kultúra és a nyilvánosság alakulását veszi górcső alá az újságírók nézőpontjából a Monarchia felbomlását követően az októberi köztársaság, a Tanácsköztársaság, az ellenforradalmi időszak, majd a Bethlen-éra alatt. Időben azonban ennél nagyobb intervallumot fog át a vizsgálódás, mivel ezen időszak politikai újságírása szervesen kapcsolódik a dualizmus kori előzményekhez. A kutatásban társadalomtörténeti szempontok érvényesülnek, így a politikai és jogi környezet, a technikai feltételek változása, az újságírók presztízsének, csoporttudatának, valamint szerepértelmezésének bemutatása kerül egy-egy tematikus blokk középpontjába.

A sajtónyilvánosság kapcsán arra mutat rá a szerző, hogy az 1920-as években a lapok működését miként korlátozta a végrehajtó hatalom, azaz a nyilvánosságba való külső beavatkozás technikája hogyan nyilvánul meg a lapalapítástól kezdve az újság terjedelmén és tartalmán keresztül az országos terjesztésig, a reklámozásig, illetve a szubvencionálásig. A sajtószabályozás legradikálisabb eszköze a lapbetiltás volt a társadalmi normák védelmében, ami a *Világ* és az *Újság* esetében konkrét formát öltött.

A sajtójogi szabályozás módosítására tett kísérletek vázolója az 1907-es sajtóvitától indul, amelyben központi helyen kezelték az újságírói függetlenség problémáját, a revolver-újságírást, valamint a sajtóvétség ügyét. 1929-ben a Bethlen-kormány sajtótörvény-tervezeteit a lapkészítők egységesen visszautasították. Az egységes

fellépés mögött a közös érdekek, a munkavégzés azonos társadalmi és gazdasági körülményeinek újbóli felismerése állhatott. A Magyar Újságírók Egyesülete programjában a hatalom beavatkozási lehetőségeinek mérséklésére szólított fel, és nagyobb nyilvánosság általi kontrollt kívánt a törvényhozás és az igazságszolgáltatás területén, továbbá el akarták érni a kivételes hatalmon alapuló jogok megszüntetését, valamint sajtóügyekben az esküdtbírók ismételt bevezetését. Végül egy autonóm szakmai szervezet, a sajtókamara felállítását szorgalmazták, amely az újságírói önállóság biztosítója lenne, s felette a kormány csak felügyeleti jogokat gyakorolhatna.

Hogy a hatalom számára mennyire nem alakultak kedvezően a nyilvánosságbeli erőviszonyok, azt jól mutatja a politikai lapok irányultsága is. 1921-ben az országos napilapok példányszámában alulmaradtak a „megbízható”, keresztény, nemzeti szellemű újságok (*Új Nemzedék, A Nép, Nemzeti Újság, Magyarország* stb.), míg a „destruktív lapok” (*Az Est, Magyarország, Pesti Napló, Az Újság, Friss Újság, 8 Órai Újság, Népszava, A Nap, Pester Lloyd* stb.), valamint a „részben problémás” újságok (*Pesti Hírlap, Budapesti Hírlap*) a piac kétharmadát fedték le. Az évtized második felében növekedett ugyan a kormánylapok aránya, de ez nem jelentette befolyásuk és példányszámuk növekedését is. A példányszámok azonban mást is mutatnak: Bethlen kormányra kerüléséig, az ellenforradalmi periódus lezárásáig a fokozott politikai események miatt tömeges információszükséglet mutatkozott, majd ez a gazdasági és politikai konszolidáció időszakában alábbhagyott.

A könyv további fejezetei azt taglalják, hogy a negyedik információs (távközlési) forradalom következtében a hírlapírói munka hogyan vált professzionális tevékenységgé, azaz a századfordulótól hogyan lettek a zurnalisták a pártprogramok népszerűsítői helyett hivatásos újságírókká. Képet kapunk arról is, hogy a szerkesztőségi napirendet mennyire befolyásolta a távirók, a telefon használata, valamint a fénykép, a globális hírügynökségek és a külföldi tudósítók megjelenése. Az újságírók alapértékéivé a hír, az aktualitás és a gyorsaság lépett elő. A tömegsajtó megjelenése nyomott hagyott sajtó és irodalom

kapcsolatán is, hiszen a hírgyártás, -gyűjtés és -feldolgozás napi rutinná vált, aminek során az irodalom és az irodalmi igényesség a napi sajtóban háttérbe szorult. De csak ott, hiszen az 1920–1930-as években a szerkesztőségek munkatársai közül sokan fejtették ki irodalmi tevékenységet is (tk. Kosztolányi Dezső, Csáth Géza, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Márai Sándor). Viszont a kiadók, szerkesztők már nem tekintették feladatuknak, hogy az üzleti alapon működő lapvállalkozásuk neves írókat, költőket nyújtsanak megélhetést. A szerkesztőségi munkavégzés kapcsán képet kapunk arról is, hogy az író- és hírlapírók munkavállalása milyen nehézségekbe és elutasításba ütközött a vizsgált időszakban. Voltak azonban modern felfogású munkaadók (Barna Izidor, Rákosi Jenő), akik szívesen alkalmaztak nőket a színházi és könyvkritika rovataiban, illetve nyelvtudásuk miatt külpolitikai újságíróként. A nők munkavállalását megkönnyítette az is, hogy a hölgyeknek szóló rovatokban igazán ők tudtak hitelesen írni családról, gyermeknevelésről. Ki kell emelni Szederkényi Anna tevékenységét, aki a *Kis Újság* vezető szerkesztőjeként egy igazi női karriert futott be.

A hírlapírók megjelenése a szerkesztőségekben befolyásolta az újságírószakma társadalmi megítélését is. Az újságírás és az újságírók presztízst meghatározta továbbá a sajtó befolyása, társadalmi-politikai hatalma, az elérhető jövedelem nagysága, de még a dualizmus kori megítélése is. A közfelfogás kedvezett a foglalkozási közösség tekintélyének. Nem választott rosszul, aki hírlapírónak szegődött, hiszen a pálya biztos középszintbeli megélhetést biztosított, számos jóléti intézmény nyújtotta előnyökhöz (üdülés, orvosi kezelés, szanatóriumi ápolás, segélyek) lehetett hozzájutni, az újságírók képzettsége miatt presztízst jelentett, sőt esetenként a politikai karrierhez is hozzásegített.

A két világháború közti sajtónk alakulásához jelen kötet a történész szemzőgéből nyújt új ismereteket és összefüggéseket e korszak első felének sajtópolitikájáról, a sajtóirányításról, a nyilvánosság befolyásolására tett lépésekről.

Literatur in der „Temesvarer Zeitung“ (1918–1949). Einführung, Texte, Bibliographie (CD-Rom). Eine Dokumentation. Hrsg. Eduard SCHNEIDER. München, 2003. IKGS Verlag, 479 l. /Wissenschaftliche Reihe; Literatur- und Sprachgeschichte; Band 79./

Mintaértékű dokumentációt jelentetett meg a Délkelet-Európa kultúráját és történelmét feldolgozó munkák publikálására szakosodott müncheni intézet. A kötet a 95 évfolyamot megért napilap, a *Temesvarer Zeitung* első világháború utáni irodalomtörténeti forrásértékét vizsgálja az 1940-ben bekövetkezett betiltásig, majd a rövidre szabott újramegjelenésig (1944–1949). Ez a hagyományokban bővelkedő lap híd-szerepet töltött be a bánáti, erdélyi és bukovinai német nyelvű regionális irodalom bemutatása, illetve a német nyelvű és a világirodalom – elsősorban a keleti és a délkelet-európai – befogadása között.

Az antológiát megelőző sajtótörténeti bevezetésből kitűnik, hogy miként alakult a lap sorsa az alapítástól (1852) kezdve a Bach-érában, hogyan támogatta a Deák-pártot, illetve Barát Ármint, majd Lovas Antal főszerkesztősége alatt hogyan vált a „Provinzblatt”-ból egy elsőrangú publicisztikai orgánum. Az első világháborút követően, miután a Bánát három részre szakadt, a lap a Romániában élő kisebbségek békés egymás mellett élése, valamint a majoritással való jó kapcsolattartás mellett foglalt állást. A 20-as részben még a 30-as években a lapban minden jelentős, a bánáti német kisebbséghez tartozó szerző publikált, nem kis szerep vállalva ezzel Temesvár német nyelvű irodalmi életének fejlődésében és a térség önálló német nyelvű irodalmának kialakulásában. Közben folyamatosan tájékoztatta olvasóit Németország és Ausztria irodalmi életének történéseiről. Ebben az időszakban különösen a temesvári születésű, Rilkével is levelező Franz Xaver Kappus növelte a lap presztízsét. A 2. világháború alatt a néhai főszerkesztő fia, Nikolaus Aristid Lovas állt a lap élén, aki a pusztítások közepette is humanista gondolatokkal átitatott cikkeket, esszéket jelentetett meg. A lapot 1940-ben betiltották, majd az évtized folyamán a második nekilendülést

követően 1949-ben végérvényesen a centralizációs törekvések áldozata lett.

A bevezetőt követő terjedelmes rész a lap 29 évfolyamból egy olyan válogatást ad közre, amelyben az eredeti szépirodalmi művek (líra és próza) mellett helyet kapnak fordítások, irodalmi kritikák, irodalomtörténeti írások, az irodalmi élettel kapcsolatos hírek, levelek, anekdoták, valamint interjúk is. A válogatásnál szempont volt, hogy lehetőleg még kötetben nem publikált eredeti szövegre vagy fordításra essen a választás.

A lap irodalmi tekintélyét különösen a tárca-rovat, a „feuilleton” adta meg, de rendszeresen jelentkezett a lap mellékletekkel, kibővített kulturális tartalommal, amelyben a színház, zene és a képzőművészet mellett folyamatosan nagy teret kaptak az irodalom és az irodalmi élettel kapcsolatos híradások, valamint a vallással, társadalommal és aktuális kérdésekkel kapcsolatos írások. A lap regionális jellegéből következik, hogy elsősorban a bánáti irodalommal és irodalmi élettel foglalkozott, szerzői németek, német ajkú magyarok, románok, zsidók és szerbek voltak. Jelen volt a lapban az ország egyéb régióinak német nyelvű irodalma is, és a világirodalmat is rendszeresen figyelemmel kísérték.

A műfajok közül a folytatásos regény biztosította az olvasók és a lap között a rendszeres kapcsolatot, 1918 és 1940 között több mint száz jelent meg a lap hasábjain. A könyvrecenziók főleg a regionális és a hazai német, román és magyar nyelvű könyv- és folyóirattematikáit kísérték figyelemmel (tk. Stefan Zweigről, Max Brod Kafka-életrajzáról). Az irodalmi tematikájú tanulmányok a német szerzők közül tk. Lenau bánáti recepciójával, 1932-ben a Goethe-év kapcsán „az emberiség költőjéről” írnak. A magyar irodalomból a 20-as évek kezdetén az Ady-kultusz dominálta a temesvári irodalmi köröket, de Jókai Mór és Reviczky Gyulával is bőven foglalkoztak. Az interjú mint új műfaj is megjelent a *Temesvarer Zeitung* hasábjain; megszólaltatták tk. Octavian Gogat, Thomas Mann, vagy éppen Alfred Döblint. Az irodalmi élet hírei között rendszeresen beszámolt a lap a temesvári Arany János Társaság tevékenységéről, felolvasó- és előadói esetekről, irodalmi jubileumokról.

A kötethez egy CD-Rom is tartozik, amely a vizsgált korszak irodalmi vonatkozású bibliográfiáját tartalmazza. A nem szépirodalmi jellegű tételeknél a tartalomismertetésre külön gondja volt a szerkesztőnek. A bibliográfia mutatja a leghűbben a lap széles irodalmi látókörét: a térség földrajzilag indokolt irodalmi vonatkozásain túl bőven hoz adatot a dán, az angol, a francia irodalmon túl a héber és zsidó, az olasz, az indiai, a japán, a marokkói, a norvég, a lengyel, az orosz és szovjet, de még a tibeti, a svéd, a török vagy éppen az amerikai irodalomra is. A magyar fe-

jezetben Ady Endre találati halmaza a leggazdagabb a lírában, a prózában Bíró Lajos, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Karinthy Frigyes, Mikszáth Kálmán és Molnár Ferenc neve fordul elő gyakrabban.

Egy ilyen jellegű sajtótörténeti forrásanyag publikálása szöveggyűjtemény és CD-Rom formájában mintául szolgálhatna a Magyarországon megjelent magyar és idegen nyelvű lapok irodalmi vonatkozásainak dokumentálásához is.

UJVÁRI HEDVIG

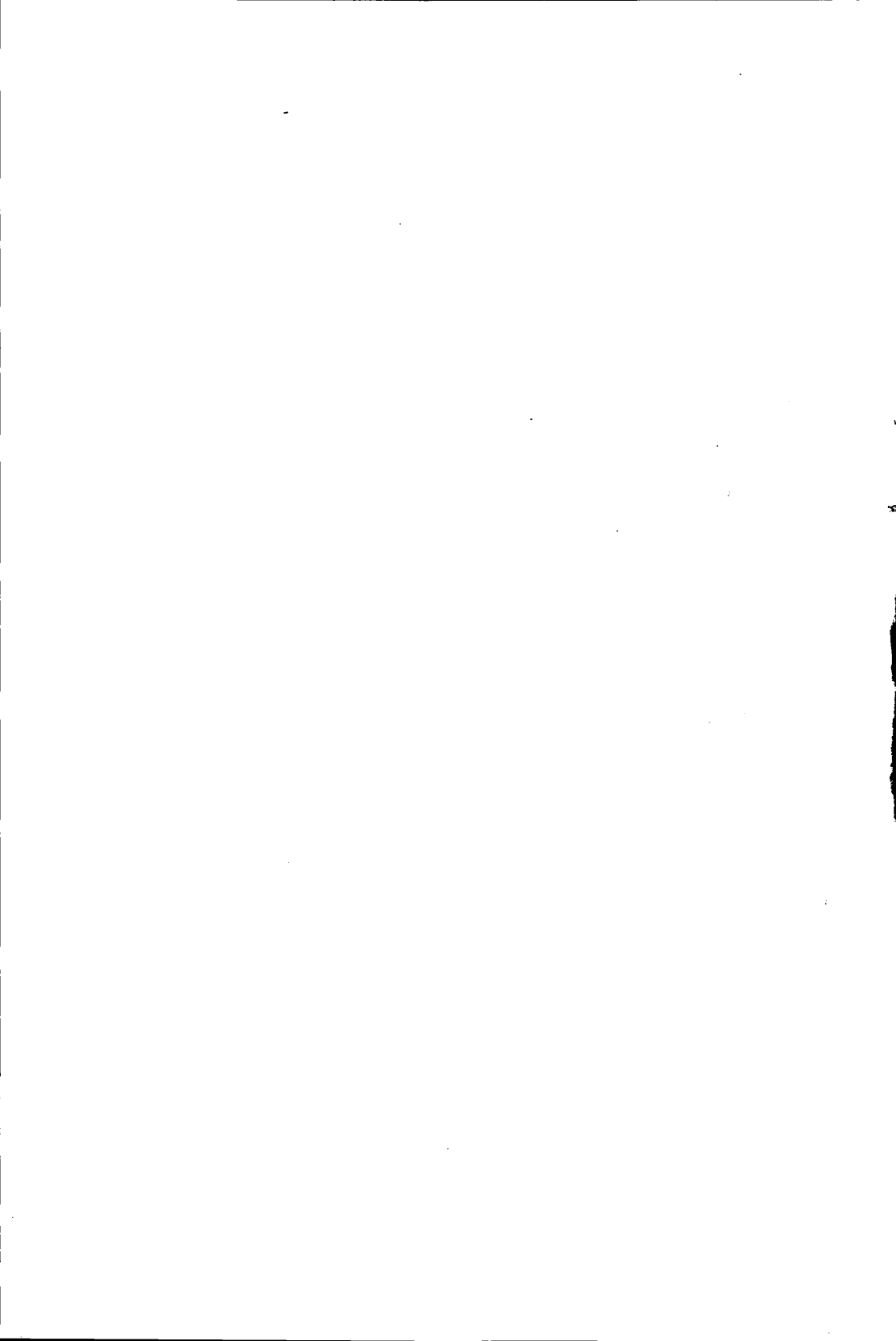
Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 10,37 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Gerics József – Ladányi Erzsébet</i> : A Hartvik legenda keletkezési körülményeiről	317
<i>Holler László</i> : A Képes Krónika első három iniciáléjáról	325
<i>Hornyak Mária</i> : Brunsvik Teréz óvodái és a sajtó	353

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kertész Balázs</i> : A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában	374
<i>Király Péter</i> : Egy ismeretlen hungarika: Giovanni Battista Mosto Báthory Zsigmondnak ajánlott zenei kiadványa 1590-ből	384
<i>Fehér Katalin</i> : Egy reformkori egyházi lap történetéhez	388
<i>Ojtozi Eszter</i> : Adatok gróf Dessewffy József könyvtáráról	392
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : A Csongrád megyei sajtóbibliográfia hódmezővásárhelyi kiegészítései	395

FIGYELŐ

<i>Rozsondai Marianne</i> : A 15–18. századi nyomtatványok feltárásának és digitalizálásának kérdései	402
<i>Kókay György</i> : A Magyar Katolikus Lexikon újabb kötetei	407

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán – Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2003-ban	409
---	-----

SZEMLE

V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600. Bp. 2004. (<i>Németh S. Katalin</i>)	420
Gömöry-kódex. 1516. [Hasonmás és betűhű átirat.] Bp. 2001. (<i>Stemler Ágnes</i>)	422
Tar Gabriella-Nóra: Gyermek a 18. és 19. századi Magyarország és Erdély színpadjain. Kolozsvár, 2004. (<i>Kerényi Ferenc</i>)	423
Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinn Oleviste Raamatukogu. Tallinn, 2002. (<i>Monok István</i>)	425
Sipos Balázs: A politikai újságírás mint hivatás. Bp. 2004. (<i>Ujvári Hedvig</i>)	427
Literatur in der „Temesvarer Zeitung“ (1918–1949). Hrsg. Eduard Schneider. München, 2003. (<i>Ujvári Hedvig</i>)	429

SOMMAIRE

<i>Gerics, József – Ladányi, Erzsébet</i> : Des circonstances de genèse de la légende de Hartvik	317
<i>Holler, László</i> : Des trois premières lettres initiales de 'Képes Krónika' (Chronique Enluminée)	325
<i>Hornyák, Mária</i> : Les écoles maternelles de Teréz Brunszvik et la presse de l'époque	353

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Kertész, Balázs</i> : Le mythe du touroul dans un sermon de la fête de St. Étienne de Osvát Laskai	374
<i>Király, Péter</i> : Une hungarica inconnue: publication musicale de l'année 1590 de Giovanni Battista Mosto, dédiée à Sigismond Báthory	384
<i>Fehér, Katalin</i> : Contributions à l'histoire d'une périodique ecclésiastique de l'Ere des Réformes	388
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Données sur la bibliothèques du comte Joseph Dessewffy	392
<i>Kőszegfalvi, Ferenc</i> : Contributions à la bibliographie de presse du comitat Csongrád provenants de Hódmezővásárhely	395

CHRONIQUE

<i>Rozsondai, Marianne</i> : Les problèmes de la découverte et de la digitalisation des imprimés du 15 ^e –18 ^e siècles	402
<i>Kókay, György</i> : Les volumes récents de 'Magyar Katolikus Lexikon' (Encyclopédie Catholique Hongroise)	407

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán – Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2003	409
--	-----

REVUE

Ecsedy, Judit, V.: Les lettres et les ornements des anciennes imprimeries hongroises. 1473–1600. Bp. 2004. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	420
Gömöri-kódex. (Le codex Gömöri.) [Fac-simile et édition diplomatique.] Bp. 2001. (<i>Stemler, Ágnes</i>)	422
Tar, Gabriella-Nóra: Enfant sur les scènes de théâtre de Hongrie et de Transsylvanie du 18 ^e et 19 ^e siècles. Kolozsvár, 2004. (<i>Kerényi, Ferenc</i>)	423
Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinn Oleviste Raamatukogu. Tallinn, 2002. (<i>Monok, István</i>)	425
Sipos, Balázs: Le journalisme politique comme profession. Bp. 2004. (<i>Ujvári, Hedvig</i>)	427
Literatur in der 'Temeswarer Zeitung' (1918–1949). Hrsg. Eduard Schneider. München, 2003. (<i>Ujvári, Hedvig</i>)	429